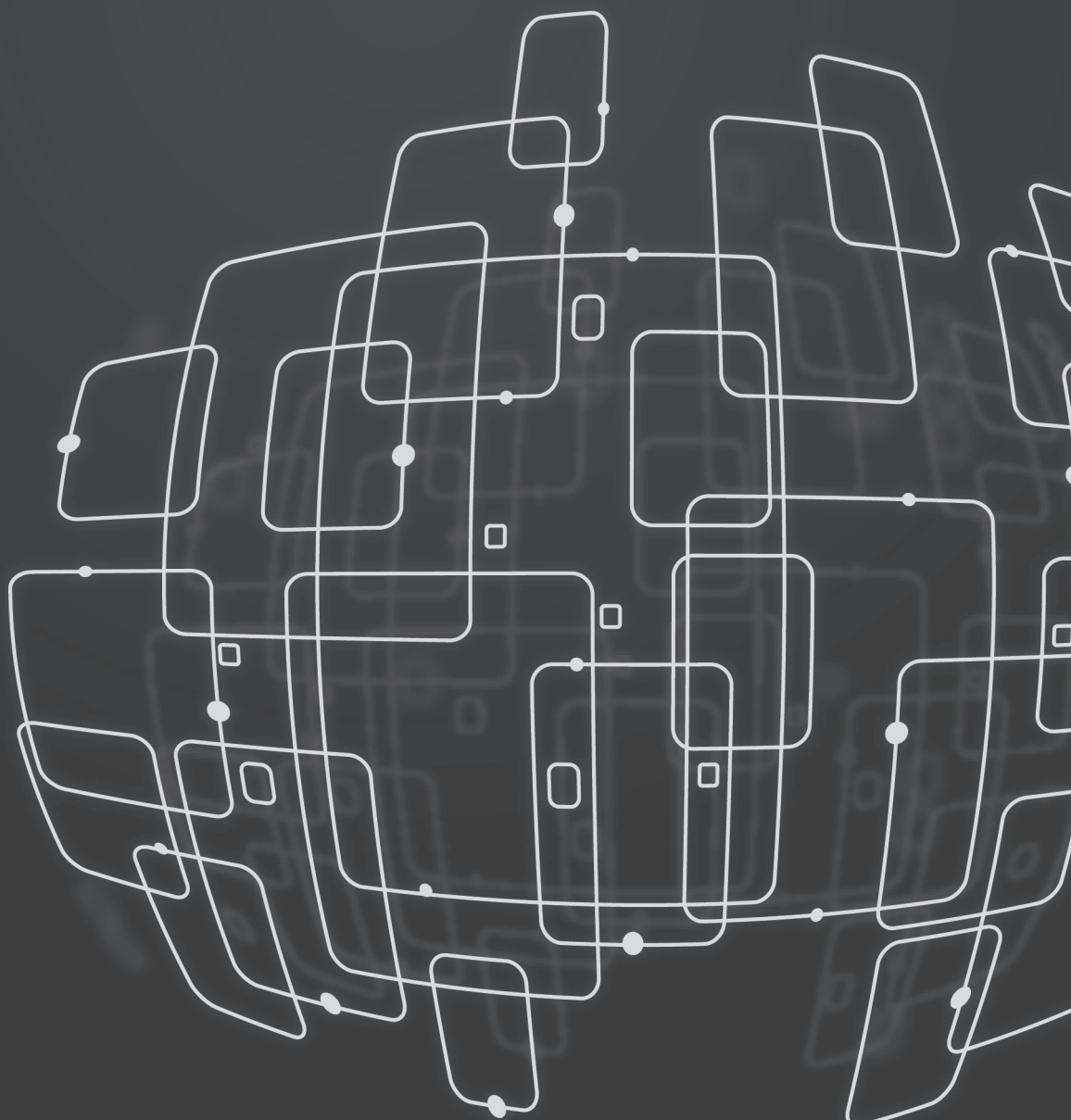

แนวคิดและวิธีวิจัย ในทฤษฎีสังคม

ธีรพงศ์ สกุลศรี

ข้อมูลทางบรรณานุกรม

แนวคิดและวิธีวิจัยในทฤษฎีสังคม / ธีรณรงค์ สกฤตศรี -- พิมพ์ครั้งที่ 2. - นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2568. (เอกสารทางวิชาการ/สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ; หมายเลข 591)

1. สังคมศาสตร์. 2. สังคมศาสตร์ – แนวคิดทฤษฎี. 3. สังคมศาสตร์ – วิธีวิทยา. 4. สังคมศาสตร์ – วิจัย. 5. การวิจัยทางสังคมศาสตร์. I. ธีรณรงค์ สกฤตศรี. II. มหาวิทยาลัยมหิดล. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม. III. ชื่อชุด.

H62 ๕626น 2568

จำนวนหน้า	247 หน้า
พิมพ์ครั้งที่ 2	สิงหาคม 2568
พิสูจน์อักษร	สุทธาทิพย์ อิงบุญ
ปก/รูปเล่ม	นรินทร์ บัวงาม
จำนวนพิมพ์	200 เล่ม
ISBN	978-616-622-040-7

จัดทำโดย

สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

999 ถนนพุทธมณฑลสาย 4 ตำบลศาลายา

อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม

โทรศัพท์ 0-2-441-0201-4 โทรสาร 0-24419333

Email. directpr@mahidol.ac.th

Website. <http://www.ipsr.mahidol.ac.th>

พิมพ์ที่

โรงพิมพ์เดือนตุลา

39/205-206 ซอยวิภาวดีรังสิต 84 แขวงสนามบิน เขตดอนเมือง กรุงเทพฯ 10210

โทรศัพท์ : 02-9967392-4 โทรสาร : 02-9967395

E-mail: octoberprint50@yahoo.com

ลิขสิทธิ์ของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

คำนำ

ผู้เขียนได้พัฒนาตำราเล่มนี้ โดยรวบรวมเนื้อหาจากประสบการณ์การสอนวิชา ทฤษฎีสังคม ที่ผู้เขียนเป็นผู้รับผิดชอบหลักและผู้รับผิดชอบร่วมตั้งแต่ พ.ศ. 2558 คือ ทฤษฎีสังคมร่วมสมัย (วจปส 530) ซึ่งเป็นวิชาหลักของหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิจัยประชากรและสังคม (หลักสูตรไทย) และสัมมนาทางปรัชญาและทฤษฎีสังคมร่วมสมัย (วจปส 701) หลักสูตรปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิจัยประชากรและสังคม (หลักสูตรไทย)

ในการเขียนตำราเล่มนี้ ผู้เขียนมีความตั้งใจหลักสองประการ คือ หนึ่ง เขียนให้เป็นตำราที่อ่านง่ายสำหรับผู้สนใจทั่วไป และโดยเฉพาะผู้อ่านที่มีความสนใจหรือต้องทำงานเกี่ยวข้องกับงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ทั้งมีพื้นฐานและไม่มีพื้นฐานด้านสังคมศาสตร์ เนื่องจากพบว่าในปัจจุบัน ผู้ที่มีความสนใจทำงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์มีความเป็นสหวิทยาการมากยิ่งขึ้น ในตำราเล่มนี้ ผู้เขียนจึงพยายามดึงส่วนสำคัญที่เป็นระเบียบวิธีวิจัยจากนักคิดคนสำคัญและแสดงให้เห็นถึงจุดเชื่อมต่อของแนวคิดและวิธีวิทยาออกมาขยายความให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ผู้อ่านสามารถเรียนรู้ประสบการณ์ในการพัฒนาแนวคิดและระเบียบวิธีวิจัยดังกล่าวมาประยุกต์ใช้และต่อยอดในงานวิจัยของตนเอง เพื่ออธิบายปรากฏการณ์สังคมในปัจจุบัน

ขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กนกวรรณ ธราวรรณ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณัฐสุดา เต็มพันธ์ คณะจิตวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และผู้ช่วยศาสตราจารย์ อำนวย พิรุณสาร ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ผู้ทรงคุณวุฒิที่สละเวลาให้ความรู้ ให้คำแนะนำ และข้อคิดเห็นต่อตำราเล่มนี้

ขอบคุณ คุณอัมพร ลมสูงเนิน คุณจีรวรรณ หงษ์ทอง คุณสุภาทิพย์ อิงบุญ
คุณนงเยาว์ บุญเจริญ คุณเบญจมาศ รอดภัย และคุณปาริฉัตร ทัพย์สุข ที่อำนวยความสะดวกด้านข้อมูลแก่คณะผู้จัดทำตลอดกระบวนการจัดทำหนังสือ คุณนรินทร์
บัวงาม ที่ช่วยดำเนินการจัดรูปเล่มหนังสือเล่มนี้จนเสร็จสมบูรณ์ และขอขอบคุณ
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ผู้บริหารและเพื่อนร่วมงาน
ทุกท่านที่ให้โอกาสและสนับสนุนตลอดระยะเวลาการทำงานเสมอมา

ธีรพงศ์ สกุลศรี

สารบัญ

คำนำ		ก
สารบัญ		ค
สารบัญตาราง		ง
สารบัญภาพ		จ
อารัมบท		ฉ
บทที่ 1	กระบวนทัศน์ ญาณวิทยา ทววิทยา วิธีวิทยา	1
บทที่ 2	ข้อเท็จจริงทางสังคม (social fact): เอมีล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim)	13
บทที่ 3	ชนชั้น วิชาวิธี และวิถีการผลิต: คาร์ล ไฮน์ริช มาร์กซ (Karl Heinrich Marx)	33
บทที่ 4	การกระทำทางสังคม (social action) และการทำความเข้าใจเชิงตีความ (Vestehen): แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber)	49
บทที่ 5	อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ: หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser)	77
บทที่ 6	กลุ่มทางประวัติศาสตร์ (Historical bloc) และการครองอำนาจนำ (Hegemony): อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci)	95
บทที่ 7	พื้นที่สาธารณะ (public sphere): เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jürgen Habermas)	115
บทที่ 8	ทุนทางวัฒนธรรม และการผลิตซ้ำทางชนชั้น: ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu)	137
บทที่ 9	ชนชั้นและการผลิตซ้ำทางสัญลักษณ์: เฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure)	155
บทที่ 10	มายาคติ: โรลันด์ บาร์ต (Roland Barthes)	169
บทที่ 11	ทุนนิยม ชนชั้น การบริโภค:ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard)	183
บทที่ 12	อำนาจ และวาทกรรม: มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault)	201
บทส่งท้าย		218
บรรณานุกรม		221
ดัชนีเรื่อง		233

สารบัญตาราง

ตารางที่

1	พื้นที่สาธารณะและปฏิบัติการทางสังคมในแต่ละยุคสมัย	121
---	---	-----

สารบัญภาพ

ภาพที่

1	จุดเน้นทางทฤษฎีสังคม	๕
2	ความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างและปัจเจกบุคคล ที่กำหนดซึ่งกันและกัน	6
3	หลักวิภาษวิธีและการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของสังคมมนุษย์ ตามหลักวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (historical materialism)	38
4	ผังความสัมพันธ์ระหว่างจริยธรรมโปรเตสแตนต์ ปัจเจกบุคคล และทุนนิยม	59
5	แนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะ	117

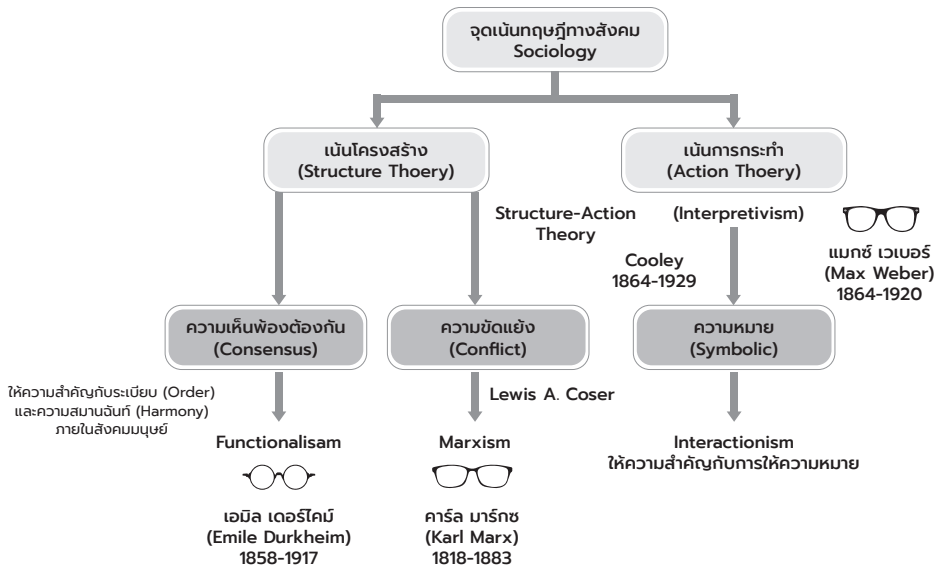
อารัมภบท

จุดเน้นทางทฤษฎีสังคม

คำอธิบายในตำราเล่มนี้ ผู้เขียนมีความตั้งใจให้ผู้อ่านเข้าใจถึงจุดเชื่อมต่อของแนวคิดทฤษฎีกับวิธีวิจัยที่เป็นจุดเน้นของนักทฤษฎีแต่ละคนในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม เริ่มต้นตั้งแต่การทำความเข้าใจที่มาของกระบวนทัศน์ ซึ่งเป็นรากฐานในการนำเสนอวิธีคิด วิธีวิทยาของนักคิดแต่ละคน ในแต่ละบท ได้ถ่ายทอดแนวคิดและวิธีวิทยาของนักทฤษฎีทั้ง 11 คน พร้อมทั้งอธิบายถึงบริบทของชีวิตครอบครัวและประสบการณ์ ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นและเป็นพื้นฐานสำคัญของความสนใจและมุมมองต่อปรากฏการณ์ทางสังคมที่นักคิดแต่ละคนสนใจเลือกศึกษาและอธิบาย ดังแสดงในภาพที่ 1 โดยในการนำเสนอจะเริ่มต้นจากนักคิดที่ชุดคำอธิบายมุ่งเน้นในส่วนที่เป็นโครงสร้างของสังคมจากความเชื่อว่าเป็นจุดกำเนิดตั้งต้นในการควบคุมและครอบงำปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในสังคม เช่น เอมิล เดอร์ไคม์ และคาร์ล มาร์กซ ซึ่งอย่างไรก็ตามแม้ทั้งสองคนจะมีจุดมุ่งเน้นในการอธิบายในส่วนหนึ่งของโครงสร้างของสังคมที่เหมือนกัน แต่ก็จะมีมุมมองต่อปรากฏการณ์ที่ต่างกัน ซึ่งนำไปสู่การกำหนดวิธีวิทยาในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่ต่างกันด้วย ดังปรากฏในคำอธิบายในหนังสือในบทที่ 2 และ 3 ซึ่งในทางตรงกันข้ามในแนวคิดของแมกซ์ เวเบอร์ ดังปรากฏในบทที่ 4 กลับมุ่งเน้นไปที่ตัวผู้กระทำการที่มีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคมและอธิบายปรากฏการณ์ด้วยชุดคำอธิบายและวิธีวิทยาที่แตกต่างกัน

ในลำดับต่อมาที่ขอบข่ายของคำอธิบายเริ่มขยายไปสู่ขอบเขตไปสู่ผู้กระทำการนั้น เป็นช่วงเดียวกับที่สังคมเริ่มก้าวเข้าสู่ยุคทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบ ซึ่งนับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในความสัมพันธ์ทางการผลิต และนำไปสู่การทำความเข้าใจกับรูปแบบของการบริโภคของคนในสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ดังปรากฏในคำอธิบายของนักคิดในกลุ่มที่ให้ความสำคัญกับการให้ความหมายและระบบสัญลักษณ์ที่กลายเป็นสิ่งครอบงำสังคมมนุษย์ในระยะเวลาต่อมาและนำเสนอไว้ในบทลำดับต่อไปของ

หนังสือ ซึ่งในท้ายที่สุดนี้ ผู้เขียนหวังเป็นอย่างยิ่งว่าตำราเล่มนี้จะเป็นประโยชน์และ
เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับผู้ที่มีความสนใจเกิดความเข้าใจและนำไปต่อยอดจนเกิด
คำอธิบายปรากฏการณ์ของตนเองที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมต่อไป

ภาพที่ 1 จุดเน้นทางทฤษฎีสังคม

บทที่ 1

กระบวนทัศน์ ญาณวิทยา ภววิทยา วิธีวิทยา

นำเรื่อง

มนุษย์ มีความสนใจต่อปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมมานาน ในช่วงเวลาที่มนุษย์ยังมีความรู้ในการอธิบายปรากฏการณ์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่มากพอ หลักทางศาสนา ปรัชญา และวิธีการอนุมานเหตุผลจึงมักถูกใช้เป็นชุดคำอธิบายพื้นฐานในการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคม เช่น การเกิดปรากฏการณ์สุริยุปราคาหรือจันทรุปราคา ในอดีตคนในสังคมจะพยายามค้นหาคำตอบและสร้างชุดคำอธิบายเหล่านั้นผ่านการสร้างตำนาน นิทาน หรือจินตนาการขึ้นสำหรับในสังคมไทยเมื่อเกิดปรากฏการณ์นี้ ก็มีการแสดงออกตามความเชื่อ เช่น การตีเกราะเคาะไม้ เพราะเชื่อว่าจะช่วยให้ปรากฏการณ์นี้คลี่คลาย ซึ่งในขณะที่แต่ละสังคมยังไม่มีหลักเกณฑ์ที่แน่ชัดในการทดลองหรือพิสูจน์ คำอธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์จึงมีความแตกต่างกันไปในแต่ละสังคม ซึ่งความแตกต่างเหล่านี้สะท้อนถึงกระบวนทัศน์หรือกรอบคิดเบื้องหลังที่หล่อหลอมมุมมองในการสร้างชุดคำอธิบายเพื่อทำความเข้าใจโลกของผู้คนในแต่ละยุคสมัยและบริบททางวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน

คำอธิบายเรื่องกระบวนทัศน์

คำว่า กระบวนทัศน์ (paradigm) เริ่มปรากฏขึ้นครั้งแรกในปี ค.ศ. 1962 ในหนังสือเรื่อง The Structure of Scientific Revolutions (1962) ที่เขียนโดย โทมัส คูห์น (Thomas Kuhn) นักฟิสิกส์ชาวอเมริกัน โดยได้นำคำนี้มาใช้เพื่ออธิบายกรอบความรู้ทางวิทยาศาสตร์ รวมถึงมุมมองที่นักวิทยาศาสตร์ใช้ในการอธิบายข้อเท็จจริงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม ในหนังสือเล่มนี้ให้ความหมายคำว่า กระบวนทัศน์ว่า หมายความว่า ชุดของแนวคิด หรือ มโนทัศน์ (concepts)

ค่านิยม (values) ความเข้าใจรับรู้ (perceptions) และแนวปฏิบัติ (practice) ที่สมาชิกหรือชุมชนหนึ่งมีร่วมกัน

ในความหมายนี้ จึงเป็นจุดเริ่มต้นของคำอธิบายปรัชญาทางด้านสังคมศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ว่าเป็นปรัชญาที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้อย่างอิสระ เนื่องจากมนุษย์ซึ่งเป็นตัวแทนของผู้สร้างความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ก็เป็นตัวแทนของคนในกลุ่มหรือชุมชนนั้นที่มีค่านิยม ความเข้าใจ ความรับรู้และการปฏิบัติที่ยังคงมีความเกี่ยวข้องกับมโนทัศน์ที่เกิดขึ้นจากกลุ่มหรือชุมชนนั้นๆ เช่นกัน ซึ่งอาจนับได้ว่า การเสนอแนวความคิดดังกล่าวนี้ เป็นจุดเริ่มต้นของการท้าทายความคิดในเชิงวิทยาศาสตร์ยุคแรกๆ ว่าแท้จริงแล้วความรู้ไม่สามารถแยกจากตัวตนของปัจเจก ซึ่งเป็นผู้สร้างความจริงนั่นเอง

ต่อมาในปี ค.ศ. 1990 กูบา (Guba) ได้มีการกล่าวถึงแนวคิดเรื่องกระบวนทัศน์ เช่นเดียวกันในหนังสือ The Paradigm Dialog โดยให้คำนิยามว่า กระบวนทัศน์ หมายถึง พื้นฐานของความเชื่อ (belief) ที่จะนำไปสู่การกระทำ ในประเทศไทย แนวคิดในเรื่องกระบวนทัศน์ ปรากฏงานในงานเขียนของชัยวัฒน์ ธีระพันธ์ ในหนังสือทฤษฎีไร้ระเบียบ (Chaos Theory) กับทางแพร่งของสังคมสยาม (2537) และในปี พ.ศ. 2550 สำนักงานราชบัณฑิตยสภา ได้บัญญัติคำว่า “กระบวนทัศน์” ว่าเป็นคำที่ใช้แทนคำภาษาอังกฤษว่า paradigm (อ่านว่า พา-รา-ไดม์) หมายถึง กรอบความคิดหรือแนวทางทั่วไปที่ใช้ในการมองโลก หรืออาจหมายถึง ระบบคิด วิธีคิด หรือรูปแบบของการคิดที่ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิจัย หรือใช้จัดระเบียบสังคม

กระบวนทัศน์ จึงเป็นกรอบของความคิด ค่านิยม ความเข้าใจรับรู้ และแบบแผนการปฏิบัติต่อความจริงของกลุ่มหรือชุมชนใดชุมชนหนึ่ง ดังนั้นในการจะทำความเข้าใจปรากฏการณ์เรื่องใดเรื่องหนึ่งที่เกิดขึ้นในสังคมหนึ่งๆ จึงต้องทำความเข้าใจรากฐาน กระบวนการที่เป็นกรอบคิดเกี่ยวกับความจริงของกลุ่มหรือชุมชนนั้นๆ ด้วย ตัวอย่างเช่น ในสังคมไทยเคยมี “กระบวนทัศน์เกี่ยวกับบทบาทของหญิงและชาย” ซึ่งกำหนดบทบาทของผู้หญิงให้เป็นผู้ดูแลครอบครัว ขณะที่ผู้ชายมีหน้าที่เป็นผู้นำและผู้หาเลี้ยง แต่ในปัจจุบัน กระบวนทัศน์นี้กำลังเปลี่ยนแปลงไปตามพลวัตของสังคมและการตระหนักรู้ในเรื่องความเท่าเทียมทางเพศมากยิ่งขึ้น

ในการศึกษาความจริงในปรากฏการณ์สังคม ผู้ศึกษาจำเป็นต้องเข้าใจ พื้นฐานทางปรัชญาสังคมศาสตร์ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่ 1) ภาววิทยา (ontology) 2) ญาณวิทยา (epistemology) และ 3) ระเบียบวิธีวิทยา (methodology) โดยภาววิทยา (Ontology) เป็นการทำความเข้าใจ ธรรมชาติของความจริง หรือสภาวะการดำรงอยู่ของสิ่งต่าง ๆ โดยพิจารณาว่า ความจริงคืออะไร และมีอยู่ได้อย่างไร ความเข้าใจในภาววิทยานี้มีหลายแนว เช่น แนวสัจนิยม เชื่อว่าในความจริงแท้หนึ่งเดียว ความจริงมีอยู่โดยอิสระจากมนุษย์ แนวสัมพันธนิยม เชื่อว่าความจริงเกิดจากการตีความ ความจริงจึงขึ้นอยู่กับ ประสบการณ์และมุมมองของมนุษย์ และแนวสัจนิยมเชิงประวัติศาสตร์ เชื่อว่า ความจริงมีลักษณะเฉพาะตามช่วงเวลาและบริบททางสังคมในแต่ละยุคสมัย สำหรับ ญาณวิทยา (Epistemology) ให้ความสนใจกับความรู้ของมนุษย์ วิธีการแสวงหา ความรู้ และธรรมชาติของความสัมพันธ์ระหว่างผู้แสวงหาความรู้และความจริง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ที่ศึกษากับตัวผู้ศึกษา ทั้งนี้ขึ้นกับความเชื่อ ในเรื่องของความจริงที่แตกต่าง เช่น หากเชื่อว่าความจริงมีเพียงหนึ่งเดียว นักวิจัย จะต้องแยกตนเองออกจากสิ่งที่ศึกษาเพื่อไม่ให้มีอคติหรือมีอิทธิพลต่อผลลัพธ์ แต่ หากเชื่อว่าความจริงเกิดจากการตีความหลากหลาย นักวิจัยจำเป็นต้องผسانตนเอง เข้ากับสิ่งที่ศึกษา เพื่อให้เข้าใจความหมายและมิติที่ซ่อนอยู่ภายในปรากฏการณ์นั้น และระเบียบวิธีวิทยา (Methodology) หมายถึง วิธีการที่ผู้แสวงหาความรู้ความจริง จะใช้ในการค้นหาความรู้ความจริง ทั้งนี้ แนวทางหรือกระบวนการในการแสวงหา ความรู้ความจริง โดยวิธีการที่เลือกใช้อย่อมสอดคล้องกับความเชื่อเกี่ยวกับภาววิทยา และญาณวิทยาของผู้ศึกษา กล่าวคือ เมื่อผู้วิจัยมีความเชื่อในกระบวนการทัศน์ใด ความเข้าใจเรื่องความจริง ความรู้ และวิธีการศึกษา ก็จะสอดคล้องกันภายใต้ กระบวนทัศน์นั้น ดังนั้น ในการตอบคำถามเกี่ยวกับความจริงทางสังคมในทาง สังคมศาสตร์ จึงไม่อาจตัดสินได้ว่าคำตอบใดถูกหรือผิด เพราะแต่ละกระบวนการทัศน์ ต่างมีจุดยืน แนวคิด และกรอบความเชื่อของตนเอง ซึ่งล้วนเป็นทางเลือก (alternative) ที่ชอบธรรมและมีคุณค่าในบริบทของตนเองทั้งสิ้น

ในการวิจัยทางสังคมศาสตร์ พื้นฐานความเชื่อเกี่ยวกับความจริงและวิธีการ แสวงหาความจริง ซึ่งในทัศนะหนึ่ง มีความเชื่อเรื่องการมีอยู่จริง (exist) ของสิ่งต่าง ๆ ว่ามีความตายตัว มีจุดคงที่ และมนุษย์เป็นเพียงผลลัพธ์ของระบบสังคมนั้น ใน

ขณะที่ในอีกทัศนะหนึ่ง เชื่อว่า ความจริง หรือสรรพสิ่งมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดตามสถานการณ์และเวลา ไม่มีโครงสร้างตายตัว และมนุษย์เป็นผู้กระทำการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงนั้น ความต่างทางของจุดยืนทางความคิด ความเชื่อเรื่องความจริงดังกล่าวนี้ ส่งผลต่อลักษณะทั่วไปของกระบวนทัศน์และปรัชญาทางสังคมศาสตร์ และนำมาสู่กระบวนทัศน์ในการแสวงหาความรู้ที่แตกต่างกันอย่างน้อยสองประการ

ประการแรก ในเรื่องทัศนะและความเชื่อของนักทฤษฎีต่อการเกิดขึ้นของความจริงหรือสิ่งต่างๆ บนโลก ในขณะที่นักทฤษฎีกลุ่มหนึ่งเชื่อว่า ความรู้ความจริงใดๆ บนโลกจะมีความหมายได้ก็ต่อเมื่อความรู้ ความจริงนั้นๆ ได้ผ่านการตรวจสอบด้วยหลักฐานและวิธีการทดลองทางวิทยาศาสตร์ นักทฤษฎีในกลุ่มนี้ จึงให้ความสำคัญกับแนวทางในการพิสูจน์ความจริงด้วยวิธีวิทยาศาสตร์ในฐานะที่เป็นตัวแบบทางด้านวิธีวิทยาให้กับงานทางด้านสังคมศาสตร์ จากฐานความเชื่อนี้ วิธีการทางวิทยาศาสตร์ จึงกลายเป็นจุดเริ่มต้นของการแสวงหาความรู้ความจริงทางสังคมศาสตร์ ซึ่งในทัศนะนี้ปรากฏชัดในงานของนักสังคมศาสตร์แนวปฏิฐานนิยม (positivism) ที่ในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์จะใช้กรอบแนวคิดทฤษฎีที่มีอยู่ก่อน มาสร้างเป็นสมมติฐาน หน้าที่ของผู้แสวงหาความจริง คือ การเก็บข้อมูลในสิ่งที่ต้องการค้นหา แล้วนำมาวิเคราะห์เพื่ออธิบายสาเหตุของการเกิดขึ้นโดยใช้เหตุผลแบบนิรนัย (deductive reasoning) หรือการอ้างเหตุผลที่อาศัยหลักฐานจากความรู้เดิมหรือความจริงทั่วไปซึ่งเป็นที่ยอมรับมาสนับสนุนหรือยืนยันข้อสรุปที่มีลักษณะความเป็นจริงเฉพาะเป็นแนวทาง ซึ่งเป็นรากฐานของการวิจัยเชิงปริมาณ

ประการที่สอง เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคล (individual) กับสังคม (society) หรือหากกล่าวในภาษาของกระบวนทัศน์ทางสังคมศาสตร์ ก็คือความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำ/ผู้กระทำ (action/agency) กับโครงสร้างสังคม (social structure) ความแตกต่างของทัศนะนี้ได้นำไปสู่จุดยืนทางความคิดที่แตกต่างกัน โดยในกระบวนทัศน์หนึ่ง นักทฤษฎีบางกลุ่มเชื่อว่า สังคม (society) หรือโครงสร้างสังคม (social structure) มีอิทธิพลเหนือปัจเจกบุคคล และทำหน้าที่ในการวางกรอบหรือข้อจำกัดให้กับการกระทำของบุคคล โครงสร้างทางสังคมจึงเป็นหน่วยหลักในการวิเคราะห์และอธิบายปรากฏการณ์ ดังนั้นในการวิเคราะห์และอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม จึงต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจโครงสร้าง

ในภาพรวม ปรากฏชัด เช่น ในงานของเอมิล เดอร์ไคม์ (Émile Durkheim) และ หลุยส์ อัลธุสเซอร์ (Louis Althusser) ที่มองว่าสังคมเป็นหน่วยวิเคราะห์หลัก และ ตัวปัจเจกเป็นเพียงส่วนหนึ่งที่ถูกกำหนดโดยระบบหรือโครงสร้างที่ใหญ่กว่า ใน อีกระบวนทัศน์หนึ่ง ให้ความสำคัญกับข้อเท็จจริงทางสังคมที่ประกอบด้วยการ กระทำ คำพูด การแสดงท่าทาง และแรงจูงใจภายใต้การกระทำของปัจเจกบุคคล ในฐานะผู้กระทำมากกว่าโครงสร้างสังคมและตั้งคำถามกับวิธีวิทยาที่ใช้วิธีการ ทางวิทยาศาสตร์เพียงอย่างเดียวว่าไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมศาสตร์ ได้ เนื่องจากความจริงมีความซับซ้อนเกินกว่าที่จะอธิบายออกมาด้วยข้อมูล ในเชิงวิทยาศาสตร์ ปรากฏการณ์หรือความจริงใดๆ เป็นเรื่องของความรู้ ความคิด ความรู้สึก อารมณ์ ไม่มีลักษณะที่เป็นสามัญ และสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตาม บริบท ในการสร้างความรู้หรือความจริง ผู้วิจัยจึงต้องใช้ประสบการณ์หรือประสาท สัมผัสของตนเองเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล และใช้การอธิบายเหตุผล แบบอุปนัย (inductive reasoning) หรือการอ้างเหตุผลโดยอาศัยหลักฐาน ประสบการณ์จากข้อเท็จจริงเฉพาะแล้วนำไปยืนยันกับข้อสรุปที่เป็นความจริงทั่วไป จุดเน้นของการวิเคราะห์ในลักษณะนี้ปรากฏชัดในปรัชญาแนววิเคราะห์ทาง ภาษาศาสตร์ (linguistic analysis) หรือแนวปรากฏการณ์นิยม (phenomenology) ดังเช่นในงานของแมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) และนักคิดในรุ่นหลังๆ ต่อมา

จากความแตกต่างเกี่ยวกับลักษณะทั่วไปของจุดยืนทางความคิดสองประการ ดังที่ได้กล่าวไป นักทฤษฎีในยุคต่อมาจึงพยายามหาข้อยุติโดยพยายามชี้ให้เห็น ว่า แม้โครงสร้างทางสังคมหรือสถาบันหลักจะมีอำนาจในการกำกับ ควบคุม หรือ ครอบงำความคิดและการกระทำของปัจเจกบุคคล แต่อย่างไรก็ตาม ปัจเจกบุคคล ก็ไม่ได้เป็นเพียงผู้ถูกกำหนด หากยังมีศักยภาพในการต่อต้าน ต่อรอง ปรับเปลี่ยน หรือแม้กระทั่งสร้างโครงสร้างใหม่ขึ้นมาได้เสมอ สังคมศาสตร์จึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับทั้งการกระทำของผู้กระทำที่เป็นปัจเจกและโครงสร้างในบริบทของสังคม พร้อมๆ กัน และมองความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างและปัจเจกบุคคล ในลักษณะ แบบวิภาษวิธี (dialectic) หรือเป็นความสัมพันธ์ที่มีบทบาทในการกำหนดซึ่งกัน และกัน กระบวนทัศน์พื้นฐานของนักคิดในกลุ่มนี้ จึงเน้นการผสานแนวคิด โดยเฉพาะในเรื่องของการกระทำ/ผู้กระทำ และโครงสร้างสังคม และเสนอว่านักทฤษฎี ทางสังคมควรสร้างคำอธิบายเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับพฤติกรรม ประสบการณ์ทางสังคม

และวิธีที่มนุษย์ใช้ในการจัดการกับสภาวะการณ์ทางสังคมของตน และเสนอวิธีวิทยาที่แตกต่างกัน โดยมีวิธีวิทยาที่เน้นภาษาวีธีและการสนทนา ซึ่งปรากฏชัดในงานของนักคิดที่มีกระบวนทัศน์วิพากษ์ (critical paradigm)

ภาพที่ 2 ความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างและปัจเจกบุคคลที่กำหนดซึ่งกันและกัน

จากที่กล่าวไปแล้วข้างต้น จึงจะเห็นได้ว่า การกำหนดแนวทางในการวิจัยเพื่อแสวงหาความรู้ต่างๆ ต่อปรากฏการณ์ใดปรากฏการณ์หนึ่งของคนในสังคม จะเป็นไปตามพื้นฐานความเชื่อหรือกระบวนทัศน์ของผู้ที่ต้องการแสวงหาความจริง ดังนั้นก่อนที่จะเริ่มต้นอธิบายปรากฏการณ์ใดปรากฏการณ์หนึ่ง หรือพิจารณาเลือกใช้ทฤษฎีใดในการอธิบายปรากฏการณ์เพื่อต่อยอดเป็นแนวทางของตนเองนั้น จึงควรทำความเข้าใจกับที่มา จุดเน้นของกระบวนทัศน์ของแนวคิดทฤษฎีนั้นเสียก่อน เนื่องจากในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม นอกจากนักทฤษฎีที่มีกระบวนทัศน์ต่างกันจะมีมุมมองต่อปรากฏการณ์ทางสังคมที่แตกต่างกันแล้ว ในการอธิบายปรากฏการณ์นักทฤษฎีแต่ละคนยังให้คำอธิบายในระดับที่แตกต่างกันด้วย ทฤษฎีสังคมที่ถูกพัฒนาขึ้นจึงมีขอบเขตและขนาดของประเด็นที่สามารถใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ได้ไม่เท่ากัน โดยขอบเขตของการอธิบายอาจแบ่งออกได้เป็น 2 ระดับใหญ่ๆ ได้แก่ ทฤษฎีระดับมหภาค (macro-level theories) เป็นกลุ่มทฤษฎีที่มุ่งอธิบายถึงรูปแบบและการเปลี่ยนแปลงของสังคมในภาพรวม และทฤษฎีระดับจุลภาค (micro-level theories) ที่ให้ความสำคัญกับการอธิบายถึงความสัมพันธ์ที่เฉพาะเจาะจงระหว่างบุคคลหรือคนกลุ่มย่อยในสังคม

กระบวนทัศน์หลักในทฤษฎีระดับมหภาค เช่น กระบวนทัศน์โครงสร้างหน้าที่ (structural-functionalism) เชื่อว่าโครงสร้างของสังคมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุด โดยแต่ละส่วนของโครงสร้างสังคมมีหน้าที่เฉพาะที่ทำงานประสานกันเพื่อรักษาเสถียรภาพและความเป็นระเบียบของระบบสังคมโดยรวม มองว่าสังคม

มีลักษณะคล้ายระบบชีวภาพที่แต่ละส่วนต้องทำหน้าที่ของตนเองเพื่อให้สังคมดำรงอยู่ได้ อีกกระบวนทัศน์หนึ่งคือ กระบวนทัศน์ความขัดแย้ง (social conflict paradigm) ซึ่งมุ่งวิเคราะห์ปัญหาและความขัดแย้งที่เกิดจากความไม่เท่าเทียมกันในโครงสร้างอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้ระบบทุนนิยม (capitalism) ที่ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคม มุมมองนี้มองว่าสังคมเป็นสนามของการต่อสู้ระหว่างกลุ่มที่มีอำนาจกับกลุ่มที่ถูกกดขี่ และกระบวนทัศน์ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic-interaction) มีความเชื่อพื้นฐานว่า มนุษย์ไม่ได้เป็นผู้ที่ถูกสร้างหรือกำหนดโดยสังคมเพียงเท่านั้นแต่มนุษย์ยังเป็นผู้กำหนดสังคมด้วย ซึ่งในกลุ่มกระบวนทัศน์นี้ ให้ความสนใจกับความหมายเชิงสัญลักษณ์ (symbolic meanings) กับปฏิสัมพันธ์ (interaction) ของคนในสังคม ผ่านภาษาท่าทาง คำพูด และพฤติกรรม โดยในการวิเคราะห์ให้ความสำคัญกับการตีความหมายสัญลักษณ์นั้นๆ และการตอบสนองต่อกันด้วยสัญลักษณ์ โดยกระบวนทัศน์ย่อยในกลุ่มทฤษฎีระดับมหภาค เช่น กลุ่มทฤษฎีสตรีนิยม

ด้วยความแตกต่างดังกล่าวนี้ กลุ่มทฤษฎีสังคม แต่ละทฤษฎี จึงมีความมุมมองและความสามารถในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมแตกต่างกัน ในการทำความเข้าใจทฤษฎี จึงเปรียบเสมือนเป็นการทำความเข้าใจพื้นฐานของปรากฏการณ์แต่ละปรากฏการณ์ไปด้วย ซึ่งในการทำความเข้าใจในกลุ่มแนวคิดต่างๆ อาจมีคำถามว่า “ทำไมนักคิดคนเดียวกันถึงปรากฏอยู่ในหลายสภพความคิด” ในส่วนนี้อาจยกตัวอย่างในการอธิบายได้ว่า ในช่วงทศวรรษแรก (1960-1970) นักคิดคนหนึ่งอาจเริ่มต้นด้วยการนำเสนอแนวคิดภายใต้กรอบโครงสร้างนิยม (structuralism) แต่ในช่วงเวลาต่อมา เช่น ในทศวรรษ 1980 ก็อาจเสนอแนวคิดใหม่ที่ปรากฏในอีกช่วงเวลาหนึ่งหรือในอีกสภพความคิดหนึ่ง ซึ่งในบางครั้งนักคิดทั้งสองสภพความคิดอาจเป็นนักคิดในกลุ่มเดียวกันก็ได้ สิ่งนี้จึงสะท้อนถึงพลวัตของการตั้งคำถาม วิพากษ์ และการแสวงหาความเข้าใจใหม่ ๆ ของนักทฤษฎีเหล่านั้น ดังนั้น การที่นักคิดคนเดียวกันปรากฏอยู่ในหลายแนวคิด จึงไม่ใช่เรื่องขัดแย้งแต่อย่างใด หากแต่สะท้อนให้เห็นถึงความสั่นไหวและพัฒนาการขององค์ความรู้ทางสังคมศาสตร์ที่ไม่ได้หยุดนิ่ง และในบางกรณี นักคิดในต่างสภพทฤษฎีก็อาจเป็นบุคคลเดียวกันหรืออยู่ในกลุ่มแนวคิดที่มีการแลกเปลี่ยนและเชื่อมโยงกันอย่างมีนัยสำคัญ

ในการแบ่งกลุ่มสกุลความคิดทางทฤษฎีสังคมจึงเป็นเพียงการใช้คำเรียกเพื่อจำแนกกลุ่มของนักคิดที่มีจุดยืนทางความคิดแตกต่างกัน ซึ่งอาจเกิดขึ้นจากการท้าทายองค์ความรู้หรือปรัชญาที่เกิดขึ้นก่อน ด้วยการวิพากษ์ความรู้เพื่อนำไปสู่การทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มิได้มีความหมายถึงความเป็นยุคสมัยแต่อย่างใด และแม้นักคิดในแต่ละกลุ่มจะมีจุดเน้นในเชิงทฤษฎีและญาณวิทยาาร่วมกัน ก็อาจมีจุดเน้นและจุดยืนทางความคิดที่แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ในขณะที่นักคิดในกลุ่มโครงสร้างนิยม (structuralism) เน้นการวิเคราะห์เชิงปรัชญาและพยายามสร้างชุดคำอธิบายเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมผ่านระบบเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในช่วงเริ่มต้นของยุคทุนนิยม กลุ่มหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralism) ซึ่งถือกำเนิดขึ้นในบริบทของทุนนิยมตอนปลาย กลับเน้นให้ความสำคัญกับความหลากหลายของประสบการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรม และวิพากษ์เรื่องความเป็นทั่วไปหรือเป็นสากลว่า ไม่มีคำอธิบายในชุดใดที่เป็นศูนย์กลางและเป็นหนึ่งเดียว สังคมดำรงอยู่อย่างแตกต่างหลากหลาย (diversity) และเชื่อว่าความรู้ มีอาจตัดขาดจากความสัมพันธ์ทางอำนาจ สังคมจึงไม่มีคำอธิบายใดมีความแน่นอน หนึ่งเดียว และปราศจากความโอนเอียง

ในการศึกษาและวิจัยทฤษฎีจึงเป็นเสมือนสิ่งนำทางในการศึกษาเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล เพื่อหารูปแบบลักษณะที่แสดงความสัมพันธ์ของข้อมูลแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่เกิดขึ้น และสามารถคาดคะเนการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ที่ยังไม่ได้เกิดขึ้นในอนาคตได้โดยใช้คำอธิบายที่มีอยู่ในทฤษฎี เพราะทฤษฎีทางสังคม ประกอบด้วยชุดข้อความหลายข้อความและแต่ละข้อความ มีการสรุปความรู้ที่อธิบายข้อเท็จจริงและความสัมพันธ์ระหว่างข้อเท็จจริงต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ หรืออธิบายการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ไว้แล้ว ทฤษฎีทางสังคม จึงเป็นชุดคำอธิบายที่สามารถนำไปใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมทั่วไปได้ เนื่องจากปรากฏการณ์ทางสังคม เกิดขึ้นจากเงื่อนไขปัจจัยต่าง ๆ ที่สลับซับซ้อน ผู้ทำการวิจัยไม่สามารถเก็บรวบรวมข้อเท็จจริงได้ทั้งหมด คำอธิบายที่ใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมจึงมักจะเป็นคำอธิบายเชิงโอกาส และอยู่ในรูปของความเป็นไปได้เชิงทฤษฎี หรือข้อสมมติฐาน มากกว่ากฎที่แน่นอนตายตัว

ในบทต่อไป จะเป็นการนำเสนอรายละเอียดเกี่ยวกับนักคิดทฤษฎีที่มีบทบาทสำคัญในการวางรากฐานทางความคิดให้กับนักทฤษฎีรุ่นหลัง เพื่อให้ผู้อ่านได้เข้าใจถึงแนวทางที่นักสังคมวิทยาใช้ในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคม โดยอิงจากสมมติฐานและชุดคำอธิบายที่แตกต่างกันตามแต่ละแนวคิด ท้ายที่สุด ผู้อ่านจะสามารถนำแนวคิดเหล่านี้ไปประยุกต์ใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมตามกรอบวิเคราะห์หรือมุมมองที่สอดคล้องกับแนวทางของตนเองได้อย่างเหมาะสม

คำถามท้ายบท

1. ขอให้อธิบายที่มาของความรู้ / ญาณวิทยา/ภววิทยา/วิธีวิทยา และการใช้เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ที่มีต่อคำอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมพร้อมยกตัวอย่างปรากฏการณ์ประกอบการอธิบาย
2. ขอให้อธิบายความเหมือนและ/หรือ แตกต่างกันของกระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยมและกระบวนทัศน์ปรากฏการณ์นิยม และตอบคำถามว่ามีความสำคัญต่อการวิจัยอย่างไร พร้อมยกตัวอย่างเพื่อความชัดเจนของคำตอบ

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Capra, F. (1975). *The Tao of Physics*. London: Wildwood House.
- _____. (1982). *The Turning Point*. New York: Simon and Schuster.
- _____. (1989). *Uncommon Wisdom: Conversations with Remarkable People*. Flamingo.
- _____. (1996). *The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. Anchor Books.
- Guba, E. G. (Ed.). (1990). *The Paradigm Dialog*. Sage Publications, Inc.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press: Chicago.

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- ชาย โพธิ์สีดา. (2550). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- ชาญ พนารัตน์. (2564). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 4). ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ชัยวัฒน์ ธีระพันธุ์. (2537). *ทฤษฎีไร้ระเบียบ: ทางแพร่งของสังคมสยาม* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย (ต่อ)

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2550). บทวิทยุรายการ “รู้ รัก ภาษาไทย”
ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ 18
เมษายน พ.ศ. 2550 เวลา 07.00-07.30 น. [http://legacy.orst.
go.th/?knowledge=กระบวนทัศน์-18-เมษายน-1550](http://legacy.orst.go.th/?knowledge=กระบวนทัศน์-18-เมษายน-1550)

บทที่ 2

ข้อเท็จจริงทางสังคม (social fact): เอมิล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim)

นำเรื่อง

เอมิล เดอร์ไคม์ (Émile Durkheim) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส ผู้เสนอแนวคิดเรื่องความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางสังคมว่าเป็นเสมือนโครงสร้างที่ยึดเหนี่ยวทั้งสังคมและศีลธรรม (social and moral solidarity) ในงานของเดอร์ไคม์ กล่าวถึงลักษณะที่สำคัญของข้อเท็จจริงทางสังคม (social fact) ว่าแม้เป็นสิ่งที่อยู่นอกตัวปัจเจก (external to) แต่มีอำนาจบังคับควบคุม (coercive of) ให้ปัจเจกเกิดความเคยชิน เพื่อ ยอมรับ จนเกิดเป็นแรงยึดเหนี่ยวทางจิตใจของคนในสังคม ให้มีสำนึกร่วมกัน เช่น ความเชื่อทางศาสนา ศีลธรรม และอิทธิพลของสถาบันทางสังคม และเมื่อทุกคนมีสำนึกร่วมในสิ่งเดียวกันแล้ว การกระทำการใดๆ ก็จะดำเนินไปได้ด้วยดี

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของเอมิล เดอร์ไคม์ (Émile Durkheim 1858-1917)

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของเดอร์ไคม์ มุ่งเน้นการศึกษาสังคมในฐานะระบบที่มีโครงสร้างและระเบียบแบบแผน ในการนำแนวคิดเรื่องข้อเท็จจริงทางสังคมสู่การอธิบายปรากฏการณ์ เดอร์ไคม์แบ่งข้อเท็จจริงทางสังคมออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ ข้อเท็จจริงทางสังคมที่เป็นรูปธรรม (material social fact) เช่น กฎหมาย สถาบันทางสังคม ระบบราชการ ระบบเศรษฐกิจ เป็นเสมือนระบบหรือกลไกที่สังคมจัดวางขึ้นเพื่อควบคุมพฤติกรรมของสมาชิก และข้อเท็จจริงทางสังคมที่เป็นนามธรรม (non-material social fact) เช่น บรรทัดฐานทางสังคม ค่านิยม วัฒนธรรม ความเชื่อ ซึ่งเป็นสิ่งที่เดอร์ไคม์ให้ความสำคัญ โดยอธิบายว่า เป็นสิ่งที่กำหนดความคิด ความรู้สึก เป็นกรอบกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม

อีกทั้งยังเป็นกลไกสำคัญที่ก่อให้เกิดสำนึกร่วม (collective consciousness) และเกิดขึ้นจาก 2 องค์ประกอบหลัก ได้แก่ 1) โครงสร้าง (structures) ที่ประกอบด้วยกฎหมาย (law) และองค์กรบริหารต่างๆ (administrative organization) เช่น หน่วยงานของรัฐหรือสถาบันทางสังคมที่ถูกจัดตั้งขึ้นเพื่อควบคุม จัดระเบียบสังคม และเป็นกลไกพื้นฐานที่ทำให้สังคมดำรงอยู่ได้ และ 2) พลัง (forces) ที่ประกอบไปด้วย ศาสนา (religious) และวัฒนธรรม (culture) โดยองค์ประกอบในส่วนนี้ จะเป็นส่วนที่ทำให้สังคมขับเคลื่อนไปอย่างมีระเบียบแบบแผน ก่อให้เกิดความคิด ความรู้สึก เกิดสำนึกร่วม จนนำไปสู่การแสดงออกร่วมกัน (collective representation) และมีผลในการยึดเหนี่ยวที่สำคัญในการรักษาความเป็นปึกแผ่นของสังคม (conscience collective)

ตัวอย่างเช่น ภายในมหาวิทยาลัยอาจมีกฎระเบียบที่กำหนดความเร็วในการขยับยานพาหนะ กฎเกณฑ์ในส่วนนี้จะเป็นส่วนที่เป็นโครงสร้าง (structures) เป็นกฎของมหาวิทยาลัยที่กำกับอยู่ แต่ทั้งนี้ กฎระเบียบเพียงอย่างเดียวย่อมไม่เพียงพอในการกำกับพฤติกรรม จะต้องมีส่วนที่สอง คือ พลัง (forces) อันประกอบไปด้วยวัฒนธรรมที่ถูกหล่อหลอมจากจากสถาบันต่างๆ ในสังคม เช่น การปลูกฝังมารยาท ความมีน้ำใจ ความเคารพในผู้อื่น ผ่านสถาบันต่าง ๆ อย่างเช่นครอบครัว โรงเรียน วัด หรือแม้แต่มหาวิทยาลัยเอง พลังเหล่านี้จะให้นักศึกษาที่อยู่รวมในพื้นที่เดียวกันเกิดสำนึกร่วม มีพฤติกรรมที่สอดคล้องกัน และปฏิบัติตามกฎระเบียบด้วยความเข้าใจ ไม่ใช่เพียงเพราะถูกบังคับ แต่เป็นเพราะยอมรับในฐานะที่เป็นบรรทัดฐานร่วมของสังคมนั้น

ในช่วงชีวิตการทำงานของ เดอร์ไคม์ ผลงานวิชาการส่วนใหญ่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่สังคมฝรั่งเศสและยุโรปกำลังเผชิญกับการเปลี่ยนผ่านสู่ยุคอุตสาหกรรมอย่างเต็มรูปแบบ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองในขณะนั้นมีอิทธิพลอย่างมากต่อบรรยากาศทางวิชาการ โดยนักวิชาการจำนวนมาก รวมถึงเดอร์ไคม์ต่างได้รับอิทธิพลจากแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ที่กำลังได้รับความนิยมในยุโรป นอกจากจะได้รับอิทธิพลดังกล่าวแล้ว ยังได้รับอิทธิพลการอธิบายสังคมด้วยแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์จากอ็อกุสต์ ก็องต์ (Auguste Comte) อีกด้วย ในการทำงานวิชาการของเดอร์ไคม์นั้น ผลงานเขียนหลายเล่ม แต่เล่มที่น่าเสนอทฤษฎีที่และ

กล่าวถึงในหนังสือเล่มนี้ได้แก่ The Division of Labour in Society (ดูซงนีพอนท์) (เขียนเป็นภาษาฝรั่งเศส) (1893) The Rules of Sociological Method (1895) Suicide: A Study in Sociology (1897) และ The Elementary Forms of the Religious Life (1916)

แนวคิดเรื่องการแบ่งงานและความเป็นปึกแผ่นทางสังคม

ในงาน The Division of Labour in Society (1893) งานเขียนสำคัญชิ้นแรกของเดอร์ไคม์ ซึ่งเป็นดูซงนีพอนท์ของตนเอง ในงานเรื่องนี้ เป็นผลงานชิ้นสำคัญที่วางรากฐานทางทฤษฎีเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างการแบ่งงานกับความความเป็นปึกแผ่นทางสังคม (social solidarity) โดยคำว่า Solidarité เป็นคำในภาษาฝรั่งเศส หมายถึง ความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันหรือความผูกพันร่วมในหมู่สมาชิกของกลุ่ม เมื่อนำมาใช้ในทาง สังคมวิทยา เดอร์ไคม์ใช้คำว่า solidarité sociale เพื่ออธิบายพลังหรือกลไกที่ยึดเหนี่ยวสมาชิกในสังคมให้ดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบและสัมพันธ์กัน คำนี้ถูกแปลเป็นภาษาไทยในคำว่า ความเป็นปึกแผ่นทางสังคม โดยคำว่า ปึกแผ่น มีนัยของความมั่นคง เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และความเป็นเอกภาพ เพื่อรักษาความหมายของการยึดโยงเชิงโครงสร้าง (structural cohesion) และจิตสำนึกร่วม (collective consciousness) ไว้ในความหมายเดิมที่สอดคล้องกับผลงานของเดอร์ไคม์ ในบางครั้ง สามารถใช้คำว่า ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคม แทนคำว่า ความเป็นปึกแผ่นทางสังคมได้ในบางบริบท แต่มีข้อควรพิจารณาของคำว่า ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคม จะสื่อถึงความรู้สึกทางอารมณ์และความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งใกล้เคียงกับ collective consciousness ของเดอร์ไคม์ซึ่งใช้ได้ดีในบริบทที่เน้นจิตสำนึกร่วมหรือความกลมเกลียวในสังคม เช่น ในการอธิบาย mechanical solidarity ในสังคมดั้งเดิม โดยคำว่า ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อาจเน้นไปที่ความรู้สึกหรือสภาพจิตใจร่วมมากกว่ากลไกเชิงโครงสร้าง ซึ่งเดอร์ไคม์ให้ความสำคัญทั้งสองมิติ แต่อาจไม่ครอบคลุมถึงมิติของการพึ่งพาอาศัยกันเชิงหน้าที่ ที่อยู่ใน organic solidarity ของสังคมสมัยใหม่ ดังนั้นหากต้องการเน้นมิติเชิงโครงสร้างหรือกลไกทางสังคม การใช้คำว่า ความเป็นปึกแผ่นทางสังคม ยังคงมีความครอบคลุมกว่า ซึ่งคำนี้ปรากฏ

ใช้แพร่หลายในงานแปลสังคมวิทยาคลาสสิกของไทยและเอกสารวิชาการทางสังคมของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ

ในการวิเคราะห์ ความเป็นปึกแผ่นทางสังคม (social solidarity) ตามแนวคิดของเดอร์ไคม์ เป็นหนึ่งในแนวทางสำคัญในการเข้าใจว่า สังคมดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างไร และกลไกใดที่เชื่อมโยงสมาชิกในสังคมเข้าด้วยกัน และนำเสนอความเป็นปึกแผ่นทางสังคมใน 2 ลักษณะหลักซึ่งสัมพันธ์กับการพัฒนาและความซับซ้อนของโครงสร้างสังคม ได้แก่ ความเป็นปึกแผ่นเชิงกลไก (mechanical solidarity) พบในสังคมแบบดั้งเดิมหรือสังคมที่เรียบง่าย สมาชิกมีลักษณะคล้ายคลึงกันในด้านความเชื่อ วิถีชีวิต และค่านิยม และความเป็นปึกแผ่นเกิดจากสำนึกร่วม (collective consciousness) การควบคุมทางสังคมมักอยู่ในรูปของศีลธรรม ศาสนา หรือขนบธรรมเนียม และความเป็นปึกแผ่นเชิงอินทรีย์ (organic solidarity) พบในสังคมสมัยใหม่ที่มีการแบ่งงานกันทำอย่างซับซ้อน สมาชิกมีหน้าที่และบทบาทที่แตกต่างกัน แต่พึ่งพาอาศัยกัน ความเป็นปึกแผ่นเกิดจากการทำงานร่วมกัน และความต้องการซึ่งกันและกัน การควบคุมทางสังคมผ่านกฎหมาย ระบบราชการ และสถาบัน และนำเสนอว่า ความเป็นปึกแผ่นทางสังคมในรูปแบบหลังนี้ เกิดขึ้นเมื่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมยุคอุตสาหกรรม

เดอร์ไคม์เสนอว่า ในการวิเคราะห์ความเป็นปึกแผ่นทางสังคมแบบดั้งเดิมว่ามีความแตกต่างจากสังคมสมัยใหม่ สังเกตได้จากลักษณะกฎหมายที่ใช้อยู่ในสังคมนั้น ๆ เนื่องจากตัวบทกฎหมาย ถือเป็นความจริงทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นและมีอำนาจบังคับควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม โดยพบว่าสังคมแบบดั้งเดิมตัวกฎหมายจะมีลักษณะของการปราบปราม (repressive law) มุ่งลงโทษผู้ที่ละเมิดบรรทัดฐานหรือค่านิยมของสังคม เพื่อรักษาความเป็นหนึ่งเดียวและไม่ให้เกิดความคิดหรือพฤติกรรมที่แตกแยกออกจากสิ่งที่สังคมยึดถือร่วมกัน ในขณะที่กฎหมายของสังคมสมัยใหม่ ที่มีความหลากหลายและการแบ่งงานกันทำ จะมีลักษณะของการชดใช้และชดเชย (restitute law) ให้กับผู้เสียหายมากกว่า กล่าวคือ มุ่งเน้นไปที่การฟื้นฟูความสัมพันธ์ การเยียวยาผู้เสียหาย และเน้นการให้ความยุติธรรมระหว่างปัจเจกบุคคล แต่ละคนมากกว่าการลงโทษเพื่อควบคุมหรือจัดการกับความแปลกแยกในสังคม หรือโครงสร้างการแบ่งงาน (division of Labour)

นอกจากนี้ เดอร์ไคม์ยังตั้งข้อสังเกตถึงการเปลี่ยนผ่านจากสังคมที่ไม่มี การแบ่งแยกแรงงาน ไปสู่สังคมสมัยใหม่ที่มีการแบ่งงานกันทำว่า เกิดขึ้นได้อย่างไร อะไรคือสิ่งที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และพบว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรภายใต้ เงื่อนไขที่ทรัพยากรมีจำกัดเป็นตัวเร่งให้เกิดการแบ่งแยกแรงงาน เนื่องจากสังคม จึงจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อลดแรงกดดันดังกล่าว เพื่อลดการแย่งชิง และใช้ทรัพยากร ให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น กระบวนการแบ่งแยกแรงงานนี้ทำให้สังคม สามารถตอบสนองต่อความต้องการของประชากรที่เพิ่มขึ้นได้ดีขึ้น ซึ่งส่งผลให้ความ ขัดแย้งในสังคมลดลง และนำพาสังคมกลับคืนสู่ภาวะสมดุลอีกครั้ง

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนผ่านเข้าสู่สังคมสมัยใหม่สามารถเกิดภาวะพยาธิ สภาพของสังคม (social pathology) ได้เช่นกัน อันเนื่องมาจากสังคมอาจ ไม่สามารถปรับตัวให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพการณ์ เกิดการแข่งขันที่ ไร้ขอบเขต ความรู้สึกโดดเดี่ยวจากสังคม ความล้มเหลวในการบูรณาการบทบาท ต่าง ๆ เข้าสู่ระบบสังคม ทำให้โครงสร้างทางสังคมไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างมี ประสิทธิภาพ และส่งผลให้ความเป็นปึกแผ่นทางสังคมโดยรวมอ่อนแอลง

เดอร์ไคม์จำแนกประเภทการแบ่งแยกแรงงานที่ทำให้เกิดภาวะพยาธิสภาพ ของสังคมไว้ 3 รูปแบบ ได้แก่ หนึ่ง การแบ่งแยกแรงงานแบบไร้บรรทัดฐาน (the anomic division of labor) เกิดขึ้นเมื่อปัจเจกบุคคลมุ่งเน้นกับความชำนาญ เฉพาะด้านของตน จนพัฒนาความเชื่อ ค่านิยมของตนเองขึ้นมาที่ไม่สอดคล้องกับ ค่านิยมของสังคมโดยรวม ส่งผลให้ความรู้สึกเชื่อมโยงกับสังคมลดลง เดอร์ไคม์ เสนอว่าภาวะพยาธิสภาพประเภทนี้สามารถแก้ไขได้โดยการบูรณาการบุคคลเข้าสู่ สังคมอีกครั้งด้วยกลุ่มอาชีพ (occupational group) สอง การแบ่งแยกแรงงาน แบบถูกบังคับ (the forced division of labor) เกิดขึ้นเมื่อโครงสร้างการแบ่งงาน ถูกครอบงำโดยกลุ่มอำนาจหรือชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งและใช้โครงสร้างดังกล่าว ในการเอารัดเอาเปรียบ กีดกัน และกดขี่กลุ่มอื่น ๆ ทำให้เกิดความไม่เป็นธรรม ในสังคม เดอร์ไคม์เสนอแนวทางแก้ไขด้วยการใช้มาตรการเพื่อลดการกระจุกตัว ของทรัพยากรในกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และสาม การขาดการประสานงาน (the lack of coordination) เป็นผลจากการขาดความสอดคล้องในการทำงานระหว่างส่วนต่าง ๆ

ของระบบสังคม ทำให้ระบบโดยรวมไม่สามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ และสมดุล ความไม่เชื่อมโยงกันของหน้าที่และบทบาทก่อให้เกิดความไร้ระเบียบ และความอ่อนแอของโครงสร้าง ซึ่งทั้งสามรูปแบบนี้จะเกิดขึ้นเมื่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่มีสถานะสมดุล

ในคำอธิบายเรื่องหลักนิติธรรม (the rule of law) ของสังคมทั้งสอง รูปแบบในช่วงเวลานี้ มีคำอธิบายว่า ในสังคมแบบดั้งเดิม การแบ่งงานยังไม่ชัดเจนมากนัก เนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่ของสังคมมีบทบาทและอาชีพที่คล้ายคลึงกัน ความผูกพันและความเป็นปึกแผ่นในสังคมเกิดขึ้นจากประสบการณ์ร่วมและความเชื่อที่ถือร่วมกันเป็นหลัก ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคมจึงวางอยู่บนพื้นฐานของความเห็นพ้องต้องกัน (consensus) และความเหมือนกัน (similarity) เมื่อมีใครกระทำการที่ทำหายหรือเบี่ยงเบนจากวิถีชีวิตที่ชุมชนยึดถือ ชุมชนจะตอบโต้ด้วยการลงโทษที่รุนแรงและเฉียบขาด กฎหมายในสังคมลักษณะนี้จึงมีลักษณะเป็นกฎหมายตอบโต้หรือแก้แค้น (retributive law) ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อรักษาระเบียบแบบแผนของสังคมและศีลธรรมร่วมของกลุ่ม โดยมุ่งลงโทษผู้กระทำความผิดในลักษณะของการตอบสนองแบบ “ตาต่อตา ฟันต่อฟัน” ซึ่งสะท้อนถึงการปกป้องเอกภาพของชุมชนด้วยการไม่ยอมให้ความเบี่ยงเบนใด ๆ ละเมิดค่านิยมกลางของสังคม เดอร์ไคม์อธิบายว่าสังคมแบบนี้ จะไม่มีพื้นที่สำหรับความไม่พึงพอใจของปัจเจกบุคคล ทุกคนต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับบรรทัดฐานเดียวกัน ความเป็นปึกแผ่นแบบกลไก (mechanical solidarity) จึงตั้งอยู่บนรากฐานของความเห็นพ้องต้องกัน (consensus) ความเหมือนกัน (similarity)

เมื่อสังคมก้าวสู่ความเป็นสมัยใหม่ การแบ่งแยกแรงงานชัดเจนขึ้น ความหลากหลายของบทบาททางสังคมก็เพิ่มมากขึ้น ในการอยู่ร่วมกันจึงดำเนินไปภายใต้กฎแห่งความสมานฉันท์ (restitutive law) ซึ่งเป็นกฎที่มีลักษณะของการลงโทษแบบชดเชยหรือชดใช้อะไรบางอย่างให้ผู้ถูกละเมิดในลักษณะของการนำเอาความสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดปัญหานั้นมาจัดการให้อยู่ในสถานะปกติดั้งเดิมหรือลงโทษด้วยการให้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎหมาย ในรูปแบบดังกล่าวนี้ ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคมไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเหมือนกัน แต่เกิดจากการพึ่งพาอาศัยกันและการยอมรับในความแตกต่าง บทลงโทษต่อผู้ที่ละเมิดบรรทัดฐานจึง

มีความยืดหยุ่นมากขึ้น ไม่ใช่การกำจัดผู้เปี่ยงเบน แต่เป็นการจัดการเพื่อคืนความสมดุลให้สังคมอย่างมีเหตุผลและยึดหลักความเป็นธรรมสำหรับปัจเจกบุคคล

ในระยะต่อมาเดอร์ไคม์เริ่มให้ความสำคัญและอธิบายถึงปรากฏการณ์ที่เกี่ยวกับภาวะไร้บรรทัดฐาน (anomie) ในสังคมที่เริ่มปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน เมื่อสังคมก้าวเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรม และอธิบายไว้ในหนังสือเรื่อง *The Rules of Sociological Method* (1895) โดยอธิบายว่า ภาวะนั้นสะท้อนถึงสถานะที่สังคมขาดบรรทัดฐานหรือกรอบศีลธรรมที่แน่นอนในการยึดเหนี่ยวพฤติกรรมของผู้คน ส่งผลให้เกิดความสับสน ความขัดแย้ง และความไม่สมดุลในระดับบุคคลและสังคม ซึ่งในการรับมือกับภาวะเช่นนี้ของเดอร์ไคม์ แตกต่างจากแนวคิดของคาร์ล มาร์กซ ที่เสนอให้ใช้วิธีการปฏิวัติและโค่นล้มระบบทุนนิยมด้วยความรุนแรง โดยมองว่าความขัดแย้งและการปะทะกันในสังคม ไม่ใช่เพียงเรื่องของโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจ หากแต่เป็นผลจากการขาดศีลธรรมร่วม และโครงสร้างที่บูรณาการกันในสังคม (integrative structure) ที่จะทำหน้าที่ในการจัดการความไม่เสมอภาคของการทำงานให้เหมาะสมกับความถนัดหรือความสามารถของบุคคล สังคมจึงจำเป็นต้องมีโครงสร้างเพื่อให้เกิดระบบศีลธรรมร่วมกัน ได้แก่ การพัฒนาสมาคมอาชีพ (occupational associations) ซึ่งประกอบด้วยตัวแทนของผู้ที่อยู่ในกิจการเดียวกันเพื่อจัดตั้งองค์การร่วมกัน เนื่องจากผู้ที่อยู่ในสาขาอาชีพเดียวกันไม่ว่าจะเป็นนายจ้าง แรงงาน หรือผู้เกี่ยวข้องทั้งหมด ย่อมจะตระหนักดีว่าอะไรเป็นผลประโยชน์ร่วมกัน (common interests) และเป็นความจำเป็นร่วมกัน (common need) เพื่อทำให้เกิดระบบศีลธรรม กติกา กฎข้อบังคับ แนวทางปฏิบัติร่วมกันเพื่อลดภาวะที่แตกแยกเป็นส่วนเล็กส่วนน้อย (atomization) ในสังคม อย่างไรก็ตามแนวคิดนี้ได้ถูกโต้แย้งโดยแมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) ในส่วนที่ว่าสมาคมอาชีพที่เป็นกลุ่มซึ่งจัดตั้งขึ้นมา ตามที่เสนอนั้นก็เป็นไปเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของตนเองมากกว่าเพื่อสนองตอบต่อสังคม

ในงานเขียนเล่มนี้จะเห็นได้ว่า ดอร์ไคม์ได้เริ่มหันมาให้ความสนใจที่ตัวผู้กระทำการ (human actor) และลักษณะธรรมชาติของการกระทำมากกว่ากรอบของโครงสร้างสังคม และเริ่มให้ความสำคัญกับองค์ประกอบพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ ซึ่งรวมถึงแรงขับเคลื่อนทางชีววิทยา (biological drivers) ความรู้สึก

ทางสังคม (social feelings) ความเห็นอกเห็นใจ (sympathetic concern) และแรงผลักดันที่เกี่ยวข้องกับตัวตน (egoistic drives) ซึ่งหากไม่มีการควบคุม แรงขับเหล่านี้ยังนำไปสู่ความไร้ระเบียบและเป็นอันตรายต่อสังคม ดังนั้นการมีศีลธรรมร่วมกันของสังคม จึงจะทำให้บุคคลมีความสามารถในการควบคุมตนเอง (autonomy) ได้ อันเกิดขึ้นจากการซึมซับระบบศีลธรรมร่วมกันเข้าไปภายใน (internalization)

ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม เดอร์ไคม์ ยังคงมุ่งอธิบายเรื่องการเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบดั้งเดิมมาสู่สังคมสมัยใหม่โดยกระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม คุณธรรม จริยธรรม ความเชื่อและค่านิยมของคนในสังคมโดยการดำเนินชีวิตในโลกสมัยใหม่ได้ทำลายการควบคุมและมาตรฐานทางศีลธรรมแบบดั้งเดิมลงจนปัจเจกบุคคลในสังคมสมัยใหม่จำนวนมากรู้สึกท้อแท้กับชีวิตประจำวันนั้นไร้ความหมาย เกิดเป็นภาวะพยาธิสภาพ (pathology) หรือภาวะความเจ็บป่วยของสังคม และนำเสนอไว้ในหนังสือเรื่อง Suicide: A Study in Society (1897) โดยเสนอว่าคนในสังคม จะมีแนวโน้มฆ่าตัวตายสูงขึ้น เมื่อการควบคุมทางสังคม หรือสถานะที่ศีลธรรมในการควบคุมพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลไม่เพียงพอที่จะเป็นบรรทัดฐานให้เกิดความเหนียวแน่นในสังคม และสังคมดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ (normlessness) ซึ่งภาวะนี้จะนำไปสู่การเกิดขึ้นของสภาวะไร้บรรทัดฐาน (anomie) โดยคำว่า anomie มีรากศัพท์มาจากภาษากรีก คือคำว่า A+ nomos ซึ่งแปลว่า ไม่มี+กฎเกณฑ์ สภาวะนี้สะท้อนถึงปรากฏการณ์ที่ผู้คนบางกลุ่มไม่ปฏิบัติตามหรือไม่ยอมรับกฎเกณฑ์ของสังคม ส่งผลให้เกิดปัญหาต่างๆ เช่น การฆ่าตัวตาย ความแตกแยกในครอบครัว และความขัดแย้งทางสังคม ในงานศึกษาของเดอร์ไคม์ในช่วงศตวรรษที่ 19 นี้ จึงใช้ประเด็นเรื่องการฆ่าตัวตายเป็นตัวชี้ที่สำคัญของสภาวะไร้บรรทัดฐาน (anomie) อันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว

การฆ่าตัวตาย: ข้อเท็จจริงทางสังคมในมุมมองของเดอริคม์

งานศึกษาเรื่องนี้ เป็นงานที่มีชื่อเสียงมากงานหนึ่งของเดอริคม์ ในการศึกษาได้นำอัตราการฆ่าตัวตาย (suicide rate) เพื่อแสดงให้เห็นว่า การฆ่าตัวตายซึ่งดูเหมือนจะเป็นการตัดสินใจส่วนบุคคลแต่แท้จริงแล้วเป็นผลมาจากอิทธิพลของสังคม และใช้อัตราดังกล่าวเป็นตัวชี้วัดสิ่งยึดเหนี่ยวทางสังคมของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมยุโรป โดยพยายามชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในเชิงภาวะวิสัยระหว่างอัตราการฆ่าตัวตาย (rates of suicide) และปัจจัยภายนอกต่างๆ ที่แม้ว่าการฆ่าตัวตายจะเป็นสิทธิในการตัดสินใจขั้นสุดท้ายของมนุษย์ที่จะอยู่หรือตายตามเจตจำนงคืออิสระ (free will) แต่ปัจจัยดังกล่าวก็เป็นสาเหตุให้คนฆ่าตัวตายด้วยเหตุผลจากการที่ไม่สามารถปรับตัวเข้ากับความเปลี่ยนแปลงได้และการกดดันทางสังคมนี้เอง ได้กลายเป็นพลังกดดันให้คนฆ่าตัวตาย การฆ่าตัวตายจึงเป็นข้อเท็จจริงทางสังคม (social fact) อันเป็นผลผลิตของการสร้างความหมายและมิติเชิงโครงสร้างซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมที่มีการแบ่งงานกันทำ ส่งผลให้ความสัมพันธ์ของคนในสังคมเป็นในลักษณะของการพึ่งพาและต่างตอบแทนทางเศรษฐกิจ ผู้คนในสังคมต่างเริ่มพึ่งพาอาศัยกันมากขึ้นกว่าเดิมและความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ได้เข้ามาแทนที่การยึดโยงทางสังคมที่เคยตั้งอยู่บนความเชื่อและค่านิยมร่วมกันแบบเดิมและนำไปสู่ภาวะไร้บรรทัดฐานในบางกรณี อย่างไรก็ตาม ใน การแบ่งงานตามความเชี่ยวชาญเฉพาะนั้น (specialized division of labour) จำเป็นต้องมีกฎเกณฑ์ ข้อบังคับ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นกติกาเชิงศีลธรรม เพื่อควบคุมไม่ให้บุคคลทำเกินเลยกรอบแห่งความร่วมมือจากการหาประโยชน์เฉพาะตน (self-interest) และกรอบแห่งการควบคุมตนเองจากความปรารถนาและความโลภ สังคมจึงจำเป็นต้องมี ฉันทานุมัติทางศีลธรรม (moral consensus) เพื่อยึดโยง ควบคุม ความต้องการและคาดหวังของคนในสังคมให้มีความสมดุล (the equilibrium)

วิธีวิทยาที่ใช้ในการศึกษา เริ่มจากการศึกษาอัตราการฆ่าตัวตายในหลายๆ ประเทศในช่วงปี ค.ศ. 1896 มุ่งให้ความสนใจกับความแตกต่างของอัตราการฆ่าตัวตายในแต่ละประเทศ จากนั้นจึงทำการศึกษาเปรียบเทียบอัตราการฆ่าตัวตายในประเทศ ฝรั่งเศส อังกฤษและเดนมาร์ก และพบว่า ปัจจัยทางสังคม (social factor) เช่น ความโดดเดี่ยว (solitary) เป็นสาเหตุที่สำคัญต่อการฆ่าตัวตาย และทำการค้นหา

ต่อว่าอะไรเป็นปัจจัยร่วมของอัตราที่เพิ่มขึ้นหรือลดลงของอัตราการฆ่าตัวตายในแต่ละประเทศ ซึ่งในการศึกษานี้เริ่มต้นจากการศึกษาในเรื่องความเชื่อ (norms) และประเพณีของแต่ละประเทศ จากนั้นจึงทำการศึกษาอัตราการฆ่าตัวตายของคนที่มีนับถือศาสนาต่างกันและคนที่แต่งงานแล้ว ผลการศึกษาพบว่าในประเทศเดนมาร์ก มีอัตราการฆ่าตัวตายที่สูงกว่าประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งทำให้เดอร์ไคม์ ตั้งคำถามต่อไปว่า ทำไมประเทศเดนมาร์ก จึงมีอัตราการฆ่าตัวตายที่สูงกว่า โดยไม่ได้มุ่งหาคำตอบในว่าความเชื่อใดที่เป็นสาเหตุของการฆ่าตัวตาย แต่ให้ความสนใจว่า ปัจจัยอะไรที่เป็นสาเหตุให้คนฆ่าตัวตาย ซึ่งผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่ส่งผลต่ออัตราการฆ่าตัวตาย ได้แก่ ความยึดเหนี่ยวทางสังคม (cohesiveness) พื้นที่ทางสังคม (a person's standing within the society) ศาสนาและอาชีพ (religious, social and occupational standing) และให้ข้อสรุปในเบื้องต้นว่าการฆ่าตัวตายนั้น ถึงแม้จะเป็นการกระทำโดยบุคคล แต่ก็ยังเป็นผลที่เชื่อมโยงโดยตรงจากกลุ่มและแบบแผนการดำเนินชีวิตของบุคคล และอัตราการฆ่าตัวตายจะมีความแตกต่างกันในแต่ละกลุ่มสังคมและในแต่ละช่วงเวลา ดังนี้

- บุคคลที่ได้รับการยอมรับจากกลุ่มหรือสังคมจะมีโอกาสฆ่าตัวตายน้อยกว่าบุคคลที่ไม่ได้รับการยอมรับ
- อัตราการฆ่าตัวตายในกลุ่มผู้ชายสูงกว่าผู้หญิง
- กลุ่มคนที่ไม่แต่งงานมีอัตราการฆ่าตัวตายสูงกว่ากลุ่มคนที่แต่งงานแล้ว
- อัตราการฆ่าตัวตายในกลุ่มคนที่ไม่มียูกสูงกว่าคนที่มีลูก
- กลุ่มโปรเตสแตนต์มีอัตราการฆ่าตัวตายสูงกว่ากลุ่มคาทอลิก
- กลุ่มทหารมีอัตราการฆ่าตัวตายสูงกว่ากลุ่มพลเรือน
- นายทหารชั้นประทวนมีอัตราการฆ่าตัวตายสูงกว่าทหารที่ถูกเกณฑ์
- อัตราการฆ่าตัวตายในช่วงเวลาที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติจะสูงกว่าในช่วงเวลาที่เกิดสงครามและการปฏิวัติ
- อัตราการฆ่าตัวตายอยู่ในระดับที่สูงในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจมีความเฟื่องฟู และตกต่ำมากกว่าในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจอยู่ในสภาวะคงที่

ในผลการศึกษา ได้จัดกลุ่มประเภทของการฆ่าตัวตายตามเกณฑ์ระดับมากน้อยของการมีหรือไม่มีการบูรณาการและการกำกับควบคุม 4 ประเภท ได้แก่

ประเภทที่ 1 การฆ่าตัวตายเพื่อตนเอง (egoistic suicide) เกิดขึ้นจากการที่บุคคลขาดการบูรณาการเข้ากับกลุ่มและสังคมที่ตนเป็นสมาชิก ขาดความผูกพันกับคนรอบข้าง ขาดความคำนึงทางอารมณ์และความรู้สึกจากกลุ่ม ขาดที่พึ่งทางจิตใจและรู้สึกว่าไม่สามารถพึ่งพาผู้อื่นได้เมื่อต้องเผชิญปัญหา ทำให้ปัจเจกบุคคลรู้สึกโดดเดี่ยวและกลายเป็นบุคคลที่มีความอ่อนไหวต่ออารมณ์ความรู้สึก หรือเกิดขึ้นเมื่อความสัมพันธ์ของบุคคลนั้นที่มีต่อกลุ่มอ่อนแอลงหรือถูกทำลายไป ซึ่งจะนำไปสู่สาเหตุของการฆ่าตัวตาย

ประเภทที่ 2 การฆ่าตัวตายแบบเสียสละชีวิตเพื่อผู้อื่น (altruistic suicide) เกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีการหล่นหลอมกับกลุ่มมากเกินไป มีความรู้สึกผูกพันกับกลุ่ม รวมทั้งยึดมั่นในรูปแบบวิถีการดำเนินชีวิตและค่านิยมของกลุ่มเป็นอย่างมาก โดยบุคคลจะยอมรับค่านิยม (value) และบรรทัดฐาน (norm) ของกลุ่มมาเป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติของตนเองอย่างเข้มงวด ภายใต้สภาวะเช่นนี้ปัจเจกบุคคลเต็มใจที่จะยอมเสียสละชีวิตของตนเองเพื่อผู้อื่นหรือเป้าหมายของกลุ่ม หรือการฆ่าตัวตายนี้อาจเกิดขึ้นจากการบีบคั้นจากกลุ่มก็ได้

ประเภทที่ 3 การฆ่าตัวตายที่เกิดจากภาวะไร้บรรทัดฐาน (anomic suicide) (สังคมไร้ระเบียบมากเกินไป) เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว ซึ่งอธิบายได้ว่า เมื่อกลุ่มมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในระดับสูงก็จะมีการพัฒนาชุดของบรรทัดฐานเพื่อเป็นการวางระเบียบกฎเกณฑ์ให้แก่พฤติกรรมและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม โดยบรรทัดฐานจะกลายเป็นสิ่งที่ชี้นำให้ เห็นว่าอะไรที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสมที่จะประพฤติปฏิบัติ โดยชุดของบรรทัดฐานเหล่านี้จะมีผลต่อการควบคุมปัจเจกบุคคล อย่างไรก็ตาม เมื่อบรรทัดฐานบางเรื่องเริ่มอ่อนแอลง ก็จะส่งผลต่อประสิทธิภาพในการควบคุมพฤติกรรมและความต้องการของปัจเจกบุคคล ภาวะนี้จะทำให้บุคคลเกิดความรู้สึกไม่มั่นคง มีความสับสนว่าอะไรสิ่งที่ถูกหรือผิด หรืออีกนัยหนึ่งยังหมายถึงภาวะที่ปัจเจกบุคคลต้องเผชิญกับความไม่สอดคล้องระหว่างเป้าหมายหรือสิ่งที่ต้องการกับวิถีการที่สังคมกำหนด ในภาวะเช่นนี้ เดอร์ไคม์ ให้นิยามว่าเป็นสภาวะไร้บรรทัดฐาน หรือ anomie ซึ่งเป็นคำในภาษาฝรั่งเศส หมายถึง ภาวะที่ปราศจากกฎเกณฑ์ “lack of rules” จึงเรียกการฆ่าตัวตายที่เป็นผลมาจากภาวะไร้บรรทัดฐานว่า “anomic suicide”

ประเภทที่ 4 การฆ่าตัวตายจากการควบคุม (fatalistic suicide) (สังคมเข้มงวดมากเกินไป) เกิดขึ้นเมื่อบุคคลถูกสังคมควบคุมมากเกินไป เดอร์ไคม์กล่าวว่า ในสังคมสมัยใหม่ ทำให้ตัวเองรู้สึกไร้อำนาจ ขาดอิสรภาพ การฆ่าตัวตายประเภทนี้มีน้อยแต่มีความสำคัญในทางประวัติศาสตร์ เช่น การฆ่าตัวตายในกลุ่มทาสที่ถูกควบคุมอย่างมาก

อย่างไรก็ตาม แม้ในการศึกษาในเรื่องนี้ จะอธิบายได้ว่าการจัดระเบียบทางสังคม (social organization) และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (integration) ของคนในสังคมจะมีความสัมพันธ์กับการนำไปสู่การฆ่าตัวตาย แต่ในการศึกษานี้ไม่สามารถชี้ชัดได้ว่า เพราะเหตุใดอัตราการฆ่าตัวตายของคนบางกลุ่มจึงมีแนวโน้มที่จะสูงกว่าคนกลุ่มอื่น

ต่อมาในปี ค.ศ. 1912 เดอร์ไคม์ได้เขียนหนังสือเรื่องรูปแบบเบื้องต้นของชีวิตทางศาสนา (The Elementary Form of Religious Life) แปลจาก หนังสือเรื่อง Les Formes élémentaires de la vie religieuse ในภาษาฝรั่งเศส ในการศึกษานี้เป็นงานชิ้นแรก ๆ ที่รวมเอาคำอธิบายความเชื่อ (belief) เข้ากับคำอธิบายพิธีกรรม (rite) และให้คำอธิบายวิถีทางที่สังคมจะแสดงออกผ่านการบูชา พิธีกรรม และความเชื่อทางศาสนา และตั้งคำถามว่า อะไรคือองค์ประกอบร่วมเชิงประจักษ์ที่มีลักษณะสากลของทุกศาสนา โดยทำการวิเคราะห์ข้อมูลที่เป็นรูปธรรมของศาสนาในสังคมแบบดั้งเดิม รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาและสังคม เพื่อศึกษาว่าศาสนากำเนิดขึ้นมาได้อย่างไรและมีหน้าที่อะไร และให้คำอธิบายผ่านการนับถือโทเท็มของชนเผ่าอะบอริจินส์ในทวีปออสเตรเลียและชนเผ่าดินแดงในทวีปอเมริกาเหนือ ผลการศึกษาพบว่า การนับถือโทเท็ม (totemism) คือ รูปแบบของศาสนาที่เก่าแก่ที่สุด ซึ่งเป็นแนวคิดและหลักปฏิบัติทางศาสนาที่แพร่หลายในสังคมแบบดั้งเดิม จากการศึกษาลัทธิโทเท็มในสังคมแบบดั้งเดิม พบว่า ศาสนาทุกศาสนามีองค์ประกอบพื้นฐานอยู่ 3 ประการ ได้แก่ ประการที่หนึ่ง สัญลักษณ์ คือ วัตถุที่เป็นตัวแทนของพลังความศักดิ์สิทธิ์ ประการที่สอง พิธีกรรม คือ การบัญญัติพิธีกรรมขึ้นมาเพื่อบูชาสัญลักษณ์ที่เป็นตัวแทนของพลังความศักดิ์สิทธิ์ ประการที่สาม การจัดระเบียบของกลุ่ม คือ การจัดระเบียบของกลุ่มคนที่มีความเชื่อในพลังศักดิ์สิทธิ์ร่วมกัน เช่น พระสงฆ์กับฆราวาส และให้ข้อสรุปว่าความเป็นศาสนาก่อตัวขึ้นเมื่อกลุ่มคนมารวมตัวและมี

ปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยตระหนักถึงพลังที่มีอำนาจเหนือปัจเจกและยอมรับว่าพลังนั้นมีความศักดิ์สิทธิ์ควรค่าแก่การบูชา ดังนั้นจุดกำเนิดของศาสนาจึงอยู่ที่สังคมมนุษย์ จิตวิญญาณของกลุ่ม (collective soul) หรือมโนธรรมร่วม (collective conscience) ซึ่งเป็นตัวสร้างสำนึกร่วมเกี่ยวกับอัตลักษณ์ของกลุ่ม ค่านิยม บรรทัดฐานของสังคม รวมถึงสัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นปึกแผ่นของกลุ่ม เดอร์ไคม์กล่าวว่า การทำความเข้าใจพลังศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาของตนเองก็เท่ากับว่า กำลังทำความเข้าใจต่อสังคมของตน ศาสนาจึงทำหน้าที่สร้างความรู้สึกร่วมทำให้คนรู้สึกว่าเป็นพวกพ้องเดียวกัน และสร้างระเบียบวินัยของกลุ่ม หน้าที่ของศาสนาที่ถูกสร้างขึ้น จึงเป็นไปเพื่อควบคุมคนในสังคมและทำให้สังคมศักดิ์สิทธิ์ เพราะสังคมโดยพื้นฐานแล้วเป็นสภาวะการณ์ทางศีลธรรม (moral reality) ที่สะท้อนภาพหรือปรากฏออกมาในรูปของการมีบรรดาสถาบันทางสังคมในการดูแลควบคุม กำหนดกรอบแห่งวินัย ดังนั้นความเป็น ปึกแผ่น (solidarity) ของสังคมจะเกิดขึ้นเมื่อมีคนเชื่อฟัง (obedience) และต้องมีการอุทิศตน (devotion) โดยระดับของความสัมพันธ์ จะแสดงออกในรูปของความเชื่อ และการประพฤติปฏิบัติต่อสถาบันนั้นๆ ของสมาชิกของสังคม ศาสนาจึงทำหน้าที่สำคัญในการทำให้สังคมมีระเบียบและช่วยจัดระเบียบให้กับคนในสังคม

แนวคิดของเดอร์ไคม์นับว่ามีคุณูปการต่อสาขาวิชาสังคมวิทยาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในแง่ของระเบียบวิธีวิจัยแบบปฏิฐานนิยม (positivism) ทำให้สังคมวิทยาได้รับการยอมรับและยกฐานะเป็นศาสตร์เทียบเท่ากับสาขาวิชาอื่น ๆ และได้เริ่มมีการจัดการเรียนการสอนในมหาวิทยาลัยอย่างแพร่หลายในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม แนวคิดของเดอร์ไคม์เองก็ถูกตั้งข้อสังเกตถึงมุมมองทางความคิดว่า เป็นการมองสังคมอย่างเรียบง่ายจนเกินไป โดยมองสังคมในลักษณะเป็นก้อนเดียว (social whole) ที่มีความกลมเกลียวเป็นปึกแผ่นทั้งหมด ซึ่งแนวคิดนี้อาจลดทอนความซับซ้อนและความขัดแย้งภายในสังคม ซึ่งในความเป็นจริง สังคมมักเต็มไปด้วยผลประโยชน์ที่ขัดแย้ง ชนชั้นที่ไม่เท่าเทียม และการกดขี่ที่ไม่อาจกลมกลืนได้เสมอไป ดังนั้นเราจึงไม่พบการมองสังคมที่สลับซับซ้อนในแนวคิดของเดอร์ไคม์ แต่จะพบเพียงการเปรียบเทียบระหว่างสังคมแบบดั้งเดิมและสังคมสมัยใหม่เท่านั้น การแบ่งสังคมออกเป็นเพียงแบบดั้งเดิมกับแบบสมัยใหม่ อาจไม่สามารถอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นแบบหลากหลาย ซับซ้อน และไม่เป็นเส้นตรง

โดยเฉพาะในโลกยุคปัจจุบัน ที่บางชุมชนมีลักษณะทั้งดั้งเดิมและสมัยใหม่อยู่ร่วมกันในเวลาเดียวกัน อีกทั้งยังมองว่าความขัดแย้งในสังคมเป็นเพียงสภาวะที่เกิดขึ้นชั่วคราวเท่านั้น ทำนองที่สังคมจะปรับตัวและกลับมาสมดุลดังเดิม เช่น การเปลี่ยนผ่านจากสังคมแบบดั้งเดิมมาสู่สังคมสมัยใหม่อันเนื่องมาจากการเพิ่มขึ้นของประชากร เป็นต้น

ในปัจจุบัน งานวิจัยร่วมสมัยที่นำแนวคิดของ เอมีล เดอร์ไคม์ (Émile Durkheim) มาใช้ยังคงพบได้ในหลากหลายสาขา เช่น สังคมวิทยา อาชญาวิทยา สุขภาพจิต ศาสนา และนโยบายสาธารณะ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่อง ข้อเท็จจริงทางสังคม (social facts) ความเป็นปึกแผ่น (social solidarity) และภาวะไร้บรรทัดฐาน (anomie) ยังคงถูกนำมาใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมร่วมสมัยอยู่หลายเรื่อง เช่น

บทความเรื่อง Social Solidarity during a Pandemic: Through and Beyond Durkheimian Lens (2020) โดย Chinmayee Mishra และ Navaneeta Rath นำเสนอการวิเคราะห์สถานการณ์วิกฤตการณ์ COVID-19 ผ่านกรอบแนวคิดของ เอมีล เดอร์ไคม์ (Émile Durkheim) ในบทความนี้ผู้เขียนใช้วิธีการวิเคราะห์แบบตีความ (interpretive analysis) โดยนำแนวคิดหลักของเดอร์ไคม์ เช่น ความเป็นปึกแผ่นทางกลไก (mechanical solidarity) ความเป็นปึกแผ่นทางอินทรีย์ (organic solidarity) จิตสำนึกร่วม (collective consciousness) และกฎหมายในฐานะเครื่องชี้นำรูปแบบของความเป็นปึกแผ่นมาใช้ในการอธิบายร่วมกับเหตุการณ์จริงที่เกิดขึ้นในประเทศอินเดียช่วงการระบาดของไวรัส เช่น การตีตราชาวอินเดียและชาวมุสลิม การปรากฏขึ้นของกิจกรรมรวมพลังทางสัญลักษณ์ เช่น การปรบมือ จุดเทียน ร้องเพลงร่วมกัน การร่วมมือของชุมชนในครัวเรือน หรือการจัดการชุมชนในสลัมธาราวี เพื่อชี้ให้เห็นว่า แม้เดอร์ไคม์จะนำเสนอแนวคิดเหล่านั้นตั้งแต่ในยุคคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่แนวคิดหลักยังคงมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมร่วมสมัย และยังคงถูกนำมาประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวางในการวิจัยยุคใหม่ ทั้งในด้านสุขภาพจิต สื่อดิจิทัล ความมั่นคงของสังคม และนโยบายสาธารณะและยังคงสามารถใช้อธิบายความเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ร่วมสมัยได้อย่างมีพลัง โดยเฉพาะในช่วงเวลาวิกฤตที่โครงสร้างของสังคมถูกทำลายอย่างรุนแรง

ในการศึกษา ผู้เขียนเริ่มต้นด้วยการตั้งคำถามว่า การเว้นระยะห่างทางกายภาพ (social distancing) ซึ่งถูกนำมาใช้เป็นมาตรการหลักในการควบคุมการแพร่ระบาดของ COVID-19 ควรทำความเข้าใจแยกออกจากแนวคิดเรื่องความห่างเหินทางสังคม (social distance) อย่างชัดเจน แม้คำทั้งสองจะดูเหมือนใกล้เคียงกัน แต่ในเชิงสังคมวิทยาแล้ว กลับมีความหมายที่ต่างกันโดยสิ้นเชิง

การเว้นระยะห่างทางกายภาพ คือ การลดการสัมผัสใกล้ชิดเพื่อลดความเสี่ยงในการแพร่เชื้อ ซึ่งเป็นมาตรการด้านสาธารณสุขที่มีเป้าหมายเพื่อปกป้องทั้งบุคคลและสังคม ในขณะที่ปรากฏการณ์ “ความห่างเหินทางสังคม” ที่เกิดขึ้นควบคู่กันกลับเป็นสิ่งที่ลึกซึ้งกว่า เพราะมิได้จำกัดอยู่เพียงเรื่องระยะห่างทางกาย แต่ยังรวมถึงการตีตัวออกห่างกันในเชิงอารมณ์ ความรู้สึก และมนทัศน์ทางสังคม ซึ่งอาจแสดงออกในรูปแบบของอคติ การเลือกปฏิบัติ ความกลัวคนแปลกหน้า หรือแม้แต่การเหมารวมแบบเหมารวมชนหรือเชื้อชาติ ผู้เขียนยกตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นภาพชัดเจน เช่น การที่ชาวอินเดียตะวันตกเฉียงเหนือซึ่งมีลักษณะทางกายภาพคล้ายชาวจีน ถูกตั้งข้อรังเกียจ ถูกตีตรา หรือถูกกระทำด้วยอคติ เนื่องจากโรคระบาดมีจุดเริ่มต้นจากประเทศจีน หรือในอีกกรณีหนึ่ง คือการที่ชาวมุสลิมทั้งกลุ่มถูกกล่าวหาว่าเป็นต้นเหตุของการแพร่ระบาดในอินเดีย จากกรณีการรวมตัวของกลุ่มศาสนา Tablighi Jamaat ซึ่งเป็นเพียงกลุ่มย่อย ไม่ใช่ตัวแทนของชุมชนทั้งหมด เหตุการณ์เหล่านี้คือการสะท้อนของ “social distance” ที่ไม่ได้เป็นผลจากความจำเป็นทางการแพทย์ แต่เป็นผลพวงของการกีดกันทางสังคม ความกลัวที่ไม่มีเหตุผล และกระบวนการเหมารวมที่มีรากฐานมาจากอคติ ซึ่งในขณะที่ “social distancing” มีเป้าหมายเพื่อรักษาชีวิต “social distance” กลับคุกคามชีวิตทางสังคมและบ่อนทำลายโครงสร้างของความสัมพันธ์ร่วมกันภายในสังคม ซึ่งผู้เขียนเสนอว่า หากไม่มีการแยกแยะและตระหนักรู้ในความต่างระหว่างสองแนวคิดนี้ ก็อาจเกิดภาวะที่มาตรการด้านสาธารณสุขจะกลายเป็นเครื่องมือของการแบ่งแยกโดยไม่ตั้งใจ หรือแม้โดยไม่รู้ตัว นำไปสู่การลดทอนความเป็นมนุษย์ของผู้อื่น และสั่นคลอนหลักของความเป็นปึกแผ่น (solidarity) ที่เป็นรากฐานสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคม

นอกจากนี้ ผู้เขียนยังนำแนวคิดคลาสสิกของเดอร์ไคม์ที่อธิบายความแตกต่างระหว่าง ความเป็นปึกแผ่นทางกลไก (mechanical solidarity) ซึ่งเกิดจากความเหมือนกันในกลุ่มคนในสังคมดั้งเดิม กับความเป็นปึกแผ่นทางอินทรีย์ (organic solidarity) ซึ่งเกิดจากการพึ่งพาอาศัยกันในสังคมสมัยใหม่ที่มีการแบ่งงานกันอย่างซับซ้อน เดอร์ไคม์เชื่อว่า ความเป็นปึกแผ่นแบบกลไกจะลดบทบาทลงเมื่อสังคมพัฒนาไปสู่ความซับซ้อนทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งผู้เขียนชี้ให้เห็นว่า ในช่วงวิกฤต COVID-19 กลับปรากฏลักษณะของความเป็นปึกแผ่นแบบกลไกอย่างชัดเจนอีกครั้ง เช่น การที่ผู้คนยอมปฏิบัติตามมาตรการล็อกดาวน์อย่างสมัครใจ การแสดงออกทางสัญลักษณ์ร่วมกัน เช่น การปรบมือ ร้องเพลง จุดเทียน หรือการร่วมกันสนับสนุนบุคลากรทางการแพทย์ เหล่านี้ล้วนสะท้อน ความเหมือนกันและความรู้สึกเป็นกลุ่มเดียวกัน (we-feeling) ที่กลับมาอย่างมีพลังในช่วงวิกฤต ซึ่งบทความนี้เสนอว่าแม้สังคมสมัยใหม่จะพึ่งพา ความเป็นปึกแผ่นแบบอินทรีย์ (organic solidarity) ที่แต่ละคนมีหน้าที่แตกต่างกัน แต่ในช่วงวิกฤต ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกันหรือ ความเป็นปึกแผ่นแบบกลไก (mechanical solidarity) ได้หวนกลับมาอีกครั้งผ่านพฤติกรรมร่วมที่คล้ายคลึงกัน สิ่งเหล่านี้ล้วนสะท้อนถึงจิตสำนึกร่วมที่แม้จะถูกทอดทิ้งลงในสังคมสมัยใหม่ แต่ก็สามารถปรากฏขึ้นใหม่ในสถานการณ์คับขัน

บทความยังกล่าวถึงกฎหมายและมาตรการทางสังคมในช่วงโรคระบาดที่ว่า ส่วนใหญ่เป็นลักษณะของ กฎหมายตอบโต้ (repressive law) ที่ผู้เขียนชี้ให้เห็นว่า ลักษณะของกฎหมายที่ใช้ในช่วงวิกฤตสะท้อนกลับไปสู่แนวคิดของเดอร์ไคม์ในเรื่อง กฎหมายตอบโต้ (retributive law) ที่มุ่งรักษาระเบียบและศีลธรรมร่วมของกลุ่มมากกว่าจะเน้นการชดเชย เช่น มาตรการเคอร์ฟิว การลงโทษผู้ฝ่าฝืนกฎ ล็อกดาวน์ และการควบคุมพื้นที่สาธารณะอย่างเข้มงวด ล้วนเป็นเครื่องมือของรัฐในการเสริมสร้างระเบียบทางสังคมให้มั่นคงภายใต้ภัยคุกคามร่วมกัน เช่น การห้ามเดินทาง เคอร์ฟิว หรือการจับกุมผู้ฝ่าฝืนคำสั่ง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการฟื้นคืนของระบบลงโทษที่เน้นการควบคุมพฤติกรรมเพื่อรักษาระเบียบแบบแผนของกลุ่ม มากกว่าการอิงบนระบบสิทธิส่วนบุคคลตามแนวทางของกฎหมายในสังคมสมัยใหม่ และนำแนวคิดเรื่อง จิตสำนึกร่วม (collective consciousness) มาอธิบายถึงการกระทำของบุคคลที่แม้จะอยู่ในสังคมปัจเจกนิยม ก็ยังสามารถแสดงออกถึงความมี ศีลธรรมและจริยธรรมเพื่อส่วนรวม เช่น การใส่หน้ากากเพื่อป้องกันผู้อื่น การช่วยเหลือ

เพื่อนบ้าน และการปฏิบัติตามคำแนะนำด้านสาธารณสุขโดยสมัครใจ ในบริบทนี้ ผู้เขียนเสนอว่า ศีลธรรมของปัจเจก (moral individualism) ที่เดอร์ไคม์เคยพูดถึง กำลังแสดงบทบาทในรูปธรรมอย่างชัดเจน ผ่านการมีส่วนร่วมของชุมชนในการลงมือทำ เช่น ครีวชุมชนที่จัดอาหารให้กับผู้ยากไร้ การผลิตหน้ากากโดยกลุ่มสตรี การสนับสนุนแรงงานข้ามถิ่นโดยชุมชนท้องถิ่น และการเปลี่ยนพื้นที่แออัดเช่น “สลัมธาราวี” ให้เป็นโมเดลความสำเร็จในการควบคุมโรค ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า ความเป็นปึกแผ่นไม่ใช่เพียงความรู้สึก แต่ยังรวมถึงการลงมือทำอย่างเป็นรูปธรรมด้วย และกล่าวถึงผลกระทบของ “ความเหลื่อมล้ำ” ที่บั่นทอนความเป็นปึกแผ่น เช่น การที่แรงงานข้ามถิ่นต้องเดินทางกลับบ้านโดยไม่มียารักษาช่วยเหลือ การเผชิญกับการตีตราจากชุมชน หรือการเพิ่มขึ้นของความรุนแรงในครอบครัวต่อผู้หญิงในช่วงล็อกดาวน์ สิ่งเหล่านี้ล้วนทำให้โครงสร้างของความร่วมมือในสังคมอ่อนแอลง ผู้เขียนจึงเสนอว่า ความเป็นธรรมทางสังคมและความเสมอภาคคือเงื่อนไขสำคัญในการรักษาความเป็นปึกแผ่น และจำเป็นต้องมีทั้งการแทรกแซงของรัฐและการสนับสนุนจากภาคประชาชน ในส่วนของการนำข้อเสนอของบทความนี้ไปใช้ในเชิงนโยบายสาธารณะ สามารถนำไปใช้เพื่อออกแบบมาตรการด้านสุขภาพที่ไม่เน้นเพียงมาตรการเชิงเทคนิค หากแต่คำนึงถึงความรู้สึกของประชาชนมากกว่าการบังคับใช้ด้วยกฎหมายหรือการลงโทษให้ยอมจำนนในเชิงอำนาจ

ตัวอย่างของการนำแนวคิดไปใช้ในปรากฏการณ์เรื่องการฆ่าตัวตาย ในบทความเรื่อง From Durkheim to Machine Learning: Finding the Relevant Sociological Content in Depression and Suicide-Related Social Media Discourses (2021) เขียนโดย Koltai, Kmetty และ Bozsonyi วัตถุประสงค์ของบทความเพื่อวิเคราะห์เนื้อหาเกี่ยวกับภาวะซึมเศร้าและการฆ่าตัวตายในโซเชียลมีเดีย จากแพลตฟอร์ม Instagram โดยจุดเริ่มต้นของการศึกษามีที่มาจากทฤษฎีของเดอร์ไคม์ เสนอว่าการฆ่าตัวตายมีสาเหตุทางสังคม ในการศึกษาครั้งนี้ จึงทำการศึกษาปรากฏการณ์ในสังคมยุคดิจิทัลที่โซเชียลมีเดียเป็นพื้นที่แสดงออกถึงความรู้สึกเชิงลบ เช่น ความเศร้า ความเหงา หรือความคิดฆ่าตัวตาย ด้วยการรวบรวมโพสต์ที่มีแฮชแท็กเกี่ยวกับปัญหาสุขภาพจิต เช่น #depression, #suicide, #selfharm และทำวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงความหมายระหว่างคำ จากการวิเคราะห์โพสต์กว่า 4 ล้านรายการ และจัดกลุ่มคำใกล้เคียงกันออกเป็น กลุ่มคลัสเตอร์ เช่น กลุ่ม การฆ่า

ตัวตาย / การทำร้ายตนเอง (suicide/self-harm) กลุ่มผู้มีความเจ็บป่วยทางจิต / ความผิดปกติทางจิตเวช (mental illness) กลุ่ม การออกกำลังกาย / การควบคุมอาหาร (fitness/diet) และกลุ่ม ศิลปะ / การแสดงออกเชิงสร้างสรรค์ (art) เป็นต้น โดยในการศึกษาเป็นการผสมผสานวิธีในการนำแนวคิดทางสังคมศาสตร์ เช่น แนวคิดของเดอริคส์ กับวิธีการของเทคโนโลยีคอมพิวเตอร์ (computational social science) นี้ช่วยให้เข้าใจพฤติกรรมมนุษย์ในโลกดิจิทัลได้ดีขึ้น โดยผลวิเคราะห์พบว่า โพสต์ที่เกี่ยวข้องกับการทำร้ายตนเอง (self-harm) เพิ่มขึ้นจาก ร้อยละ 12 ในปี 2016 เป็นร้อยละ 17 ในปี 2018 แต่ทั้งนี้โพสต์เหล่านี้มักเกิดขึ้นในช่วงสุดสัปดาห์มากกว่ากลางสัปดาห์ ซึ่งตรงข้ามกับสถิติการฆ่าตัวตายจริงที่มักเกิดในวันจันทร์-อังคาร การโพสต์เกี่ยวกับการทำร้ายตนเอง จึงไม่ได้สะท้อนถึงการฆ่าตัวตายจริงโดยตรง แต่แสดงออกถึงความรู้สึกเชิงลบ และอาจใช้เพื่อขอความช่วยเหลือ การโพสต์เกี่ยวกับสุขภาพจิต หรือการใช้แฮชแท็กเช่น #depression หรือ #suicide มีหลายวัตถุประสงค์ ไม่ได้สะท้อนความตั้งใจจะฆ่าตัวตายเสมอไป เช่น ระบายอารมณ์ เรียกร้องความสนใจ หรือล้อเลียน (memes) ในการทำความเข้าใจเนื้อหาเหล่านี้ต้องพิจารณาทั้ง บริบทสังคม และ อัลกอริทึมของแพลตฟอร์ม

จากตัวอย่างทั้งสองบทความจะพบว่า แนวคิดของเดอริคส์ จะพบว่า ยังคงสามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ ในหลายระดับ ทั้งในเชิงวิชาการ นโยบายสาธารณะ และเทคโนโลยีเพื่อสังคม และสามารถบูรณาการระหว่างศาสตร์สังคมกับศาสตร์อื่น ๆ เช่น ศาสตร์ด้านการประมวลผลข้อมูลได้เป็นอย่างดี

คำถามท้ายบท

1. จงอธิบายแนวคิดเรื่องความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในสังคม โดยยกตัวอย่างปรากฏการณ์ในสังคมประกอบการอธิบาย ว่าในปัจจุบันแนวคิดดังกล่าว จะสามารถทำให้สังคมอยู่กันอย่างเป็นระเบียบได้หรือไม่
2. จงอธิบายว่าคำอธิบายเรื่องการฆ่าตัวตายเป็นรูปแบบใดที่ยังคงสามารถใช้ในการอธิบายสังคมได้ในปัจจุบัน เพราะเหตุใด ขอให้อธิบายโดยยกตัวอย่างของสถานการณ์ปัจจุบันเพื่อประกอบการอธิบาย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Giddens, A., & Sutton, P. W. (2009). *Sociology*. Polity Press.
- Durkheim, É. (1951). *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). Free Press. (Original work published 1897)
- _____. (1964). *The division of labour in society* (G. Simpson, Trans.). Free Press. (Original work published 1893)
- _____. (1982). *The rules of sociological method* (W. D. Halls, Trans.). Free Press. (Original work published 1895)
- _____. (2008). *The elementary forms of religious life* (C. Cosman, Trans.). Oxford University Press. (Original work published 1912)
- Koltai, J., Kmetty, Z., & Bozsonyi, K. (2021). From Durkheim to Machine Learning: Finding the Relevant Sociological Content in Depression and Suicide-Related Social Media Discourses. In T. Rudas & G. Péli (Eds.), *Pathways Between Social Science and Computational Social Science: Theories, Methods, and Interpretations* (pp. 237-258). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54936-7_11
- Mishra, C., & Rath, N. (2020). Social solidarity during a pandemic: Through and beyond Durkheimian Lens. *Social Sciences & Humanities Open*, 2(1), 100079. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2020.100079>

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- สุเทพ สุนทรเกสัช. (2540). *ทฤษฎีสังคมวิทยาร่วมสมัย*. เชียงใหม่: บริษัทสำนักพิมพ์ โกบอลวิชั่น จำกัด.

บทที่ 3

ชนชั้น วิชาวิธี และวิถีการผลิต:

คาร์ล ไฮน์ริช มาร์กซ (Karl Heinrich Marx)

นำเรื่อง

คาร์ล มาร์กซ (Karl Marx) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมนี ที่มองการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ผ่านความสัมพันธ์ในการผลิตของมนุษย์ และให้คำอธิบายเรื่องความขัดแย้งในความสัมพันธ์ทางการผลิต โดยเชื่อว่า ความขัดแย้งของความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างชนชั้นเป็นกลไกสำคัญของการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ ในการอธิบายใช้มุมมองเรื่องสภาวะแปลกแยก (alienation) ของวิธีการผลิต (mode of production) และความสัมพันธ์ทางการผลิต (relations of production) แบบทุนนิยมที่ได้กระทำต่อ ชนชั้นกรรมาชีพ เป็นเครื่องมือในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมการเมือง ในงานของมาร์กซ นับได้ว่ามีคุณูปการอย่างมากต่องานด้านสังคมศาสตร์ทั้งทางด้านวิธีวิทยา (methodology) และแนวคิดพื้นฐาน (substantive/basic concept) และยังเป็นรากฐานสำคัญของทฤษฎีวิพากษ์และสร้างแรงจูงใจในการต่อสู้ทางการเมืองในศตวรรษที่ 20 และนักคิดในรุ่นต่อมา

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของคาร์ล ไฮน์ริช มาร์กซ (Karl Heinrich Marx 1818 – 1883)

คาร์ล ไฮน์ริช มาร์กซ เกิดในปี 1818 ณ เมืองปรัสเซีย (Prussia) ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของประเทศเยอรมนี บิดาเป็นนักกฎหมายที่มีอิทธิพลต่อเรื่องการศึกษาเป็นอย่างมาก ในปี ค.ศ. 1835 มาร์กซได้เข้าศึกษาที่คณะกฎหมายที่มหาวิทยาลัยบอนน์ ตามคำแนะนำของบิดา และในปีถัดมาได้ย้ายมาเรียนที่มหาวิทยาลัยแห่งเบอร์ลิน ในช่วงการทำงาน ผลิตผลงานเขียนหลายเรื่องและมีแนวคิดที่น่าสนใจมากมาย โดยมีรากฐานทางความคิดจาก 2 แหล่งสำคัญ ได้แก่ หนึ่งอิทธิพลแนวคิดเรื่องความเสมอภาคยุติธรรม สิทธิเสรีภาพ และภราดรภาพ ที่เกิดขึ้นในช่วงศตวรรษที่ 19

และสองอิทธิพลความคิดของฟรีดริช เองเงิลส์ (Friedrich Engels) ที่มีบทบาทในระเบียบวิธีวิทยาในการอธิบายปรากฏการณ์ โดยแนวคิดของมาร์กซ์มีรากฐานจากการโต้แย้งและพัฒนาจากนักคิดร่วมสมัยและก่อนหน้า โดยเฉพาะเฮเกล ผู้เสนอแนวคิดวิชาวิธี (dialectics) ซึ่งมาร์กซ์นำมาปรับใช้ในเชิงวิชาวิธีวัตถุนิยม (dialectics materialism) แทนที่แนวคิดจิตนิยมของเฮเกล

นอกจากนี้ มาร์กซ์และเฮเกลยังได้ร่วมกันเขียน Communist Manifesto หรือคำประกาศคอมมิวนิสต์เผยแพร่ในปี ค.ศ. 1948 ซึ่งมีข้อความอันโด่งดังว่า ประวัติศาสตร์ของสังคมที่ดำรงอยู่มาจนถึงบัดนี้ คือ ประวัติศาสตร์ของการต่อสู้ทางชนชั้น (the history of all hitherto existing human society is the history of class struggles) และมีความเชื่อมั่นว่า ชนชั้นกรรมาชีพจะสามารถมีจิตสำนึกได้เองว่า ฝ่ายตนถูกขูดรีด จากประสบการณ์ในการทำงานและการดำรงชีพ จนเมื่อเกิดสำนึกร่วมกันแล้วชนชั้นกรรมาชีพจะร่วมมือกันปฏิวัติล้มล้างนายทุน และเมื่อถึงวันนั้น ทุกคนจะมีเสรีภาพซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับชัยชนะขั้นสุดท้ายของชนชั้นกรรมาชีพ ด้วยกระบวนการปฏิวัติ และสังคมจะเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ยุคคอมมิวนิสต์ ซึ่งมาร์กซ์เชื่อว่าเป็นยุคสุดท้าย คือเป็นสังคมที่ไม่มีการขัดแย้งกันทางชนชั้น เป็นสังคมที่ปราศจากชนชั้น (classless society) ไม่มีกฎหมาย ไม่มีการปกครอง และรัฐจะต้องอันตรธานไป (state will wither away)

วิชาวิธีและการก่อรูปของสังคม

ในวิธีวิทยาที่ใช้ในการวิเคราะห์เพื่อให้เห็นถึงความจริงที่ถูกซ่อนไว้ในความสัมพันธ์การผลิต มาร์กซ์ ได้นำเอาหลักวิชาวิธี (dialectic) ของเฮเกลที่เชื่อว่าความจริงแท้มีสภาพเป็นจิตที่มีลักษณะสมบูรณ์ที่ครอบงำสรรพสิ่งเหนือผัสสะของมนุษย์ โลกวัตถุหรือสังคมประวัติศาสตร์ของมนุษย์จึงเป็นผลพัฒนาการมาจากจิต ดังนั้นจิตนิยมแบบเฮเกล จึงถูกเรียกว่า จิตนิยมวัตถุนิยม (objective idealism) ที่แสดงออกในรูปของความขัดแย้ง 2 ด้าน คือ ด้านสนับสนุน และด้านปฏิเสธ ด้านหนึ่งเป็นบทเสนอ (thesis) ส่วนอีกด้านหนึ่งเป็นบทแย้ง (antithesis) และวิวัฒนาการการต่อสู้ระหว่างความขัดแย้งสองด้านนี้เอง ที่จะนำมาสู่การพัฒนาของสิ่งใหม่ที่จะเรียกว่า บทสรุป (synthesis) ซึ่งบทสรุปนี้ก็จะกลายเป็นบทเสนอใหม่

และในขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดบทแย้งใหม่และนำมาสู่บทสรุปใหม่ไม่สิ้นสุดจนกว่าจะพัฒนาไปสู่ความเป็นจิตสมบูรณ์อันแท้จริง (idealist) (ภาพที่ 3)

แม้มาร์กซได้รวมวิธีวิภาษวิธีของเฮเกลเข้ากับทฤษฎีวิัตถุนิยมเพื่อที่จะพัฒนาทฤษฎีประวัติศาสตร์ของตนเองขึ้นมา แต่ก็มีข้อโต้แย้งที่แตกต่าง โดยมีความเห็นว่าวิัตถุนิยม (materialism) หรือชีวิตด้านวัตถุต่างหากที่จะเป็นตัวกำหนดความคิด ความเชื่อ และค่านิยม และการที่มนุษย์มาอยู่รวมตัวกันเป็นสังคมนั้น ด้วยเหตุผลทางวัตถุ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ แท้จริงจึงเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมเชิงวัตถุ เกิดจากความขัดแย้งและความย้อนแย้ง (conflict and contradiction) อันเป็นผลจากกระบวนการผลิตที่เป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จึงขึ้นอยู่กับว่า ชนชั้นที่ถูกกดขี่จะสามารถสร้างจิตสำนึกทางชนชั้นได้หรือไม่ ซึ่งในทัศนะแบบวิภาษวิธี (dialectic) มาร์กซ นำหลักการที่ว่า สรรพสิ่งล้วนต้องขัดแย้งเปลี่ยนแปลงตนเองเพื่อก้าวผ่านจากสถานะเดิมไปสู่สถานะใหม่ที่ดีกว่าจนกว่าจะถึงสภาวะสมบูรณ์ ซึ่งก็คือ หลักการวิภาษวิธี (dialectic idealism) มาใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น และอธิบายสังคมผ่านการต่อสู้ทางชนชั้น โดยใช้วิธีการสำคัญที่เรียกว่าวิัตถุนิยมทางประวัติศาสตร์ (historical materialism) ซึ่งเป็นแนวคิดหลักของมาร์กซที่ใช้ในการอธิบายพัฒนาการของสังคมมนุษย์โดยมีเศรษฐกิจเป็นฐานสำคัญ มาร์กซเสนอว่าสังคมมนุษย์ประกอบด้วยสองชั้นสำคัญคือ ฐานเศรษฐกิจ (economic base) ซึ่งรวมถึงวิธีการผลิต แรงงาน และทรัพยากรกับโครงสร้างส่วนบน (superstructure) ที่รวมถึงรัฐ ศาสนา กฎหมาย และอุดมการณ์ต่าง ๆ ซึ่งทำหน้าที่สะท้อนและรักษาผลประโยชน์ของฐานเศรษฐกิจที่ครองอำนาจในยุคนั้น

มาร์กซเชื่อว่าประวัติศาสตร์มนุษย์เป็นประวัติศาสตร์ของการต่อสู้ระหว่างชนชั้น (class struggle) ซึ่งเกิดจากผลประโยชน์ที่ขัดแย้งกันระหว่างผู้ครอบครองวิธีการผลิตกับ ผู้ที่ไม่มีทรัพย์สินหรือแรงงาน การเปลี่ยนแปลงทางสังคมจึงเป็นผลมาจากความขัดแย้งในเชิงโครงสร้างเหล่านี้ ไม่ใช่เพียงเพราะความคิดหรือบุคคลสำคัญ แนวคิดวิัตถุนิยมทางประวัติศาสตร์ยังใช้ในการวิเคราะห์พัฒนาการของระบบเศรษฐกิจและสังคม เช่น จากระบบศักดินาไปสู่ทุนนิยม และในท้ายที่สุดควรพัฒนาไปสู่สังคมนิยม มาร์กซมองว่าระบบทุนนิยมจะนำไปสู่ภาวะวิกฤติในตัวเอง เพราะ

ความขัดแย้งระหว่างทุนและแรงงานจะทวีความรุนแรงจนเกิดการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง โดยมีชนชั้นกรรมาชีพเป็นผู้ผลักดันการปฏิวัติและสร้างระเบียบสังคมใหม่ที่ปราศจากการเอารัดเอาเปรียบ

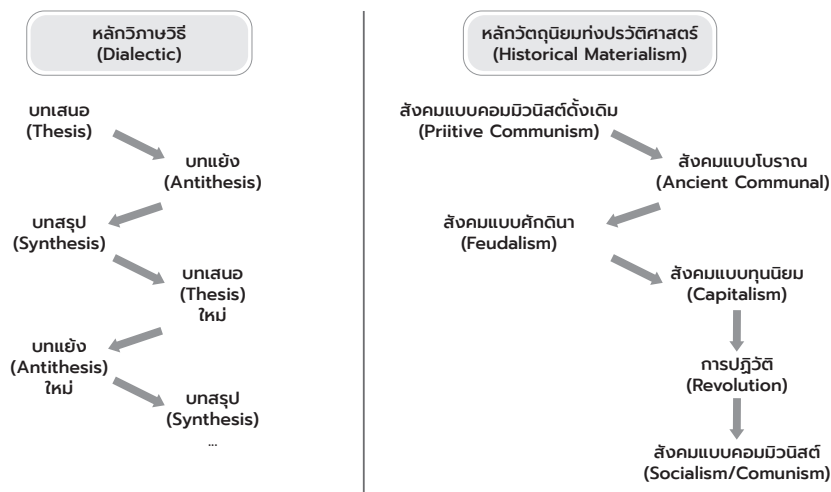
ในงานเรื่อง A Contribution to the Critique of Political Economy (1859) มาร์กซได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างกำลังการผลิต โดยมุ่งให้ความสำคัญกับประเด็นเรื่องการกดขี่และการขูดรีดที่เกิดขึ้นในระบบทุนนิยมในช่วงศตวรรษที่ 19 และพบว่าโครงสร้างอำนาจของรัฐ วิธีการครอบงำ ความไม่เสมอภาค การกดขี่ขูดรีด การถูกเอารัดเอาเปรียบจากคนในชั้นสูงของสังคมขณะนั้น ผลผลิตที่เกิดขึ้นจากกระบวนการผลิตจะแบ่งผู้คนออกเป็นสองชนชั้น คือ ชนชั้นกรรมาชีพ (Bourgeoisie) และชนชั้นนายทุนที่เป็นเจ้าของและกระบวนการผลิต ในคำอธิบายดังกล่าว มาร์กซ แบ่งโครงสร้างสังคมออกเป็นสองส่วน คือ โครงสร้างส่วนบน (superstructure) ประกอบด้วย ระบบการเมือง การปกครอง (political system) และระบบความคิด ความเชื่อ และค่านิยมทางสังคมต่างๆ (ideology) ซึ่งถือเป็นอุดมการณ์ที่สามารถควบคุมถึงระดับจิตสำนึกของผู้คนในสังคม และโครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure) ประกอบด้วย วิธีการผลิต (mode of production) และความสัมพันธ์ทางการผลิต (relations of production) โดยวิธีการผลิต ประกอบด้วยองค์ประกอบสองส่วน ได้แก่ พลังการผลิต (forces of production) หมายถึง ปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อความสามารถในการผลิต เช่น แรงงาน เครื่องมือ และความรู้ในการผลิต และความสัมพันธ์ในการผลิต (relation of production) หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนที่เกิดขึ้นจากการร่วมมือกันผลิต โดยลักษณะของคู่ความสัมพันธ์จะขึ้นอยู่กับวิธีการผลิตของแต่ละยุคสมัย เช่น ชุนนางกับชาวนา หรือนายทุนกับกรรมาชีพ โดยโครงสร้างส่วนบนจะทำหน้าที่ดำรงรักษาและสร้างความชอบธรรมให้กับความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ดำรงอยู่ผ่านอุดมการณ์ต่าง ๆ (ideologies) ซึ่งมาร์กซชี้ว่าอุดมการณ์ที่ถูกผลิตขึ้นจากโครงการส่วนบนเหล่านี้ไม่ได้สะท้อนความสัมพันธ์ที่แท้จริงในสังคมทุนนิยม แต่กลับสร้างจิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness) ในชนชั้นที่ถูกเอารัดเอาเปรียบเพื่อให้ยอมรับผลต่อการใช้อำนาจปกครอง และครอบงำ (domination) ซึ่งความเชื่อดังกล่าวมิได้เป็นเพียงแค่สิ่งที่ผิดพลาดหรือจิตสำนึกที่ผิดพลาดเท่านั้น แต่ยังเป็นสิ่งที่ทำหน้าที่ในการควบคุมชนชั้นหนึ่ง โดยเฉพาะชนชั้นที่ถูกเอารัดเอาเปรียบหรือถูกปกครองด้วยการบิดบังมิให้เห็น

ถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เป็นจริงระหว่างชนชั้น ซึ่งจิตสำนึกที่ผิดพลาดนี้เอง เป็นสิ่งที่ทำให้การครอบงำยังคงดำรงอยู่ต่อไป และเป็นเหตุผลที่อธิบายว่า ทำไมสมาชิกของชนชั้นที่ถูกกดขี่จึงยังมีความเชื่อที่ขัดแย้งกับผลประโยชน์ของตนเองที่ได้รับเพียงเล็กน้อยจากการถูกกดขี่

ในการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของสังคมมนุษย์ ด้วยวิธีที่เรียกว่าภาษาวិธีวัตถุนิยม (dialectical materialism) หรือวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (historical materialism) เริ่มจากการค้นหาความขัดแย้งระหว่างบุคคล หรือชนชั้น อันเป็นเงื่อนไขที่เชื่อว่าจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (social change) โดยลักษณะของการเป็นปรปักษ์ต่อกัน และใช้การวิเคราะห์ความขัดแย้งระหว่างชนชั้น (class conflict) อันเป็นผลจากกระบวนการผลิตในสังคม ที่มาร์กซเชื่อว่า เป็นลักษณะที่เกิดขึ้นในสังคมทุกยุคสมัยและเป็นตัวการสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์จากสังคมยุคหนึ่งไปสู่อีกยุคสมัยหนึ่ง โดยมีวิธีการผลิต (mode of production) เป็นตัวกำหนดโครงสร้างและรูปแบบของความสัมพันธ์ทางสังคม (structure of social relations) และนำไปสู่การแบ่งชนชั้นในสังคม โดยในยุคแรกสังคมอาจมีหลายชนชั้น แต่สุดท้ายจะเหลือเพียงชนชั้นนายทุนและกรรมมาชีพ โดยชนชั้นนายทุนจะเป็นผู้ผูกขาดเครื่องมือและปัจจัยการผลิตทั้งหมดเพื่อการครอบครองอำนาจและผลประโยชน์ของตน และทำการกดขี่อีกชนชั้นหนึ่ง คือชนชั้นผู้ใช้แรงงาน และเมื่อการกดขี่เข้มแข็งเพิ่มมากขึ้น ในขณะเดียวกันชนชั้นผู้ใช้แรงงานก็จะเกิดความรู้สึกแปลกแยก (alienation) เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ความรู้สึกแปลกแยกนี้เองที่ทำให้เกิดความสำนึกทางชนชั้น และเกิดการปฏิวัติโค่นล้มอำนาจของชนชั้นปกครองในที่สุด

มาร์กซแบ่งลำดับขั้นของวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ออกเป็นห้าขั้น โดยอิงจากวิธีการผลิต นั่นคือ ในขั้นแรก เรียกว่า สังคมบุพพกาลคอมมิวนิสต์ (primitive communism) ในขั้นนี้จะยังไม่มี ความขัดแย้งทางชนชั้น ไม่มีการชู้ตริด ไม่มีการต่อสู้ทางชนชั้น เนื่องจากประสิทธิภาพในการผลิตต่ำและคนในสังคมไม่สามารถสร้างมูลค่าส่วนเกินจากความจำเป็นในการดำรงชีวิตได้ ขั้นที่สองสังคมแบบโบราณ (ancient communal) ในขั้นนี้ กรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิตเป็นของรัฐ (state ownership) โดยผู้มีอำนาจ จะมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนตัวที่สามารถเคลื่อนย้าย

ได้ เช่น ของใช้ส่วนตัว และทาส ในสังคมชั้นนี้ ทาส (slavery) ถือเป็นกำลังสำคัญ ในระบบการผลิตทั้งหมด ซึ่งต่อมาได้เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้มีอำนาจซึ่งเป็น เจ้าของทาสที่เป็นทาสพยายามต่อสู้ให้ตนเองได้มาซึ่งอิสรภาพ ขั้นที่สามสังคม แบบศักดินา (feudalism) มีลักษณะคือ กรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน แรงงาน เป็นของขุนนาง ในขั้นนี้ขานาถือเป็นแรงงานในระบบการผลิต ขานาจะ ถูกขุนนางเอารัดเอาเปรียบ จึงนำไปสู่การต่อสู้เพื่อโค่นล้มระบบขุนนาง ขั้นที่สี่สังคม แบบทุนนิยม (capitalism) มีลักษณะคือ กรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน ทุน แรงงาน และเครื่องจักร เป็นของนายทุน โดยมีผู้ใช้แรงงานหรือกรรมมาชีพเป็น ผู้ผลิต และขั้นสุดท้ายสังคมแบบคอมมิวนิสต์ (socialism/communism) กรรมสิทธิ์ ในปัจจัยการผลิตเป็นของทุกคน ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกัน ไม่มีใครเอารัดเอาเปรียบ ซึ่งกันและกัน (ภาพที่ 3)

ภาพที่ 3 หลักทฤษฎีวิธีและการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของสังคมมนุษย์ตามหลักวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (historical materialism)

ในช่วงเวลาที่มีมาร์กสนำเสนองานขณะนั้น เป็นช่วงที่ยุโรปกำลังได้รับผลกระทบจากการกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรม นำมาซึ่งความยากจนและความคับข้องทางสังคมของชนชั้นผู้ใช้แรงงาน เช่น ระดับค่าจ้างที่ต่ำ ชั่วโมงการทำงานที่ยาวนาน

และสภาพแวดล้อมในการทำงานที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพ ปัจจัยทางสังคมขณะนั้น จึงทำให้สังคมเกิดความระส่ำระสาย และนำไปสู่การปฏิวัติอีกครั้งในประเทศฝรั่งเศส ในปี ค.ศ. 1848 ความขัดแย้งทางชนชั้นจึงเป็นปัจจัยหรือกลไกที่สำคัญที่สุดในการเปลี่ยนแปลงสังคมที่กำลังเกิดขึ้นสังคมในช่วงของการปฏิวัติอุตสาหกรรม เป็นความขัดแย้งที่มาจากผลประโยชน์ที่แตกต่างกันของปัจเจกบุคคลและกลุ่มคนเป็นหลัก ในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคม จึงเสนอว่า ความขัดแย้งทางชนชั้นเป็น ปัจจัยหรือกลไกที่สำคัญที่สุดในการเปลี่ยนแปลงสังคม

ข้อเสนอดังกล่าว นักวิจารณ์บางกลุ่มเสนอว่าทฤษฎีของมาร์กซยังคงติดกับดัก แบบเศรษฐกิจนิยม (economic determinism) และไม่สามารถอธิบายมิติ อื่นของชีวิตมนุษย์ได้อย่างครอบคลุม เช่น เพศวิถี อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม หรือ ความสัมพันธ์ทางสิ่งแวดล้อม งานในยุคหลังจึงพยายามขยายกรอบการวิเคราะห์ ของมาร์กซให้รวมมิติใหม่เหล่านี้เข้าไปด้วยเพื่อให้สามารถตอบโจทย์ความซับซ้อน ของสังคมร่วมสมัยได้ อย่างไรก็ตาม ในภาพรวม แม้แนวคิดของมาร์กซจะไม่สามารถ อธิบายโลกปัจจุบันได้อย่างสมบูรณ์ แต่ก็ยังมีคุณูปการสำคัญในการเปิดให้เห็นถึง โครงสร้างอำนาจที่ซ่อนอยู่ในระบบเศรษฐกิจ รวมถึงเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดการ เคลื่อนไหวทางสังคมอย่างต่อเนื่องในด้านแรงงาน ความเป็นธรรมทางสังคม และ การต่อต้านทุนข้ามชาติ การวิพากษ์แนวคิดของมาร์กซจึงไม่ใช่การปฏิเสธ หาก แต่เป็นการต่อยอด เพื่อสร้างกรอบคิดใหม่ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงของโลก ที่เปลี่ยนไป

ในปัจจุบัน งานวิจัยในแนวคิดของมาร์กซยังคงเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำ ความเข้าใจโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม โดยมีทั้งการนำมาประยุกต์ใหม่ และการวิพากษ์ในหลายแง่มุม นักวิชาการร่วมสมัยจำนวนมากมองว่าแนวคิด ของมาร์กซในเรื่อง ชนชั้น และ การเอารัดเอาเปรียบแรงงาน ยังคงมีความสอดคล้อง กับปรากฏการณ์ของระบบทุนนิยมในยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะภายใต้เศรษฐกิจดิจิทัล ซึ่งแรงงานจำนวนมากถูกผลักให้ทำงานในระบบการจ้างงานที่ไม่มีความมั่นคง ในระยะยาว และไม่มีสวัสดิการพื้นฐาน เช่น ประกันสุขภาพ วันลา หรือเงินบำนาญ มักพบในรูปแบบของระบบเศรษฐกิจที่มีการจ้างงานแบบงานชั่วคราว หรืองาน ตามภารกิจ หรือถูกจ้างผ่านแพลตฟอร์มดิจิทัล (gig economy) เช่น คนขับแกร็บ

แม้บ้านที่ทำงานผ่านแพลตฟอร์ม คนส่งอาหาร โดยแรงงานกลุ่มนี้ไม่มีสถานะเป็นลูกจ้างโดยตรง แต่อยู่ในสถานะของผู้รับงาน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการควบคุมแรงงาน และการดึงมูลค่าออกจากแรงงานแบบใหม่ของระบบทุนนิยม โดยเฉพาะในโลกยุคดิจิทัล ซึ่งทำให้เกิดคำถามใหม่ เช่น ข้อมูล (data) ถือเป็น “ทุน” รูปแบบใหม่หรือไม่? การทำงานของ AI และอัลกอริธึมที่สร้างมูลค่าโดยไม่ใช้แรงงานมนุษย์โดยตรง สามารถอธิบายได้ด้วยกรอบมูลค่าแรงงานของมาร์กซหรือไม่? รวมถึงการเปลี่ยนผ่านสู่เศรษฐกิจที่เน้นความคิดสร้างสรรค์ (creative economy) ซึ่งท้าทายสมมติฐานของมาร์กซที่เน้นแรงงานทางกายภาพเป็นศูนย์กลาง

ตัวอย่างบทความวิจัยเรื่อง Datalism and Data Monopolies in the Era of AI (2023) เขียนโดย Mulligan และ Godsiff ได้นำแนวคิดของมาร์กซมาใช้ในการทำความเข้าใจระบบทุนนิยมยุคใหม่ที่ขับเคลื่อนด้วยข้อมูลและปัญญาประดิษฐ์ โดยเฉพาะในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับแรงงาน การผลิต มูลค่า และการสะสมทุน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจดิจิทัลกำลังเปลี่ยนโครงสร้างของอำนาจทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างมาก และอาจถึงขั้น ลดทอนบทบาทของแรงงานมนุษย์ลงอย่างไม่เคยมีมาก่อน ในแนวคิดของมาร์กซ แรงงานถือเป็นแหล่งกำเนิดของมูลค่าในระบบทุนนิยม และความขัดแย้งระหว่างแรงงานกับทุนคือจุดศูนย์กลางของโครงสร้างทางสังคม ซึ่งเศรษฐกิจดิจิทัลในยุค AI ก็ยังอาศัยแรงงานเช่นกัน แต่แรงงานนั้นถูกทำให้ไร้ตัวตนและไร้การรับรู้ในระบบ กล่าวคือ ผู้ใช้งานแพลตฟอร์มดิจิทัลถูกใช้เป็นแหล่งข้อมูลโดยไม่ได้รับค่าตอบแทน ไม่ต่างจากการขูดรีดแรงงานที่มาร์กซวิจารณ์ไว้ในระบบทุนยุคอุตสาหกรรม แต่อยู่ในรูปแบบใหม่ที่ซับซ้อนและแนบเนียนกว่า ผู้ใช้งานที่โพสต์ภาพ เขียนข้อความ หรือแม้แต่คลิกเลือกบางอย่างในแพลตฟอร์ม กลับกลายเป็นผู้ผลิตข้อมูล โดยไม่รู้ตัว ข้อมูลเหล่านี้ถูกนำไปใช้ในการฝึกอัลกอริธึม สร้างผลิตภัณฑ์ใหม่ หรือปรับแต่งโฆษณาแบบเจาะจง จนกลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญของบริษัทเทคโนโลยี การนำข้อมูลมาใช้ประโยชน์โดยไม่มีการจ่ายค่าตอบแทนให้กับเจ้าของข้อมูลนั้น สะท้อนแนวคิด การสะสมทุนผ่านการยึดครอง (accumulation by dispossession) ซึ่งเป็นการต่อยอดจากมาร์กซโดยนักวิชาการ เช่น เดวิด ฮาร์วีย์ (David Harvey) กล่าวคือ แทนที่ทุนจะสะสมผ่านการแลกเปลี่ยนตามกลไกตลาดแบบเสรี ข้อมูลซึ่งเคยเป็นสิ่งสาธารณะ กลับถูกดึงเข้าระบบทุน กลายเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลของบริษัทเทคโนโลยี และ

การวิเคราะห์อีกประเด็นหนึ่งที่มีความน่าสนใจ คือ การเปรียบเทียบอัลกอริธึมกับเครื่องจักรในยุคอุตสาหกรรม มาร์กซเคยวิจารณ์ว่าเครื่องจักรทำให้แรงงานมนุษย์สูญเสียความชำนาญและกลายเป็นเพียงฟันเฟืองหนึ่งในสายการผลิต ในบทความนี้ ผู้เขียนเชื่อว่าอัลกอริธึมในยุค AI ไม่ได้เพียงแค่ทำงานแทนแรงงาน แต่ยังเรียนรู้จากข้อมูลของมนุษย์ และพัฒนาไปจนสามารถแทนที่มนุษย์ในกระบวนการผลิตได้อย่างสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้น ผู้ใช้งานกลายเป็นผู้ที่ฝึกอัลกอริธึมผ่านกิจกรรมในชีวิตประจำวัน เช่น การใช้ฟังก์ชันระบุภาพ การพิมพ์ข้อความ หรือการตั้งคำถามในระบบแชต ซึ่งนับเป็นการทำงานโดยไม่รู้ตัวในฐานะแรงงานที่ฝึกเครื่องจักรให้แทนที่ตนเองโดยไม่รู้ตัว ด้วยเหตุนี้ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างทุนกับแรงงานจึงถูกเปลี่ยนผ่านในระดับโครงสร้าง โดยไม่จำเป็นต้องจ้างแรงงานอีกต่อไป แต่สามารถใช้ข้อมูลที่แรงงานสร้างขึ้นในการขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจต่อไปได้ โดยไม่ต้องเข้าสู่ความสัมพันธ์เชิงสัญญาจ้าง และยังสามารถลดต้นทุนแรงงานในการผลิตได้อย่างมหาศาล กระบวนการนี้ทำให้ทุนยิ่งสะสมในมือของบริษัทเทคโนโลยีเพียงไม่กี่ราย และตอกย้ำความเหลื่อมล้ำในรูปแบบใหม่ที่ยากแก่การต่อรองหรือจัดการในเชิงนโยบาย จะเห็นได้ว่า ในการนำแนวคิดของมาร์กซมาใช้ทั้งในฐานะเครื่องมือวิเคราะห์ ระบบทุนในยุค AI และในฐานะจุดเริ่มต้นในการสร้างข้อเสนอใหม่เพื่ออธิบายปรากฏการณ์แนวคิดทุนผูกขาดของมาร์กซจึงยังคงมีความสำคัญและช่วยให้เข้าใจระบบเศรษฐกิจดิจิทัลได้อย่างลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น

ตัวอย่างบทความอีกเรื่องหนึ่ง ที่มีการนำแนวคิดของคาร์ล มาร์กซ ไปใช้ในการวิเคราะห์และอภิปราย ได้แก่ บทความเรื่อง Theorising Social Class and its Application to the Study of Health Inequalities โดย McCartney และคณะ (2019) ที่มุ่งนำเสนอกรอบแนวคิดใหม่ในการอธิบายความเหลื่อมล้ำด้านสุขภาพ โดยอาศัยการสังเคราะห์ทฤษฎีขั้นสูงจากนักคิดสำคัญในสังคมวิทยา ได้แก่ คาร์ล มาร์กซ (Karl Marx), แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) และปิแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) เพื่อสร้างแบบจำลองที่สามารถอธิบายความไม่เสมอภาคทางสุขภาพในสังคมสมัยใหม่ได้อย่างลุ่มลึกและครอบคลุม โดยในบทความนี้ ผู้เขียนได้ตั้งข้อสังเกตที่สำคัญว่า งานวิจัยด้านสุขภาพจำนวนมากยังคงใช้แนวทางที่จำกัดในการอธิบายความเหลื่อมล้ำ โดยเน้นเพียงการใช้ตัวชี้วัดเชิงปริมาณของฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม (socio-economic position) เพื่อจัดอันดับหรือแบ่งกลุ่ม

ประชากรตามระดับของรายได้ การศึกษา หรืออาชีพ การใช้ตัวชี้วัดเหล่านี้แม้จะมีประโยชน์ในทางสถิติ แต่กลับขาดการอธิบายเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับกลไกทางสังคมที่อยู่เบื้องหลัง ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่นำไปสู่ความแตกต่างด้านสุขภาพในเชิงโครงสร้าง ซึ่งในการจัดลำดับเชิงเทคนิคดังกล่าวมักถูกใช้เพียงเพื่อเปรียบเทียบอัตราการเจ็บป่วยหรือเสียชีวิตระหว่างกลุ่มประชากร โดยมีได้ตั้งคำถามว่าเพราะเหตุใดกลุ่มเหล่านี้จึงตกอยู่ในสถานะที่ต่ำกว่า หรือเหตุใดพวกเขาจึงมีโอกาเข้าถึงทรัพยากรด้านสุขภาพน้อยกว่ากลุ่มอื่น ๆ การละเลยการวิเคราะห์เชิงทฤษฎีจึงส่งผลให้การศึกษา มักนำไปสู่ข้อสรุปที่โทษปัจเจกบุคคล เช่น การเน้นว่ากลุ่มแรงงานหรือคนจนมีพฤติกรรมเสี่ยงต่อสุขภาพ หรือขาดความรู้ความเข้าใจในการดูแลตนเอง ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้ว พฤติกรรมเหล่านั้นอาจเป็นผลพวงจากเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่พวกเขาไม่สามารถควบคุมได้

ผู้เขียนจึงชี้ให้เห็นว่า ความเข้าใจเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำด้านสุขภาพไม่อาจแยกออกจากความเข้าใจเรื่อง “ความสัมพันธ์ทางชนชั้น” ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่แฝงอยู่ในระบบเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ตัวอย่างเช่น แนวคิดของมาร์กซ์เกี่ยวกับการเอารัดเอาเปรียบ (exploitation) ช่วยให้เห็นว่าแรงงานไม่ได้เป็นเพียงกลุ่มที่มีรายได้น้อย แต่เป็นกลุ่มที่อยู่ในโครงสร้างการผลิตซึ่งทำให้พวกเขาถูกควบคุมและแสวงหาประโยชน์จากชนชั้นที่มีอำนาจ ในทำนองเดียวกัน แนวคิดของเวเบอร์เกี่ยวกับการปิดกั้นโอกาส (opportunity hoarding) ก็ชี้ให้เห็นว่าการเข้าถึงตำแหน่งงานดี รายได้สูง หรือการศึกษาที่มีคุณภาพ ไม่ได้เปิดกว้างอย่างเสรี แต่ถูกกำหนดไว้ให้เฉพาะกลุ่มที่มีทุนทางสังคมหรือวัฒนธรรมบางประการเท่านั้น และเมื่อการศึกษาความเหลื่อมล้ำถูกจำกัดอยู่เพียงในระดับการจัดอันดับของตัวแปรพื้นฐาน โดยไม่เชื่อมโยงกับทฤษฎีว่าด้วยอำนาจและโครงสร้างทางสังคม ก็ย่อมไม่สามารถอธิบายต้นตอของปัญหาได้อย่างแท้จริง อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริมมุมมองแบบปัจเจกนิยม ซึ่งมองว่าปัญหาสุขภาพเป็นผลจากการเลือกของแต่ละบุคคล มากกว่าที่จะเห็นว่าเป็นผลจากโครงสร้างที่กดทับและกำกับทางเลือกของพวกเขา ในงานวิจัยนี้ ผู้เขียนจึงเสนอให้การศึกษาความเหลื่อมล้ำด้านสุขภาพในอนาคตต้องมีการบูรณาการกรอบคิดทางสังคมอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะการนำแนวคิดเกี่ยวกับชนชั้น ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และกลไกทางสังคมอื่นๆ เข้ามาประกอบการวิเคราะห์ เพื่อให้สามารถเข้าใจสาเหตุเชิงลึกของปัญหา และ

ออกแบบนโยบายที่สามารถตอบสนองต่อความไม่เป็นธรรมในระดับโครงสร้างได้อย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน

ในการศึกษาครั้งนี้ McCartney และคณะไม่ได้ใช้วิธีวิทยาเชิงปริมาณหรือการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงสถิติตามแบบแผนของงานวิจัยด้านระบาดวิทยาหรือสาธารณสุขทั่วไป แต่กลับเลือกใช้แนวทางของการสังเคราะห์เชิงทฤษฎี (theoretical synthesis) และการสร้างแบบจำลองแนวคิด (conceptual modelling) เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นทางสังคมกับความเหลื่อมล้ำด้านสุขภาพ แม้ว่าการวิจัยนี้จะได้เก็บรวบรวมข้อมูลหรือทำการวิเคราะห์จากฐานข้อมูลใดโดยตรง แต่ผู้เขียนได้อ้างอิงถึงงานวิจัยเชิงประจักษ์จำนวนมากที่เกี่ยวข้อง เช่น ฐานข้อมูลจากโครงการ National Child Development Study (NCDS) และโครงการไวต์ฮอลล์ (Whitehall) และมิดสแปน (Midspan) เพื่อเป็นแนวทางว่ากรอบแนวคิดที่นำเสนอนี้สามารถนำไปทดสอบเชิงประจักษ์ได้ในอนาคต โดยโครงการไวต์ฮอลล์ (Whitehall) เป็นชุดการศึกษาทางระบาดวิทยาเชิงสังเกตการณ์ระยะยาว (longitudinal observational studies) ที่มีบทบาทสำคัญอย่างมากในการเปิดเผยความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นทางสังคมกับผลลัพธ์ด้านสุขภาพในสหราชอาณาจักร โดยเฉพาะในช่วงหลังทศวรรษ 1960 โดยมุ่งศึกษาข้าราชการชายชาวอังกฤษกว่า 18,000 คน ซึ่งเป็นกลุ่มประชากรที่อยู่ในระบบราชการเดียวกัน ได้รับสวัสดิการพื้นฐานในลักษณะที่ใกล้เคียงกัน แต่กลับพบว่า ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งล่างสุดของลำดับชั้นราชการ มีอัตราการเสียชีวิตและอัตราการเกิดโรคเรื้อรังสูงกว่าผู้ที่อยู่ในตำแหน่งสูงกว่าอย่างชัดเจน สิ่งที่น่าสนใจคือ ความแตกต่างด้านสุขภาพที่เกิดขึ้นนี้ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยพฤติกรรมสุขภาพทั่วไป เช่น การสูบบุหรี่ หรือการรับประทานอาหารเพียงอย่างเดียว หากแต่มีความเชื่อมโยงกับ “ตำแหน่ง” ทางสังคมที่แต่ละบุคคลดำรงอยู่ในโครงสร้างของระบบราชการ และต่อมาในปี ค.ศ. 1985 โครงการนี้ได้ขยายกลุ่มตัวอย่างให้ครอบคลุมทั้งเพศชายและหญิง และเก็บข้อมูลเชิงลึกมากขึ้นเกี่ยวกับปัจจัยทางจิตวิทยา แรงงาน การควบคุมในที่ทำงาน (job control) และระบบอำนาจที่มีผลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิต โดยมีข้อค้นพบสำคัญที่ว่า ความเครียดเชิงโครงสร้างในที่ทำงาน เช่น การมีงานที่ควบคุมได้น้อย หรือไม่มีอำนาจตัดสินใจในหน้าที่ของตนเอง เป็นปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาพหัวใจและระบบภูมิคุ้มกันในระยะยาว สำหรับโครงการมิดสแปน

(Midspan) ดำเนินการในประเทศสกอตแลนด์ ตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 1960 ถึง 1970 โดยทำการเก็บข้อมูลจากประชาชนทั้งชายและหญิงในหลายเมือง เช่น เรนฟริว (Renfrew) และเพสลีย์ (Paisley) เน้นการศึกษาในชุมชนแรงงานและกลุ่มที่มีระดับเศรษฐกิจหลากหลาย จุดเด่นของโครงการนี้คือการรวมข้อมูลด้านสุขภาพเข้ากับบริบททางสังคมของผู้คนในระดับชุมชน ทำให้สามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่าง ๆ เช่น รายได้ การศึกษา สภาพแวดล้อมในการทำงาน และความมั่นคงทางสังคม กับผลลัพธ์ด้านสุขภาพอย่างเป็นองค์รวม ด้วยเหตุนี้ ทั้งสองโครงการนี้ จึงมีบทบาทสำคัญในการแสดงให้เห็นว่า สุขภาพของบุคคลไม่สามารถตัดขาดจากโครงสร้างชนชั้นในสังคม ข้อมูลจากโครงการเหล่านี้ได้กลายเป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ที่สนับสนุนแนวคิดที่ว่า ความเหลื่อมล้ำด้านสุขภาพไม่ได้เกิดจาก “การเลือก” ของแต่ละคนเพียงลำพัง แต่เกิดจาก “เงื่อนไข” ที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมวางไว้ให้กับบุคคลนั้นตั้งแต่นั้น

ในบทความของ McCartney และคณะ (2019) ผู้เขียนได้นำข้อมูลและกรอบคิดจากสองโครงการนี้มาอ้างอิง เพื่อเสนอว่าการทำความเข้าใจความเหลื่อมล้ำด้านสุขภาพจำเป็นต้องเชื่อมโยงกับกลไกทางชนชั้น ไม่ว่าจะเป็นการแสวงหาผลประโยชน์ (exploitation) การกีดกันโอกาส (opportunity hoarding) หรือการจำกัดการเคลื่อนย้ายทางสังคม (social closure) และชี้ให้เห็นว่า ข้อมูลจากโครงการทั้งสองนี้ คือแหล่งข้อมูลสำคัญที่สามารถนำมาทดสอบทฤษฎีเหล่านี้ในระดับเชิงประจักษ์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยในการศึกษารั้งนี้ คณะนักวิจัยไม่ได้มุ่งหวังจะวัดผลลัพธ์หรือเสนอคำตอบสุดท้ายทางนโยบายในทันที แต่ต้องการขยายความเข้าใจของนักวิจัยและนักวิชาการเกี่ยวกับกลไกทางสังคมที่ซับซ้อนซึ่งเชื่อมโยงกับสุขภาพของประชากร

การศึกษารั้งนี้จึงเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการใช้วิธีวิทยาเชิงแนวคิดเพื่อสร้างความเข้าใจในระดับโครงสร้าง โดยเน้นย้ำถึงความสำคัญของทฤษฎีในการวิเคราะห์ปัญหาสังคมที่มีอาจอธิบายได้ด้วยตัวเลขเพียงอย่างเดียว และจากตัวอย่างของการวิเคราะห์ในบทความ จะพบว่า แนวคิดของมาร์กซ์ ยังช่วยให้เข้าใจลักษณะของอำนาจทุนในรูปแบบใหม่ในยุคข้อมูลผ่านการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของระบบทุนผูกขาด จากยุคของการผลิตสินค้าไปสู่การครอบครองข้อมูลในฐานะ

ทรัพยากรการผลิตที่สำคัญที่สุดในโลกยุคดิจิทัล โดยกรอบความคิดและทฤษฎียังสามารถนำไปต่อยอดในงานวิจัยได้อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในประเด็นของทุนผูกขาดด้านข้อมูล ทุนทางปัญญา และนโยบายด้านเทคโนโลยี ซึ่งเป็นประเด็นร่วมสมัยที่กำลังได้รับความสนใจเพิ่มขึ้นท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจในยุคปัจจุบัน

คำถามท้ายบท

1. ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรในการอธิบายปรากฏการณ์ของสังคมด้วยหลักวิชาวิธีและวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของสังคมมนุษย์ตามลำดับขั้นวิวัฒนาการวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (historical materialism) ตามแนวคิดของมาร์กซ
2. ในการอธิบายปรากฏการณ์โดยแบ่งสังคมออกเป็นโครงสร้างส่วนบนและส่วนล่างนั้น ท่านคิดว่ายังสามารถใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมไทยที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้หรือไม่ และในปัจจุบันมีปรากฏการณ์ที่ท่านคิดว่าสามารถเทียบเคียงกับคำอธิบายดังกล่าว ขอให้อธิบายพร้อมยกตัวอย่างประกอบ

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Avineri, S. (1968). *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139171410>
- Marx, K., & Engels, F. (1969). *The German ideology* (C. J. Arthur, Ed.). International Publishers. (Original work published 1846)
- Marx, K., Engels, F., Lukes, S., Bronner, S. E., Tismaneanu, V., & Sassen, S. (2012). *The Communist Manifesto* (J. C. Isaac, Ed.). Yale University Press.
- McCartney, G., Bartley, M., Dundas, R., Katikireddi, S. V., Mitchell, R., Popham, F., Walsh, D., & Wami, W. (2019). Theorising social class and its application to the study of health inequalities. *SSM - Population Health*, 7, 100315. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2018.10.015>
- Mulligan, C. E. A., & Godsiff, P. (2023). Datalism and Data Monopolies in the Era of A.I.: A Research Agenda. *ArXiv*, abs/2307.08049. .

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- คาร์ล มาร์กซ และเฟรเดริก เองเงิลส์. (2517). *คำประกาศแห่งความเสมอภาค*. (องค์กรนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ผู้แปล). กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์.
- โคเซอร์, แอล. เอ. (2533). *แนวความคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอนคาร์ล มาร์กซ (Master of Sociological Thought)* (จามะรี พิทักษ์วงศ์, ผู้แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย (ต่อ)

จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.

ยศ สันตสมบัติ. (2526). *จากวานรถึงเทวดา: มาร์กซิสม์และมานุษยวิทยา* *มาซิสม์*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิทยา ศักยาภินันท์. (2533). *ปรัชญามาร์กซ์*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทที่ 4

การกระทำทางสังคม (social action) และการทำความเข้าใจเชิงตีความ (Vestehen): แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber)

นำเรื่อง

แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมนี ที่เสนอว่าสังคมวิทยาควรให้ความสำคัญกับ ‘การกระทำทางสังคม’ (social action) ไม่ใช่โครงสร้างทางสังคม (structures) โดยเสนอการใช้วิธีการศึกษาสังคมวิทยาในลักษณะของการตีความ และนำเสนอมุมมองที่น่าสนใจในหลาย ๆ ประเด็น เช่น ประเด็นเรื่องแนวคิดทางศาสนาต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ให้คำอธิบายว่า แนวคิดทางศาสนามีอิทธิพลอย่างมากกับทิศทางของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจ ในงานเขียนเรื่อง จริยธรรมโปรเตสแตนต์และจิตวิญญาณแห่งทุนนิยม (The Protestant ethic and the spirit of capitalism) ซึ่งนับว่าเป็นงานที่โด่งดังที่สุดของเวเบอร์ จากการตั้งสมมติฐานในเรื่องของจริยธรรมและแนวคิดของนิกายโปรเตสแตนต์ที่มีต่อการพัฒนาการของระบบทุนนิยม

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของแมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber 1864-1920)

เวเบอร์ เกิดในปี ค.ศ. 1864 ณ เมืองอูเฟิร์ต (Erfurt) ทางตอนใต้ของประเทศเยอรมนี เป็นบุตรชายคนโตจากพี่น้องจำนวน 7 คน ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นศาสตราจารย์ทางด้านเศรษฐศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยไฟรบวร์ก (University of Freiburg) และต่อมาก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นประธานสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยไฮเดลเบิร์ก (Heidelberg University) นับได้ว่าประสบความสำเร็จในอาชีพตั้งแต่อายุยังน้อย อย่างไรก็ตาม ในช่วงหนึ่งของชีวิต ต้องหยุดกิจกรรมทาง

วิชาการทั้งหมดลงเป็นระยะเวลาประมาณ 5 ปี เนื่องจากมีอาการป่วยทางประสาทจนไม่สามารถทำงานได้อย่างปกติ สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากความขัดแย้งภายในจิตใจที่ก่อตัวมาตั้งแต่เยาว์วัยเกี่ยวกับค่านิยมของบิดามารดาที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง แต่ทั้งนี้ก็ปฏิเสธมิได้ว่าผลงานทางวิชาการหลายชิ้นได้รับอิทธิพลต่อความสนใจในเรื่องการเมืองจากพ่อ และอิทธิพลต่อความสนใจในเรื่องศาสนาจากแม่

ในข้อเสนอของงานทางด้านสังคมศาสตร์นั้น เวเบอร์มีความเชื่อที่แตกต่างจากเดอร์ไคม์และมาร์กซในประเด็นเรื่องโครงสร้างทางสังคม ที่เชื่อว่า โครงสร้างไม่ได้ดำรงอยู่ภายนอก (external) หรือไม่ได้เป็นอิสระจากปัจเจกบุคคล ทว่า โครงสร้างสังคมถูกสร้างขึ้นมาจากความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างการทำต่างๆ ในขณะที่เดอร์ไคม์และมาร์กซเชื่อว่าโครงสร้างดังกล่าว เป็นพลังที่อยู่ภายนอกตัวปัจเจกบุคคลและควบคุมคนในสังคมไว้ และในขณะที่มาร์กซชี้ว่า ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญในการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม แต่เวเบอร์กลับให้เหตุผลว่า แรงจูงใจและความคิดของมนุษย์ต่างหากที่เป็นพลังที่อยู่เบื้องหลังการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว กล่าวคือ ความคิด ค่านิยม และความเชื่อ เป็นสิ่งที่มีพลังที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ด้วยฐานความเชื่อดังกล่าวนี เวเบอร์ จึงมีความตั้งใจที่จะสร้างวิชาสังคมวิทยาขึ้นมาในรูปแบบใหม่ทั้งระเบียบวิธีการศึกษา (methodology) และเนื้อหาสาระ (substantive) โดยกล่าวว่าวิธีการศึกษามนุษย์และสังคมไม่ควรใช้วิธีการเดียวกับวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เพราะมนุษย์มีเอกลักษณ์เฉพาะตน ไม่เหมือนกับสิ่งอื่น ๆ บนโลก มนุษย์ใช้ความคิดและมุมมองของตนเองในการให้ความหมายหรือตัดสินสิ่งต่าง ๆ รอบตัวผ่านคุณค่า (values) ดังนั้นมนุษย์จึงมีแนวโน้มในเรื่องของความหมายเชิงอัตวิสัย (subjective meaning) และเสนอไว้ในผลงานเขียนเรื่อง The Methodology of Social Sciences (1949) เป็นงานเขียนเกี่ยวกับระเบียบวิธีขั้นสำคัญ และมีอิทธิพลต่อการศึกษาทางสังคมศาสตร์จนถึงปัจจุบัน ในงานศึกษาดังกล่าว เริ่มตั้งคำถามกับวิธีการศึกษาในแนวปฏิฐานนิยม (positivism) และได้แย้งว่า ความรู้ในแบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติมุ่งหาลักษณะร่วมของข้อมูลเชิงประจักษ์ เพื่อสร้างกฎ (laws) ในลักษณะที่เป็นสากล แต่ในงานสังคมศาสตร์นั้น เน้นศึกษามนุษย์ในฐานะผู้กระทำให้เกิดสังคมและวัฒนธรรม รวมถึงเหตุการณ์เฉพาะเพื่อทำความเข้าใจความหมายที่เฉพาะเจาะจงของบุคคลหรือเหตุการณ์นั้น เป้าหมายของการแสวงหาความรู้ในทางวิทยาศาสตร์และ

สังคมศาสตร์จึงแตกต่างกัน ด้วยเหตุนี้จึงไม่สามารถศึกษาด้วยแนวทางเดียวกัน และเสนอว่าระดับของการวิเคราะห์สังคมควรมีพื้นฐานอยู่ที่การกระทำทางสังคม (social action) ของปัจเจกบุคคล มิใช่โครงสร้างสังคม และแสดงให้เห็นว่าการกระทำทางสังคมนั้นมีความแตกต่างจากพฤติกรรม (reactive behavior) โดยพฤติกรรมนั้นเป็นแค่ปฏิกิริยาตอบสนองไม่ได้ผ่านกระบวนการทางความคิด ในขณะที่การกระทำทางสังคมเป็นพฤติกรรมที่มีความหมายผ่านกระบวนการทางความคิดและจิตสำนึกที่ซับซ้อน รวมถึงมีเป้าหมายของการกระทำอย่างชัดเจน (goal-oriented)

ดังนั้นในทัศนะของเวเบอร์ สังคมวิทยาจึงเป็นศาสตร์เกี่ยวกับการกระทำทางสังคม โดยมีจุดเน้นอยู่ที่การวิเคราะห์ปัจเจกบุคคลในฐานะเป็นผู้กระทำ (ทั้งนี้ พฤติกรรมที่ปราศจากความหมายจะไม่อยู่ในขอบเขตของการวิเคราะห์ในงานของเวเบอร์) มิใช่การศึกษาโครงสร้างทางสังคมในลักษณะตายตัว หากแต่เป็นศาสตร์ที่มุ่งศึกษาการกระทำทางสังคม (social action) โดยเน้นไปที่ความหมายที่บุคคลผู้กระทำ ยึดถือ หรือ ให้ความหมาย กับการกระทำนั้น และให้คำจำกัดความของคำว่า การกระทำทางสังคม (social action) ว่าเป็นการกระทำของบุคคลที่มีความหมายในสายตาของผู้กระทำเอง และที่สำคัญคือ การกระทำนั้นต้องสัมพันธ์กับผู้อื่น กล่าวคือ ผู้กระทำคำนึงถึงปฏิกิริยาหรือท่าทีของผู้อื่น ซึ่งแตกต่างจากการกระทำทั่วไป เช่น การจามหรือการหาว ซึ่งแม้จะเป็นพฤติกรรมแต่ไม่ได้มีนัยเชิงสังคม

การเข้าใจเชิงตีความและการกระทำทางสังคม

ในการวิเคราะห์การกระทำทางสังคมจึงต้องใช้วิธีการแบบเข้าใจเชิงตีความ (Verstehen) (ภาษาเยอรมัน อ่านว่า แฟร์ชเตเฮ่น) มีความหมายเท่ากับคำในภาษาอังกฤษว่า interpretive understanding หรือ comprehending เพื่อเข้าถึงมุมมองของผู้กระทำ มิใช่เพียงการอธิบายเชิงเหตุผลในเชิงกลไกแบบวิทยาศาสตร์ธรรมดา ซึ่งหมายถึงการทำความเข้าใจชีวิตทางสังคมของมนุษย์ โดยทำความเข้าใจความหมาย (meaning) และแรงจูงใจ (motivation) ในการกระทำทางสังคมในมุมมองของผู้กระทำเอง (subjective) กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นวิธีการศึกษาที่มุ่งค้นหาความหมายที่อยู่เบื้องหลังเหตุการณ์หรือการกระทำที่สังเกตเห็นได้ เวเบอร์จำแนกการกระทำทางสังคม

ออกเป็น 4 ประเภทหลักตามแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลังแต่ละการกระทำ ซึ่งสะท้อนถึงความซับซ้อนและความหลากหลายของมนุษย์ในบริบททางสังคม ประเภทแรกคือ การกระทำที่มีเหตุผลตามเป้าหมาย (Zweckrational) ซึ่งเป็นการกระทำที่ผู้กระทำพิจารณาเหตุและผลอย่างมีเหตุผล โดยเลือกวิธีที่มีประสิทธิภาพมากที่สุดเพื่อบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้ เช่น การเลือกเส้นทางที่สั้นที่สุดเพื่อไปทำงานให้ทันเวลา ประเภทที่สองคือ การกระทำที่มีเหตุผลตามคุณค่า (Wertrational) ซึ่งผู้กระทำยึดมั่นในคุณค่าทางจริยธรรม ศาสนา หรืออุดมการณ์บางประการ โดยไม่สนใจผลลัพธ์ทางรูปธรรม เช่น การบริจาคเงินเพื่อศาสนาโดยไม่หวังสิ่งตอบแทน ประเภทที่สามคือ การกระทำโดยใช้อารมณ์ (Affectual action) ซึ่งเกิดขึ้นจากแรงกระตุ้นทางอารมณ์ เช่น ความรัก ความโกรธ หรือความเศร้า เช่น การร้องไห้เมื่อสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รัก และประเภทสุดท้ายคือ การกระทำตามจารีตประเพณี (Traditional action) ซึ่งเป็นการกระทำที่เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติจากการยึดถือขนบธรรมเนียมประเพณีที่ทำสืบต่อกันมา เช่น การไหว้ผู้ใหญ่โดยไม่ต้องไตร่ตรองหรือตั้งคำถามใหม่อีกครั้ง การจำแนกเช่นนี้ทำให้เวเบอร์สามารถวิเคราะห์การกระทำของมนุษย์ได้อย่างลุ่มลึกและครอบคลุมทั้งเหตุผล ความเชื่อ อารมณ์ และวัฒนธรรม ในฐานะปัจจัยที่หล่อหลอมพฤติกรรมทางสังคม สังคมวิทยาในแบบของเวเบอร์จึงเป็นศาสตร์ที่พยายามเข้าใจโลกทางสังคมผ่านสายตาของผู้คนที่อยู่ในโลกนั้นจริง ๆ โดยไม่ละเลยมิติของความหมาย ความเชื่อ และคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ฝังอยู่ในการกระทำของมนุษย์แต่ละคน

แนวคิดเรื่อง การทำความเข้าใจเชิงตีความ (Verstehen) ถือเป็นหัวใจของระเบียบวิธีวิจัยในสังคมวิทยาของเวเบอร์ โดยเสนอว่าการเข้าใจการกระทำทางสังคมต้องอาศัยกระบวนการตีความความหมายที่ผู้กระทำยึดถือ โดยแบ่งการเข้าใจเชิงตีความออกเป็น 2 ประเภทหลัก ได้แก่ 1) การทำความเข้าใจเชิงตีความที่เกิดจากการสังเกตโดยตรง (Direct Understanding) การเข้าใจประเภทนี้เกิดขึ้นจากการสังเกตพฤติกรรมที่สามารถรับรู้ได้ทันที โดยไม่ต้องอธิบายเบื้องหลังหรือแรงจูงใจในเชิงลึก กล่าวคือ เราสามารถเข้าใจความหมายของพฤติกรรมนั้นได้โดยตรงจากท่าทาง สีหน้า น้ำเสียง หรือบริบทที่เห็น เช่น เราเห็นใครบางคนยิ้ม ก็สามารถเข้าใจได้โดยตรงว่าเขากำลังมีความสุข หรือเห็นคนร้องไห้ ก็เข้าใจว่าเขาเศร้าใจ พฤติกรรมลักษณะนี้ไม่จำเป็นต้องวิเคราะห์ซับซ้อน เพราะความหมายนั้นชัดเจนและสัมพันธ์

โดยตรงกับประสบการณ์ของผู้สังเกตเอง และ 2) การทำความเข้าใจเชิงตีความที่เกิดจากการอธิบายสาเหตุของการกระทำ (Explanatory Understanding) การเข้าใจประเภทนี้ลึกซึ้งกว่า เพราะต้องอาศัยการ วิเคราะห์แรงจูงใจ ความเชื่อ หรือเป้าหมายภายในของผู้กระทำ เพื่ออธิบายว่าทำไมบุคคลจึงกระทำเช่นนั้น ตัวอย่างเช่น เราเห็นคนหนึ่งตื่นแต่เช้าทุกวันและไม่เคยสายไปทำงาน หากจะเข้าใจในระดับลึก เราต้องวิเคราะห์ว่าเขาอาจมีแรงจูงใจบางอย่าง เช่น ความมุ่งมั่นในการประสบความสำเร็จ หรือการกลัวถูกลงโทษจากหัวหน้า ซึ่งไม่สามารถเห็นได้จากพฤติกรรมภายนอกโดยตรง ต้องอาศัยการเชื่อมโยงทางเหตุผลเพื่ออธิบายความหมายที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังการกระทำนั้น

การเข้าใจเชิงตีความทั้งสองประเภทนี้ทำให้เวเบอร์สามารถอธิบายโลกทางสังคมในแบบที่ทั้งเข้าถึงประสบการณ์ของมนุษย์และวิเคราะห์สาเหตุของพฤติกรรมได้อย่างมีมิติ ทั้งในระดับปรากฏการณ์ตรงหน้าและแรงผลักดันทางจิตใจหรือสังคมที่ลึกซึ้งกว่า และช่วยให้ในการวิเคราะห์ความจริง ได้เข้าใจถึงระบบของความหมายที่ซับซ้อนของการกระทำที่กำลังศึกษาอยู่ และเชื่อมโยงระบบแรงจูงใจของการกระทำนั้น ๆ เข้ากับบรรทัดฐานทางสังคมที่การกระทำนั้นอ้างอิงอยู่ นอกจากนี้ การวิเคราะห์ตามแนวทางดังกล่าว ยังเปิดทางให้กับการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเฉพาะในสาขาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา และรัฐศาสตร์ ที่ให้ความสำคัญกับความหมายแรงจูงใจ และบริบทของการกระทำมากกว่าการวัดเชิงปริมาณเพียงอย่างเดียว

ผลงานหลายเรื่องของเวเบอร์จึงทุ่มเทความคิดให้กับวิธีการในการศึกษาการกระทำทางสังคมของปัจเจกบุคคลในแต่ละสังคม อย่างไรก็ตาม แนวคิดในเรื่องสังคมของเวเบอร์มีจุดเน้นที่แตกต่างจากนักสังคมวิทยาคลาสสิกคนอื่น ๆ อย่างชัดเจน โดยเวเบอร์ไม่ได้มองว่าสังคมเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกภาพเหนือปัจเจกบุคคล แต่กลับมองว่าสังคมคือผลรวมของ “การกระทำทางสังคม” ของมนุษย์ที่มีปฏิสัมพันธ์กัน กล่าวคือ สังคมไม่ได้เกิดขึ้นจากโครงสร้างตายตัว แต่เกิดจากพฤติกรรมที่มีความหมายซึ่งมนุษย์เลือกกระทำในบริบทที่สัมพันธ์กับผู้อื่น การเข้าใจสังคมจึงต้องเริ่มจากการเข้าใจพฤติกรรมของปัจเจกในแต่ละบริบทอย่างละเอียด ผ่านกรอบของความหมาย แรงจูงใจ และผลประโยชน์ที่ผู้กระทำยึดถือ และเสนอว่าการกระทำทางสังคมของมนุษย์ล้วนเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ (interests)

ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ สถานะทางสังคม หรืออำนาจ ซึ่งทำหน้าที่เป็นแรงผลักดันสำคัญที่อยู่เบื้องหลังการกระทำ เมื่อผู้คนจำนวนมากมีผลประโยชน์ร่วมกันหรือมีเป้าหมายคล้ายคลึงกัน ก็จะก่อให้เกิดรูปแบบของการรวมกลุ่มและความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับต่าง ๆ ขึ้นมา เช่น กลุ่มคน (grouping) ที่อาจเป็นกลุ่มเฉพาะกิจหรือกลุ่มไม่เป็นทางการ เช่น กลุ่มเพื่อนหรือเครือข่าย กิจการ (enterprises) ที่จัดตั้งขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะ เช่น ธุรกิจ โรงเรียน หรือหน่วยงานราชการ สมาคม (associations) ซึ่งมีลักษณะขององค์กรที่มีเป้าหมายชัดเจนและมีความเป็นทางการมากขึ้น เช่น สมาคมวิชาชีพ พรรคการเมือง หรือกลุ่มศาสนา และสถาบัน (institutions) ซึ่งเป็นระบบที่ฝังรากลึกในสังคม มีบรรทัดฐาน กฎเกณฑ์ และโครงสร้างที่ยั่งยืน เช่น ระบบครอบครัว การศึกษา หรือรัฐ ทั้งหมดนี้จึงสะท้อนว่า “สังคม” ในความหมายของเวเบอร์ ไม่ใช่เพียงการอยู่ร่วมกันในทางกายภาพ แต่คือการอยู่ร่วมกันผ่านความหมาย การกระทำ และผลประโยชน์ที่ผู้คนต่างตระหนักและพยายามดำเนินไปในแบบที่สัมพันธ์กับผู้อื่น การศึกษาสังคมจึงต้องเริ่มจาก “ปัจเจกบุคคล” ที่กระทำภายใต้เจตจำนงของตนเองในเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ซับซ้อน ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญของโครงสร้างทางสังคมโดยรวมในมุมมองของเวเบอร์

เมื่อความคิดเป็นตัวกำหนดผลประโยชน์จึงไม่มีระบบที่เป็นวิทยาศาสตร์ใดที่สามารถแสดงถึงความเป็นจริงได้ทุกแง่มุม และไม่มีความคิดรวบยอดใดที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาปรากฏการณ์นั้น ๆ เพราะศาสตร์ทุกศาสตร์เกี่ยวข้องกับการเลือกสรร (selection) และการสร้างนามธรรม (abstraction) มนุษย์จึงไม่สามารถเข้าถึงความรู้ ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ได้อย่างแท้จริง ดังนั้นระเบียบวิธีการวิจัยทางสังคมจึงต้องมีความเป็นกลางทางค่านิยม (value-neutral/value-free) โดยหลัก “ความเป็นกลางทางค่านิยม” (value-neutrality หรือ value-freedom) เป็นหลักการสำคัญในระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมที่เวเบอร์เสนอว่า นักวิจัยทางสังคมควรแยก “ข้อเท็จจริง” ออกจาก “คุณค่า” (facts vs. values) อย่างชัดเจน เพื่อให้การศึกษาทางสังคมวิทยามีความเป็นวิทยาศาสตร์ และไม่ถูกครอบงำด้วยอคติหรืออุดมการณ์ของผู้วิจัยเอง โดยมีความเป็นกลางทางค่านิยมด้วยการวางค่านิยมของตนลงและไม่นำค่านิยมของตนไปตัดสินสิ่งที่จะศึกษาหรือผู้ที่จะศึกษา ว่า “สิ่งใดเป็นจริง” หรือ “สิ่งใดควรเป็น” ซึ่งแม้จะยอมรับว่าการแยกคุณค่าออกจาก

กระบวนการศึกษาวิจัยเป็นเรื่องยาก แต่ก็เป็นที่ควรทำ และเสนอว่า หากในขั้นตอนใดของการวิจัยที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงเรื่องคุณค่าได้ จะต้องใช้หลักเหตุผล (rational) ให้ได้มากที่สุด และทำการอนุมานเชิงตรรกะจากข้อมูลชุดดังกล่าวให้เห็นอย่างชัดเจน ในกรณีของการเลือกหัวข้อวิจัย เวเบอร์ไม่ได้ปฏิเสธว่าค่านิยมมีบทบาทในการเลือกหัวข้อศึกษา และยอมรับว่านักวิจัยมักเลือกศึกษาประเด็นที่ตนสนใจ ซึ่งอาจสะท้อนคุณค่าบางอย่าง แต่เมื่อเข้าสู่กระบวนการวิจัย นักวิจัยต้องวางค่านิยมของตนลง และไม่ปล่อยให้ความชอบส่วนตัวบิดเบือนการวิเคราะห์หรือข้อสรุปทางวิชาการ เช่น หากนักวิจัยสนใจศึกษาเรื่องความยากจน ก็สามารถตั้งคำถามว่า “ความยากจนเกิดจากอะไร” หรือ “ผู้คนมีวิธีรับมือกับความยากจนอย่างไร” แต่ไม่ควรนำค่านิยมส่วนตัว เช่น “ความยากจนเป็นความล้มเหลวของปัจเจก” หรือ “รัฐต้องแจกเงินเท่านั้นถึงจะถูกต้อง” มาเป็นฐานในการวิเคราะห์หรือตัดสินพฤติกรรมของผู้ถูกศึกษา

ด้วยมุมมองในเรื่องความเป็นกลางดังกล่าวนี้ ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคม เวเบอร์จึงเสนอแนวคิดเรื่องการสร้างตัวแบบในอุดมคติ (idea type) ขึ้นเพื่อใช้ในการจัดหมวดหมู่เปรียบเทียบ ตัวแบบในอุดมคติจึงเปรียบเสมือน “ไม้บรรทัด” ที่ใช้วัดว่า ปรากฏการณ์ในโลกจริงมีความคล้ายคลึงหรือเบี่ยงเบนจากลักษณะเฉพาะของแบบจำลองที่กำหนดไว้มากน้อยเพียงใด โดยเน้นว่าตัวแบบในอุดมคติไม่ได้มีอยู่จริงในเชิงประจักษ์ แต่เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นจากการเน้นคุณลักษณะที่สำคัญหรือบริสุทธิ์ที่สุดของปรากฏการณ์หนึ่ง ๆ ตัวอย่างเช่น เวเบอร์ได้สร้างตัวแบบในอุดมคติของ “ระบบราชการ” ซึ่งประกอบด้วยลักษณะต่าง ๆ เช่น การแบ่งงานอย่างเป็นทางการ ระบบลำดับชั้น การใช้กฎเกณฑ์อย่างเป็นระบบ และการแยกบทบาทส่วนตัวออกจากหน้าที่การงาน จากนั้นจึงนำไปใช้วิเคราะห์องค์กรหรือหน่วยงานต่าง ๆ ในโลกจริงว่า มีลักษณะตรงตามแบบนี้หรือไม่ และหากมีความแตกต่างก็สามารถวิเคราะห์ต่อได้ว่าเกิดจากปัจจัยใด หรือส่งผลต่อการทำงานอย่างไร การใช้ตัวแบบในอุดมคติจึงช่วยให้การวิเคราะห์เปรียบเทียบทางสังคมมีความยืดหยุ่น แต่ยึดโยงกับกรอบความคิดอย่างมีเหตุผล ตัวแบบในอุดมคติจึงเป็นส่วนสำคัญของระเบียบวิธีแบบตีความ (interpretive methodology) ของเวเบอร์ ที่ช่วยให้สามารถเข้าใจสังคมอย่างมีโครงสร้างเพื่อให้นักสังคมวิทยาสามารถเข้าใจโลกสังคมทั้งในมิติของโครงสร้างและความหมายในชีวิตมนุษย์

บริบทการทำงานของเวเบอร์ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและโครงสร้างสังคมครั้งใหญ่ หนึ่งในปรากฏการณ์สำคัญที่เวเบอร์ให้ความสนใจอย่างยิ่งคือ ผลจากการปฏิรูปทางศาสนา (Reformation) ที่เริ่มขึ้นตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 โดยเฉพาะในยุโรปตะวันตกโดยการเคลื่อนไหวของนักปฏิรูปศาสนา เช่น มาร์ติน ลูเทอร์ (Martin Luther) และ จอห์น คาลวิน (John Calvin) ซึ่งลุกขึ้นท้าทายอำนาจของศาสนจักรคาทอลิก และเรียกร้องให้ศาสนากลับคืนสู่หลักคำสอนที่เคร่งครัด มีศีลธรรม และเน้นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า เวเบอร์มองว่าการปฏิรูปศาสนาไม่ได้เป็นเพียงปรากฏการณ์ทางศาสนาเท่านั้น แต่ส่งผลกระทบอย่างลึกซึ้งต่อโครงสร้างทางสังคมและจิตสำนึกของผู้คน โดยเฉพาะในกลุ่ม โปรเตสแตนต์ (Protestant) ที่แตกต่างจากกลุ่มคาทอลิกอย่างชัดเจน โดยกลุ่มคาทอลิกยังคงยึดถือลัทธิความเชื่อและพิธีกรรมแบบดั้งเดิมที่เน้นบทบาทของศาสนจักรในฐานะตัวกลางระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า ในขณะที่กลุ่มโปรเตสแตนต์เน้นความเคร่งครัดในจริยธรรมส่วนบุคคล การอุทิศตนเพื่อหน้าที่ทางโลก และการแสวงหาความรอดผ่านการงานและความมั่งคั่ง ซึ่งในทัศนะของเวเบอร์ กลายเป็นแรงผลักดันสำคัญที่หล่อหลอมจิตวิญญาณของทุนนิยมสมัยใหม่

นอกจากนี้ ความหลากหลายของกลุ่มโปรเตสแตนต์ที่เกิดขึ้น เช่น กลุ่มลูเธอรัน กลุ่มคาลวินิสต์ หรือกลุ่มนิกายย่อยต่าง ๆ ล้วนมีลักษณะร่วมกันคือ การปฏิเสธอำนาจรวมศูนย์ของศาสนจักร และสนับสนุนให้ปัจเจกบุคคลใช้เหตุผล ความรับผิดชอบส่วนตัว และความเคร่งครัดทางจริยธรรมเป็นหลักในการดำรงชีวิต ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สอดคล้องกับแนวโน้มในสังคมหัวก้าวหน้าและกลุ่มปัญญาชนยุโรปที่มองว่าศาสนาควรมีบทบาทในการปรับตัวให้ทันสมัย และตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่ ในช่วงเวลานี้ กระแสการปฏิรูปศาสนายังได้รับความนิยมอย่างมากในหมู่กลุ่มหัวก้าวหน้าและปัญญาชนของยุโรป เนื่องจากสอดคล้องกับแนวคิดเสรีนิยม การตั้งคำถามต่ออำนาจศาสนจักร และการแสวงหาเสรีภาพในการคิดและปฏิบัติ ส่งผลให้โปรเตสแตนต์ไม่ได้เป็นเพียงขบวนการทางศาสนา แต่กลายเป็นพลังทางสังคมและวัฒนธรรมที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวาง ทั้งในมิติของศีลธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง

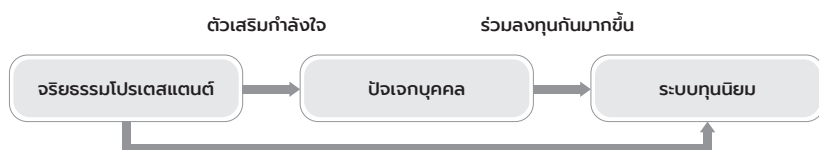
บริบททางประวัติศาสตร์ ณ ขณะนี้ จึงเป็นช่วงเวลาทีศาสนาและอุดมการณ์ กำลังสร้างการเปลี่ยนแปลงสู่โครงสร้างสังคมและจิตสำนึกของผู้คนอย่างเข้มข้น และ ส่งผลต่อวัฒนธรรมทางเศรษฐกิจและโครงสร้างสังคมในเวลาต่อมาอย่างมีนัยสำคัญ เวเบอร์จึงให้ความสนใจและตั้งคำถามว่า “เหตุใดลัทธิทุนนิยมสมัยใหม่จึงเกิดขึ้น อย่างเข้มข้นในยุโรปตะวันตก มากกว่าสังคมอื่น” และตอบคำถามนี้ผ่านงานสำคัญ เรื่องจริยธรรมโปรเตสแตนต์และจิตวิญญาณแห่งทุนนิยม (The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism) (1904) ว่าแท้จริงแล้วจิตวิญญาณแห่งทุนนิยม มิได้เติบโตขึ้นอย่างไร้ราก แต่มีพื้นฐานมาจากคุณค่าทางจริยธรรมและความเชื่อ ของกลุ่มโปรเตสแตนต์ โดยเฉพาะกลุ่มคาลวินนิสต์ (Calvinists) ที่ผสมผสาน ระหว่างความเชื่อทางศาสนาและการประกอบอาชีพเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งในงานเขียน เรื่องจริยธรรมโปรเตสแตนต์และจิตวิญญาณแห่งทุนนิยม เวเบอร์ ได้วิเคราะห์ความ สัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางศาสนากับการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยชี้ให้เห็นว่า แนว คำสอนของนิกายโปรเตสแตนต์บางกลุ่ม เช่น นิกายแคลวิน (Calvinism) นิกาย พูริตัน (Puritanism) และนิกายเมธอดิสต์ (Methodism) มีบทบาทสำคัญในการ ผลักดันให้ระบบทุนนิยมขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยคำสอนเหล่านี้เน้นให้สมาชิก ศาสนายึดถือว่า การทำงานหนักเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เป็นหน้าที่ทาง ศีลธรรมของทุกคน งานจึงมิใช่เพียงภาระทางโลก แต่ยังเป็นกิจกรรมที่มีคุณค่าทาง จิตวิญญาณ ซึ่งสามารถยกย่องเกียรติของพระเจ้า (contributing to the glory of God) ได้โดยตรง ยิ่งไปกว่านั้น ความเชื่อในบางนิกายยังส่งเสริมให้ผู้คนประหยัด อดออม และสะสมทุนเพื่อใช้ในการลงทุนและประกอบธุรกิจ ซึ่งเป็นคุณลักษณะ สำคัญของจิตวิญญาณแบบทุนนิยม ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาในยุคปฏิรูป จึงไม่ได้เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงทางความเชื่อเท่านั้น หากแต่ยังหล่อหลอมวิถีคิด และพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของผู้คน จนกลายเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรมของลัทธิ ทุนนิยมสมัยใหม่

ในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา จริยธรรม และระบบเศรษฐกิจ เวเบอร์ไม่ได้จำกัดการวิเคราะห์ไว้เพียงแค่วิสัยทัศน์ศาสนาเท่านั้น แต่ได้ขยาย กรอบการศึกษาไปยังศาสนาสำคัญของโลก 6 ศาสนา ได้แก่ ขงจื๊อ ฮินดู พุทธ คริสต์ อิสลาม และยูดาเย เพื่อ เปรียบเทียบจริยธรรมทางเศรษฐกิจ และค่านา ธรรมชาติของระบบคุณค่าที่ส่งผลต่อแรงจูงใจในการทำงานของผู้คนในแต่ละ

สังคม การศึกษาของเวเบอร์จึงเป็นความพยายามในการทำความเข้าใจว่า เหตุใดลัทธิทุนนิยมสมัยใหม่จึงเกิดขึ้นอย่างเข้มข้นในยุโรปตะวันตก โดยเฉพาะในกลุ่มโปรเตสแตนต์ มากกว่าที่จะเกิดขึ้นในอารยธรรมอื่น ๆ ที่เก่าแก่และพัฒนามาก่อนอย่างเอเชียหรือตะวันออกกลาง โดยในการศึกษาให้ความสำคัญกับจริยธรรมของกลุ่มโปรเตสแตนต์ โดยเฉพาะจริยธรรมแบบคาลวินิสต์ ที่ส่งเสริมความเคร่งครัดในหน้าที่การงาน ความมัธยัสถ์ ความรับผิดชอบ และความสม่าเสมอ ซึ่งมองว่าเป็นคุณค่าที่สอดคล้องกับระบบการผลิตแบบทุนนิยมสมัยใหม่ โดยความเชื่อเรื่อง “การกำหนดไว้ล่วงหน้า” (predestination) คือแนวคิดทางเทววิทยาที่สำคัญในนิกายโปรเตสแตนต์ โดยเฉพาะในสายของคาลวินนิสต์ (Calvinism) ที่เชื่อว่าพระเจ้าทรงกำหนดชะตากรรมของมนุษย์แต่ละคนไว้ล่วงหน้าแล้วว่า ใครจะได้รับความรอด (ไปสวรรค์) และใครจะถูกสาปให้พินาศ (ตกนรก) โดยที่มนุษย์ ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงชะตากรรมได้ด้วยการกระทำหรือความดีใด ๆ ในโลก อย่างไรก็ตามความเชื่อนี้ได้ก่อให้เกิด แรงจูงใจในทางกลับกัน กล่าวคือ แม้ความรอดจะถูกกำหนดไว้ล่วงหน้าแล้ว แต่มนุษย์ผู้ศรัทธาจะพยายาม ใช้ชีวิตอย่างมีวินัย ทำงานอย่างขยันขันแข็ง ซื่อสัตย์ ประหยัด และมีจริยธรรมสูงสุด เพื่อให้ตนเองและผู้อื่นเห็นว่าเขาอาจเป็นหนึ่งในผู้ที่ได้รับความโปรดปรานจากพระเจ้าจากการประสบความสำเร็จในทางเศรษฐกิจ ความมั่งคั่งหรือความก้าวหน้าในอาชีพ จึงถูกตีความว่าเป็นทางรอด และสร้างแรงผลักดันให้คนรุ่นใหม่ในยุโรปสมัยนั้นมีความมุ่งมั่น และกลายเป็นแรงขับเคลื่อนทางจิตวิญญาณของระบบทุนนิยมสมัยใหม่ ด้วยเหตุนี้ ความเชื่อที่ว่าความรอดถูกกำหนดไว้ล่วงหน้าโดยพระเจ้า ได้กระตุ้นให้ผู้คนพยายามแสวงหาหลักฐานว่า ตนเองเป็นผู้ได้รับความโปรดปรานจากพระองค์ ผ่านการดำเนินชีวิตที่ประสบความสำเร็จในชีวิตทางโลก โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจ และเป็นแรงจูงใจที่สำคัญในการขับเคลื่อนระบบทุนนิยมให้เติบโตได้อย่างมั่นคง

ในการทำความเข้าใจเชิงการตีความ (interpretive understanding) ต่อการกระทำทางสังคม (social action) ซึ่งในที่นี้หมายถึงผลของคำสอนที่ปรากฏในนิกายโปรเตสแตนต์และมีสัมพันธ์กับเศรษฐกิจทุนนิยมของนิกายต่าง ๆ เวเบอร์ได้สร้าง แบบจำลองแห่งจริยธรรม (ideal types of ethic) (ภาพที่ 4) จากจริยธรรมของแต่ละศาสนา เพื่อใช้เป็นเครื่องมือเปรียบเทียบเชิงวิเคราะห์ โดยพิจารณาว่าศาสนาใดมีระบบคุณค่าที่สนับสนุนหรือขัดขวางแรงจูงใจในการทำงาน การสะสม

ทุน และความรับผิดชอบทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของทุนนิยม ตัวอย่างเช่น จริยธรรมของศาสนาพุทธที่เน้นการละวาง ความว่างเปล่า และการหลีกเลี่ยงโลกีย์ อาจไม่สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจที่เน้นการสะสมทุนและการผลิต ในขณะที่จริยธรรมของโปรเตสแตนต์กลับส่งเสริมคุณค่าที่เอื้อต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เช่น ในนิกายแคลวิน (Calvinism) เชื่อว่า วิญญาณทุกดวงของมนุษย์หลังจากตายไปแล้ว ก็จะต้องไปที่แห่งใดแห่งหนึ่งไม่ว่านรกหรือสวรรค์ อันเป็นผลจากอำนาจของกรรม โดยไม่สามารถเปลี่ยนแปลงใด ๆ ได้ทั้งสิ้น ซึ่งตรงกันข้ามกับความสำเร็จหรือประโยชน์ที่ได้จากการทำงานหรือประกอบอาชีพ ฉะนั้น ตามความเชื่อนี้ ทุกคนจึงต้องทำงานหนักและพยายามที่จะได้รับความสำเร็จในชีวิตให้มากยิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไปอีกเพื่อให้ได้รับผลในการเปลี่ยนแปลง และถือว่าเป็นความผูกพันที่มนุษย์มีต่อกันระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า และทำให้คนเชื่อว่า การทำงานหนักเพื่อให้ได้ผลในทางเศรษฐกิจเป็นหน้าที่ของคนทุกคน เพราะเชื่อว่ากิจกรรมเช่นนี้เป็นหน้าที่ของมนุษย์ที่มีต่อพระเจ้า และพระเจ้าในศาสนาของแต่ละศาสนาได้กำหนดไว้เช่นนั้น ซึ่งเวเบอร์อธิบายว่า จากคำเชื่อนี้ ทำให้คนในยุโรปและอเมริกา ต่างก็ทำงานหนักอยู่ตลอดเวลาเพื่อจะให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และหาเงิน หากำไรมาลงทุนเพื่อทำประโยชน์ต่อไปเรื่อย ๆ ซ้ำแล้วซ้ำอีก ด้วยเหตุนี้ในการวิเคราะห์ของเวเบอร์ ความเชื่อบางอย่างของนิกายโปรเตสแตนต์จึงมีบทบาทในการกระตุ้นให้คนเริ่มสนใจในการออมทรัพย์เพื่อการลงทุนและประกอบการทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องและเป็นผลให้ทุนนิยมมีการเติบโตอย่างรวดเร็ว

ภาพที่ 4 ผังความสัมพันธ์ระหว่างจริยธรรมโปรเตสแตนต์ ปัจเจกบุคคล และทุนนิยม

อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอของเวเบอร์ที่ว่าจริยธรรมของโปรเตสแตนต์ โดยเฉพาะแนวคิดของนิกายคาลวินนิสต์ มีบทบาทสำคัญในการวางรากฐานให้กับ การเกิดขึ้นของระบบทุนนิยมสมัยใหม่ในยุโรปตะวันตก เป็นหนึ่งในข้อเสนอทาง

สังคมวิทยาที่ทรงอิทธิพลมากที่สุด แต่ในขณะเดียวกันก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในแง่ของความสัมพันธ์เชิงสาเหตุ (causality) ที่เวเบอร์พยายามชี้ว่า จริยธรรมแบบโปรเตสแตนต์ มีบทบาทนำในการก่อรูป จิตวิญญาณแห่งทุนนิยม (spirit of capitalism) นักวิจารณ์จำนวนหนึ่งชี้ว่า เวเบอร์ ให้ความสำคัญกับคุณค่าทางวัฒนธรรมมากเกินไป และละเลยปัจจัยทางโครงสร้าง เช่น การพัฒนาทางเทคโนโลยี ระบบตลาด การสะสมทุน หรือการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้นในยุโรปช่วงเวลาเดียวกัน อีกประเด็นที่ถูกวิจารณ์คือ ข้อเสนอของเวเบอร์อาจละเลยหรือมองข้ามความหลากหลายทางประวัติศาสตร์ เพราะในความเป็นจริง ระบบทุนนิยมเกิดขึ้นในหลายพื้นที่ที่ไม่ใช่โปรเตสแตนต์ เช่น อิตาลีตอนเหนือ หรือดัชช์คาทอลิกในช่วงต้นศตวรรษที่ 17 และยังพบว่ากลุ่มโปรเตสแตนต์ในบางภูมิภาคกลับไม่ได้พัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างเข้มข้น ทั้งนี้ทำให้เกิดข้อถกเถียงว่า ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับทุนนิยมที่เวเบอร์เสนอนั้นอาจเป็นเพียงความสอดคล้องกันมากกว่าความเป็นเหตุเป็นผลโดยตรง

นอกจากนี้ วิธีวิทยาในการเลือกกรณี (endogeneity) จากศาสนาทั้ง 6 ในการอธิบายความสัมพันธ์ในปรากฏการณ์ มีข้อโต้แย้งว่า เวเบอร์ใช้ความเคยชินของตัวเองที่มีมาแต่กำเนิด และตนเองก็นับถือศาสนานี้เป็นทุนอยู่แล้ว และจริยธรรมบางอย่างที่ถูกเลือกเป็นตัวแทนในการอธิบาย บางจริยธรรมก็เป็นสิ่งที่บางประเทศ เช่น ประเทศอังกฤษ ไม่เห็นด้วย ข้อเสนอแบบอุดมคติ (idea type) ที่เวเบอร์ได้ให้ความหมายเอาไว้ นั้น จึงถูกกล่าวว่า มีความเป็นยูโทเปีย (utopia) หรือยากที่จะนำมาปฏิบัติได้จริงและมีความตรงกันข้ามกับความเป็นจริงเชิงประจักษ์ (empirical) แบบจริยธรรมที่เวเบอร์เลือกให้มีความเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจเพื่อใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวข้างต้นนั้น จึงถูกวิพากษ์ในหลายประเด็น

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับโครงสร้างสังคมในระบบทุนนิยม: มุมมองแบบเวเบอร์

ในประเด็นเรื่องอำนาจและความสัมพันธ์ที่ปรากฏในสังคมอุตสาหกรรม โดยเฉพาะสังคมระบบทุนนิยมนั้น ในการแบ่งคนในสังคมออกเป็นชนชั้นตามแนวทางของมาร์กซ เวเบอร์มีข้อโต้แย้งว่า ไม่สามารถอธิบายความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนของ

คนในสังคมได้ เนื่องจาก เมื่อสังคมเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรม ระบบทุนนิยม มิได้เพียงเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตหรือการจัดการแรงงานเท่านั้น หากยังเปลี่ยน รูปแบบของอำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคม อย่างมีนัยสำคัญ การแบ่งคนเป็นกลุ่ม สถานภาพจึงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางสังคมได้ดีกว่าเพราะความสัมพันธ์ของ มนุษย์ไม่ได้อยู่บนพื้นฐานทางเศรษฐกิจอย่างเดียวยังมีมิติทางสังคมอื่นอีกที่สำคัญ ซึ่งในบทวิเคราะห์เวเบอร์เสนอว่า อำนาจ (power) คือสิ่งที่ทำให้บุคคลหรือกลุ่ม หนึ่งสามารถบังคับให้ผู้อื่นกระทำการสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ แม้ผู้นั้นจะไม่เต็มใจก็ตาม โดย เน้นว่าอำนาจในสังคมเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถบังคับได้ ต้องมีความชอบธรรม (legitimacy) ด้วย ซึ่งเวเบอร์แบ่งรูปแบบของอำนาจที่ชอบธรรม (legitimate domination) ออกเป็น 3 ประเภทหลัก ได้แก่ อำนาจแบบจารีตประเพณี (Traditional authority) ที่ยึดโยงกับประเพณีหรือธรรมเนียมที่สืบทอดกันมา เช่น อำนาจของกษัตริย์ อำนาจแบบพรสวรรค์หรือความสามารถพิเศษ (Charismatic authority) ที่ตั้งอยู่บนบุคลิกภาพหรือความสามารถพิเศษของผู้นำ เช่น ผู้นำ ทางศาสนา หรือผู้นำปฏิวัติ และอำนาจแบบเหตุผล-กฎหมาย (Rational-legal authority) ที่พัฒนาขึ้นในสังคมสมัยใหม่ อิงอยู่กับระบบกฎระเบียบและกฎหมาย เช่น รัฐบาล และองค์กรสมัยใหม่

ในบริบทของสังคมอุตสาหกรรมและระบบทุนนิยมนี้ เวเบอร์ชี้ว่าอำนาจ ในรูปแบบที่ครอบงำคือ อำนาจแบบเหตุผล-กฎหมาย ซึ่งเชื่อมโยงกับการเกิดขึ้น ของระบบราชการ (bureaucracy) ที่มีโครงสร้างเป็นระเบียบแบบแผนชัดเจน มี ลักษณะสำคัญ เช่น การแบ่งงานอย่างเป็นระบบ การใช้อำนาจตามตามหน้าที่ ไม่ใช่ตามตัวบุคคล และการดำเนินงานตามกฎระเบียบเพื่อประสิทธิภาพสูงสุด โดย ระบบราชการในลักษณะนี้แม้จะช่วยให้สังคมทุนนิยมดำเนินไปอย่างมีระเบียบและมี ประสิทธิภาพมากขึ้น แต่วิธีการจัดการที่อิงกับเหตุผลนี้ก็อาจก่อให้เกิดภาวะที่ เวเบอร์เรียกว่า “กรงเหล็กแห่งเหตุผล” (iron cage of rationality) ซึ่งเป็น หนึ่งในภาพเปรียบเปรยที่เวเบอร์ ใช้เพื่ออธิบายผลกระทบเชิงลึกของเหตุผลแบบ เครื่องมือ (instrumental rationality) และระบบราชการ (bureaucracy) โดย แนวคิดนี้ปรากฏในบทสรุปของงาน The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงในจิตวิญญาณของมนุษย์ เมื่อศาสนา เริ่มหมดอิทธิพลลง และระบบเศรษฐกิจ-กฎหมาย-ราชการที่มีเหตุผลและมี

ประสิทธิภาพเข้ามาครอบงำชีวิตประจำวันมากขึ้น และเน้นว่า แม้การใช้เหตุผลจะเป็นรากฐานสำคัญของความก้าวหน้าในยุคสมัยใหม่ แต่ก็สามารถกลายเป็นโครงสร้างที่จำกัดเสรีภาพ ความคิดสร้างสรรค์ และความเป็นมนุษย์ของปัจเจกบุคคลได้เช่นกัน โดยคำว่า “กรงเหล็ก” (iron cage) เป็นคำแปลโดย ทาลคอตต์ พาร์สันส์ (Talcott Parsons) ที่ถอดความจากคำเยอรมัน stahlhartes Gehäuse ซึ่งแปลได้ว่า “เปลือกเหล็กแข็ง” หรือ “กรอบที่แข็งเหมือนเหล็ก” เวเบอร์ต้องการชี้ให้เห็นว่า ระบบเหตุผลที่เน้นประสิทธิภาพ กฎระเบียบ และความเป็นระเบียบของระบบราชการ จะค่อย ๆ กักขังมนุษย์ไว้ในโลกที่เต็มไปด้วยข้อบังคับ กฎระเบียบ และขั้นตอนที่ตายตัว ซึ่งปัจเจกบุคคลไม่มีทางเลือกอื่นนอกจากต้องทำตามระบบ

ในสังคมสมัยใหม่ที่ขับเคลื่อนด้วยระบบเหตุผลเชิงเครื่องมือ (instrumental rationality) เพื่อบรรลุ เป้าหมาย อย่างมีประสิทธิภาพ โดยไม่คำนึงถึง คุณค่าทางศีลธรรม หรือความชอบธรรมของเป้าหมายนั้นเช่นนี้ มนุษย์ไม่ได้ถูกบังคับด้วยความรุนแรง แต่กลับถูกควบคุมด้วยเหตุผลแบบเป็นทางการ (Formal Rationality) ระบบสนใจเพียงความคุ้มค่า และประสิทธิภาพมากกว่าความสุข ความหมาย หรือ ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ เช่น พนักงานองค์กรที่ต้องทำตามขั้นตอน แม้จะรู้ว่าวิธีนั้นไม่เหมาะสม หรือครูที่ต้องสอนเพื่อให้สอบได้ มากกว่าการสร้างแรงบันดาลใจในการเรียนรู้ ภายใต้เงื่อนไขแบบนี้ แม้มองจากภายนอกมนุษย์จะดูเหมือนทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่เวเบอร์ชี้ว่า มนุษย์อาจสูญเสียเสรีภาพที่แท้จริงในการตัดสินใจ เพราะทุกการกระทำถูกจำกัดโดยระบบ โดยไม่มีอำนาจต่อรอง ซึ่งก็คือ “กรงเหล็ก” ที่ประกอบด้วยกฎหมาย โครงสร้างองค์กร กระบวนการ และเหตุผลแบบเครื่องจักร มนุษย์จึงกลายเป็นเพียง “ฟันเฟือง” ในระบบ ที่มีหน้าที่ทำงานตามบทบาท โดยไม่อาจตั้งคำถาม หรือเลือกทางอื่นที่แตกต่างเพราะทุกอย่างถูกกำหนดไว้แล้วด้วยโครงสร้างที่ใหญ่กว่าที่ดูเป็นเหตุเป็นผล มีเหตุผลรองรับ และดูเหมือนเป็นธรรมชาติ ซึ่งก็คือระบบของกฎเกณฑ์ ขั้นตอน มาตรฐาน และตัวชี้วัดต่าง ๆ ที่กำหนดพฤติกรรมมนุษย์โดยไม่เปิดพื้นที่ให้ใช้วิจารณญาณส่วนตัว

การทำความเข้าใจสถานภาพทางสังคม และความไม่เสมอภาคทางวัฒนธรรม

ในการอธิบายโครงสร้างความไม่เสมอภาคในสังคม เวเบอร์เสนอว่า สถานะทางสังคม (social stratification) ไม่ได้ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวตามแนวคิดของมาร์กซ หากแต่ประกอบด้วย สามมิติสำคัญ ได้แก่ ชนชั้น (class) ที่เชื่อมโยงกับสถานะทางเศรษฐกิจ สถานภาพ (status) เชื่อมโยงกับศักดิ์ศรีเกียรติยศ และการยอมรับในทางสังคม และพรรค (party) เชื่อมโยงกับอำนาจทางการเมืองหรืออิทธิพลในเชิงอำนาจ ซึ่งเวเบอร์ให้ความสำคัญกับ สถานภาพ (status) ที่สังคมมอบให้กับกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเสนอแนวคิดเรื่องการจำแนกผู้คนออกเป็นกลุ่มสถานภาพ (status groups) ซึ่งหมายถึงกลุ่มคนที่มีรูปแบบการใช้ชีวิต (lifestyle) คล้ายกัน มีค่านิยม ความเชื่อ หรือความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน และมักได้รับ “การยอมรับ” หรือ “การเลือกปฏิบัติ” จากสังคมในลักษณะพิเศษ

กลุ่มสถานภาพเหล่านี้ ไม่ได้ถูกกำหนดโดยทรัพย์สินหรือรายได้เพียงอย่างเดียว เช่น ครู นักบวช หรือขุนนางอาจมีรายได้น้อยกว่านายทุน แต่กลับมีสถานภาพสูงในสังคมเนื่องจากได้รับความเคารพหรือมีเกียรติยศ ขณะเดียวกัน บางอาชีพหรือกลุ่มคน แม้จะร่ำรวย แต่กลับไม่มีสถานภาพทางสังคมที่สูง หากไม่สามารถเข้าถึงความยอมรับเชิงวัฒนธรรมของสังคมนั้นได้ นอกจากนี้ กลุ่มสถานภาพยังมักมีพฤติกรรมจำเพาะ เช่น การเลือกคู่สมรสภายในกลุ่ม การแสดงออกถึงรสนิยมเฉพาะ (consumption patterns) และการปิดกั้นไม่ให้คนนอกกลุ่มเข้าถึง เกียรติยศ ที่ดินถือครอง เช่น การแต่งกายเฉพาะกลุ่ม การใช้ภาษาหรือสำเนียงเฉพาะ หรือการเข้าร่วมสโมสรหรือเครือข่ายทางสังคมที่ปิด

การวิเคราะห์โครงสร้างความไม่เสมอภาคทางสังคมจากปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ ด้วยการแบ่งแยกชนชั้นทางเศรษฐกิจ โดยพิจารณาจากการถือครองทรัพย์สินและปัจจัยการผลิตมีรากฐานชัดเจนในงานของ คาร์ล มาร์กซ (Karl Marx) ที่แบ่งคนในสังคมออกเป็น 2 ชนชั้นหลัก ได้แก่ ชนชั้นนายทุน (Bourgeoisie) หมายถึง ผู้ถือครองปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน โรงงาน ทุน และชนชั้นกรรมาชีพ (Proletariat) หมายถึง ผู้ไม่มีทรัพย์สินและปัจจัยการผลิต ซึ่งการวิเคราะห์

ในประเด็นนี้เวเบอร์แบ่งกลุ่มคนในสังคมออกเป็นสองช่วงชั้นหลัก ได้แก่ ชนชั้นที่มีทรัพย์สิน (the ‘haves’) ซึ่งประกอบด้วยผู้ที่ถือครองปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดินทุน หรือทรัพย์สินอื่น ๆ ทำให้มีอำนาจต่อรองในระบบเศรษฐกิจ และชนชั้นที่ไม่มีทรัพย์สิน (the ‘have-nots’) ซึ่งหมายถึงผู้ที่ต้องพึ่งพาการขายแรงงานเพื่อดำรงชีพ และมีข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากรและโอกาสทางเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ตาม ในการวิเคราะห์ประเด็นดังกล่าวนี้ เวเบอร์ได้ขยายแนวคิดเพิ่มเติมโดยมิได้จำกัดอยู่เพียงมิติทางเศรษฐกิจตามที่มาร์กซเสนอ หากแต่ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของมิติอื่น ๆ ที่มีบทบาทร่วมในการกำหนดสถานะภาพของปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มในสังคม โดยเฉพาะสามองค์ประกอบหลักที่เรียกว่า “3P” ได้แก่ อำนาจ (Power) หมายถึง ความสามารถในการควบคุมหรือมีอิทธิพลเหนือการตัดสินใจของผู้อื่น แม้ผู้อื่นจะไม่เห็นด้วย อำนาจอาจเกิดจากการดำรงตำแหน่งทางการเมือง ระบบราชการ หรือเครือข่ายอำนาจในสังคมอภิสิทธิ์ (Privilege) หมายถึง การได้รับสิทธิพิเศษในการเข้าถึงทรัพยากร โอกาส หรือบริการที่ไม่เปิดกว้างแก่คนทั่วไป เช่น การศึกษาที่มีคุณภาพสูงหรือการเข้าร่วมเครือข่ายพิเศษและเกียรติยศ (Prestige) หมายถึง การได้รับการยอมรับหรือยกย่องจากสังคม ซึ่งอาจสะท้อนผ่านอาชีพ การศึกษา สายตระกูล หรือคุณสมบัติบางประการที่ได้รับการยอมรับเชิงวัฒนธรรม แม้จะไม่สอดคล้องกับความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจก็ตาม ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนเป็นกลไกที่หล่อหลอมให้เกิดความแตกต่างระหว่างกลุ่มสถานะภาพ (status groups) ในโลกสมัยใหม่ ซึ่งองค์ประกอบทั้งสามนี้ช่วยอธิบายว่า เหตุใดบางกลุ่มในสังคม แม้จะมีรายได้น้อย ก็อาจยังได้รับความเคารพในสถานะภาพสูง ขณะที่บางกลุ่มแม้จะมั่งคั่งกลับไม่ได้รับการยอมรับทางสังคม หากขาดคุณสมบัติที่สังคมให้ความหมายว่า “มีเกียรติ” กรอบแนวคิด “3P” ของเวเบอร์ จึงเป็นกรอบวิเคราะห์สำคัญที่ช่วยให้เข้าใจถึงความซับซ้อนของโครงสร้างความไม่เสมอภาคในสังคมสมัยใหม่ ซึ่งไม่ได้จำกัดอยู่แค่เรื่องเศรษฐกิจ แต่ยังครอบคลุมถึงอำนาจสัญลักษณ์ และวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่นในการกำหนดสถานะของบุคคลในสังคม

นอกจากนี้ ในความแตกต่างของคำอธิบายเกี่ยวกับทุนนิยมนั้น ในขณะที่มาร์กซ์เชื่อว่า ความขัดแย้งทางชนชั้น จะเป็นพลังผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เวเบอร์กลับเสนอว่า การจัดองค์กรสมัยใหม่ (bureaucratisation) หรือแนวคิดเรื่องระบบราชการ หรือการบริหารงานแบบองค์การ (Bureaucracy) เป็นวิธีการจัดองค์กรที่มีคนจำนวนมากได้อย่างมีประสิทธิภาพและขยายตัวไปพร้อมกับการเติบโตทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง ซึ่งในแนวคิดนี้ นอกจากจะเกี่ยวข้องกับการมีอำนาจแบบใหม่ คือ อำนาจเชิงเหตุผล กฎหมายแล้ว ยังเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องแบบในอุดมคติ (idea type) ด้วย

ในการพัฒนาแบบองค์การในอุดมคตินี้ เวเบอร์ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบกับระบบการบริหารในประเทศต่าง ๆ แล้วเสนอตัวแบบระบบบริหารงานแบบองค์การที่ควรจะเป็น (normative) ที่เรียกกันว่า ระบบบริหารงานแบบองค์การในอุดมคติ (ideal-type bureaucracy) หรือที่เรียกว่า “ราชการในอุดมคติ” โดยเชื่อว่าระบบในอุดมคตินี้เป็นระบบบริหารที่มีเหตุผล โดยกลไกการบริหารที่เรียกว่า ระบบราชการในอุดมคติ (ideal-type bureaucracy) ทั้งนี้ แนวคิดนี้ดังกล่าวนี้ ไม่ได้เป็นระบบที่มีอยู่จริง แต่เป็นต้นแบบทางทฤษฎี (ideal type) ที่เวเบอร์สร้างขึ้นเพื่อใช้เปรียบเทียบกับระบบในโลกแห่งความจริง โดยลักษณะสำคัญของระบบบริหารแบบราชการในอุดมคติ (ideal-type bureaucracy) ตามที่เวเบอร์เสนอ มีองค์ประกอบที่สำคัญประกอบด้วย การแบ่งงานอย่างเป็นระบบ (division of labor) คือ มีการแบ่งงานตามหน้าที่โดยยึดความสามารถของบุคคลให้เหมาะสมกับตำแหน่งเป็นหลัก แต่ละหน้าที่ก็ถูกกำหนดขอบเขตงาน อำนาจ และหน้าที่ไว้ในกฎระเบียบ ข้อบังคับขององค์กรอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร (fixed official duties) มีลำดับชั้นของอำนาจ (hierarchy of authority) หมายถึง องค์กรมีการจัดองค์กรแบบลำดับชั้น เพื่อให้สามารถควบคุมและประสานงานตำแหน่งต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีการจัดหมวดหมู่ตำแหน่งในลักษณะของลำดับชั้นสายบังคับบัญชา มีกฎเกณฑ์และระเบียบที่ชัดเจน (formal rules and regulations) โดยการตัดสินใจและการดำเนินงานอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่เป็นทางการ มุ่งความเป็นธรรมและความสม่ำเสมอเพื่อให้แน่ใจได้ว่าจะสามารถบรรลุประสิทธิภาพขององค์กร

ทั้งนี้ กฎระเบียบของระบบราชการมี 2 ประเภท คือ กฎที่ควบคุมพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลที่อยู่ในองค์กร และกฎเชิงเทคนิคที่ควบคุมผลการกระบวนการปฏิบัติหน้าที่ตามแต่ละตำแหน่ง และบุคคลที่จะเข้ามาทำงานในระบบราชการได้จะต้องมีความเชี่ยวชาญเฉพาะ (technical expertise) และคุณภาพในการทำงานสูง เพราะใช้ระบบแต่งตั้งจากความรู้ ความสามารถในการในแต่ละตำแหน่ง ซึ่งต้องการความเชี่ยวชาญแตกต่างกันไป ระบบราชการประกอบไปด้วยปัจเจกบุคคลที่ยึดอาชีพข้าราชการเป็นอาชีพ (career service) เพื่อสามารถทำงานได้เต็มศักยภาพและความสามารถของแต่ละคนซึ่งมีบัญชีเงินเดือนของแต่ละตำแหน่งอย่างชัดเจน และข้าราชการไม่สามารถใช้ทรัพย์สินขององค์กรเพื่อประโยชน์ของตนเองได้ และมีการจดบันทึกอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร (written documentation) เพื่อให้แน่ใจว่าผลงานจะสามารถผลิตออกมาได้อย่างต่อเนื่องแม้ว่าจะเปลี่ยนผู้ที่อยู่ในตำแหน่งก็ครั้งก็ตาม การตัดสินใจหรือกฎต่างๆ จึงต้องอยู่ในรูปของการบันทึกอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อให้ผู้ที่มาดำรงตำแหน่งต่อไปสามารถศึกษาและติดตามการดำเนินงาน ตลอดจนการประสานงานอื่นได้

อิทธิพลของแนวคิดระบบราชการของเวเบอร์มีนัยสำคัญต่อพัฒนาการของศาสตร์การบริหาร โดยเฉพาะในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นยุคที่สังคมต้องการกลไกทางการบริหารที่สามารถเชื่อมโยงระหว่างรัฐกับประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ แนวคิดของเวเบอร์ที่มองว่าระบบราชการเป็นเครื่องมือในการควบคุมและบริหารคนจำนวนมาก จึงได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในสาขารัฐประศาสนศาสตร์ ซึ่งยึดถือว่าระบบราชการภายใต้อำนาจแบบมีเหตุผลตามกฎหมาย (legal-rational authority) สามารถสร้างความเป็นระเบียบและทำให้การใช้อำนาจของรัฐมีความชอบธรรมในทางปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม มีข้อโต้แย้งทางปรัชญาสังคมศาสตร์เกี่ยวกับระบบราชการในอุดมคติของเวเบอร์ว่าอยู่บนฐานของปรัชญาสังคมศาสตร์แบบสำนึกนิยม (realism) เพราะสิ่งที่เวเบอร์พยายามจะตัดออกไปจากตัวแบบอุดมคตินี้ก็คือธรรมชาติของมนุษย์ที่สามารถเรียนรู้และมีอิทธิพลต่อโครงสร้าง ตลอดจนสามารถเปลี่ยนแปลงโครงสร้างผ่านความสัมพันธ์ในสังคมได้ ทำให้เมื่อนำหลักการนี้มาใช้ในทางปฏิบัติแล้วเกิดปัญหาอีกหลายประการ เพราะปัจจัยต่าง ๆ ที่นำไปสู่การไม่มีเหตุผลและไม่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กรตามที่เวเบอร์อธิบายไว้ก็คือมนุษย์ที่อยู่ในกลไกระบบราชการนั่นเองเพราะในความเป็นจริงแล้วโครงสร้างและ

กฎระเบียบเหล่านั้นไม่สามารถดำเนินงานเองได้ จะต้องอาศัยมนุษย์เป็นผู้กระทำการ ดังนั้นเมื่อแต่ละสังคมที่มีพื้นฐานทางสังคมและบริบทที่แตกต่างกันนำระบบราชการในอุดมคติไปปฏิบัติจึงไม่สามารถนำไปสู่เป้าหมายเดียวกันตามการอธิบายของเวเบอร์ได้

แนวคิดของเวเบอร์กับสังคมในยุคปัจจุบัน

แนวคิดของเวเบอร์ในประเด็นเรื่องความมีเหตุผลเชิงรูปแบบ (formal rationality) และระบบราชการ (bureaucracy) ยังคงทรงอิทธิพลในการอธิบายโครงสร้างและกลไกของสังคมสมัยใหม่ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาในบริบทของโลกปัจจุบันที่เต็มไปด้วยเทคโนโลยี การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและความซับซ้อนทางสังคม แนวคิดของเวเบอร์จึงมีทั้งความร่วมสมัยและข้อจำกัดที่ควรพิจารณาอย่างรอบด้าน เช่น แนวคิดเรื่อง “กรงเหล็กแห่งเหตุผล” (iron cage of rationality) กลายเป็นที่สนใจอีกครั้งในยุคดิจิทัล โดยเฉพาะในระบบที่บริหารจัดการมนุษย์ด้วยอัลกอริธึมและปัญญาประดิษฐ์ (AI) ซึ่งเน้นประสิทธิภาพแต่ละเลยความหมายคุณค่า หรือแม้แต่ศักดิ์ศรีของมนุษย์ เช่น การจัดอันดับแรงงานในแพลตฟอร์มดิจิทัล หรือการคัดกรองผู้สมัครงานผ่านระบบอัตโนมัติที่ลดทอนปัจเจกให้กลายเป็นเพียงข้อมูลเชิงตัวเลข แนวโน้มนี้สอดคล้องกับข้อเสนอแนะของเวเบอร์ว่า ในประเด็นเรื่องความมีเหตุผลที่ถูกทำให้เป็นระบบมากเกินไปอาจนำไปสู่การควบคุมมนุษย์อย่างไร้อารมณและไร้เสรีภาพ

ในอีกด้านหนึ่ง แม้ระบบราชการแบบเวเบอร์จะยังคงเป็นแบบแผนหลักของการบริหารจัดการองค์กรขนาดใหญ่ในปัจจุบัน แต่ก็เผชิญกับคำวิจารณ์ในแง่ของความล่าช้า และขาดความยืดหยุ่น ขณะที่องค์กรร่วมสมัยกลับให้ความสำคัญกับความคล่องตัว การกระจายอำนาจ และนวัตกรรมมากขึ้น การบริหารแบบลำดับขั้นและกฎระเบียบที่ตายตัวตามกรอบของเวเบอร์จึงอาจไม่ตอบสนองความต้องการของยุคสมัยที่เปลี่ยนไป ในด้านโครงสร้างที่ไม่เสมอภาค เวเบอร์เสนอกรอบการวิเคราะห์ที่ยังคงใช้ได้ในปัจจุบัน โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องชนชั้น สถานภาพ และพรรค (class, status, party) ซึ่งช่วยอธิบายความเหลื่อมล้ำเชิงซ้อนในสังคมยุคใหม่ที่ทุนทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และเครือข่ายอำนาจต่าง ๆ เชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่น

อย่างไรก็ตาม การอธิบายความเป็นเหตุเป็นผลของระบบอำนาจผ่านกรอบเหตุผลล้วน ๆ ก็อาจไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่ขับเคลื่อนด้วยอารมณ์ ความรู้สึก และการต่อต้านจากภาคประชาชน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์สำคัญในยุคของความเหลื่อมล้ำที่ผู้คนเริ่มตั้งคำถามกับโครงสร้างทางสังคม อย่างไรก็ตาม แนวคิดของเวเบอร์ยังคงมีความสำคัญในฐานะเครื่องมือในการเข้าใจโลกสมัยใหม่ โดยเฉพาะด้านการจัดระเบียบและการบริหาร แต่ก็จำเป็นต้องได้รับการวิพากษ์และปรับใช้ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงของโลกยุคดิจิทัลที่ต้องการความยืดหยุ่นทางคุณค่า จริยธรรม และมนุษยธรรมมากยิ่งขึ้น ในปัจจุบันพบตัวอย่างการนำแนวคิดของเวเบอร์ไปประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน เช่น

บทความเรื่อง “The Invisible Cage: Workers’ Reactivity to Opaque Algorithmic Evaluations in Food Delivery Work” โดย Muhammad Ali Nasir Rahman (2021) วิเคราะห์ประสบการณ์ของแรงงานส่งอาหารในระบบเศรษฐกิจแพลตฟอร์ม เช่น Deliveroo Uber Eats ฯลฯ ถูกประเมินผลงานโดยระบบอัตโนมัติที่ไม่โปร่งใส โดยเปรียบเทียบการควบคุมด้วยอัลกอริธึม (Algorithmic Management) กับแนวคิด “กรงเหล็กแห่งเหตุผล” ของเวเบอร์ โดยผู้เขียนเสนอว่า แม้ระบบงานในยุคดิจิทัลจะไม่มีโครงสร้างราชการแบบเดิม แต่แรงงานกลับถูกควบคุมอย่างแน่นหนาโดยระบบประเมินผลที่ไม่โปร่งใส ซึ่งแรงงานไม่สามารถเข้าถึงหรือเข้าใจหลักเกณฑ์การให้คะแนนได้อย่างชัดเจน การประเมินด้วยอัลกอริธึมนี้ส่งผลให้แรงงานเกิดภาวะไม่มั่นคงทางจิตใจ เกิดความเครียด หวาดระแวง และพยายามคาดเดา “พฤติกรรมที่ถูกต้อง” ตามสมมุติฐานของระบบเพื่อรักษาคะแนนหรือสถานะในการทำงานให้ได้มากที่สุด

ในบทความนี้ Rahman เรียกระบบควบคุมแบบใหม่นี้ว่า “กรงที่มองไม่เห็น” (invisible cage) โดยผู้เขียนเปรียบเทียบว่า ในอดีต “กรงเหล็ก” ของเวเบอร์เกิดจากระบบราชการและกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน แต่ในยุคแพลตฟอร์ม แรงงานกลับติดอยู่ใน “กรงที่มองไม่เห็น” ส่งผลให้ความเป็นมนุษย์ของแรงงานถูกลดทอนให้เหลือเพียงข้อมูลในระบบอัตโนมัติ แม้จะไม่มีผู้ควบคุมที่มีตัวตนเหมือนกับระบบราชการในแบบเดิมที่มีลำดับชั้น มีผู้บังคับบัญชา และกฎระเบียบที่เขียนชัดเจน แต่ระบบของแพลตฟอร์มมีการควบคุมผ่านการให้คะแนนและการจัดอันดับ และประเมิน

แรงงานแบบเรียลไทม์ เช่น ระบบดาว (ratings) คำวิจารณ์จากลูกค้า หรือแม้แต่การจัดลำดับในการเสนอราคา สิ่งเหล่านี้สร้าง ความกดดันทางจิตใจ ให้แรงงานพยายามทำทุกอย่างเพื่อรักษาคะแนนของตนไว้ และยังส่งผลให้แรงงานต้องควบคุมตนเองอย่างเข้มงวด แม้จะไม่มี “ผู้จัดการ” คอยกำกับโดยตรงก็ตาม นอกจากนี้ การจัดอันดับแรงงานทำให้เกิดการแข่งขันอย่างรุนแรง แทนที่จะรวมพลังต่อรอง กลายเป็นว่าแรงงาน มองกันเองเป็นคู่แข่ง ที่ต้องเอาชนะกันเพื่อให้ได้อันดับที่สูงกว่า ระบบจึงควบคุมแรงงาน ผ่านการทำให้แรงงานเป็นปัจเจก (individualized) และตัดขาดจากการรวมกลุ่มแรงงาน การควบคุมแบบกึ่งอัตโนมัติที่ไม่สามารถโต้แย้งได้ (Non-Negotiable Automation)

เมื่อแรงงานถูกลดให้กลายเป็นข้อมูล (datafied subjects) และประเมินผลผ่านระบบอัตโนมัติ พวกเขาไม่สามารถเจรจา หรืออธิบายได้ หากเกิดข้อผิดพลาด เช่น ถูกรีวิวไม่เป็นธรรม หรือระบบเข้าใจผิด จึงเกิดการควบคุมที่ไม่เปิดพื้นที่ให้กับ การตอบโต้หรือการฟื้นคืนศักดิ์ศรีของแรงงาน แรงงานจึงต้องอยู่ภายใต้การประเมินอย่างต่อเนื่องจาก “ระบบ” ที่ไม่รู้ว่าใครควบคุม และควบคุมด้วยตรรกะอะไร ซึ่งผู้เขียนเรียกการควบคุมในรูปแบบนี้ว่า “การควบคุมที่ไร้หน้า ไร้ตัวตน” (faceless authority) หมายถึงรูปแบบของอำนาจหรือการควบคุมที่ไม่มีบุคคลใดคนหนึ่งเป็นผู้รับผิดชอบโดยตรง และไม่สามารถมองเห็นหรือระบุได้อย่างชัดเจนว่าใครคือผู้ใช้อำนาจนั้น และใช้เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ในสังคมร่วมสมัย โดยเฉพาะในระบบเศรษฐกิจแบบแพลตฟอร์มดิจิทัลที่ใช้อัลกอริธึมและระบบอัตโนมัติเป็นกลไกหลักในการจัดการแรงงาน บทความนี้จะสะท้อนให้เห็นว่ารูปแบบการจัดการแรงงานในยุคดิจิทัล แม้จะรู้รูปแบบเชิงโครงสร้างที่ชัดเจน แต่กลับฝังแน่นด้วยอำนาจเชิงเทคนิคที่ควบคุมได้อย่างลึกซึ้ง โดยเป็นการขยายแนวคิด “กรงเหล็ก” ของเวเบอร์ ไปสู่การครอบงำแบบใหม่ที่ไร้ตัวตนและไม่สามารถตรวจสอบได้ ซึ่งกลายเป็นลักษณะสำคัญของโลกการทำงานในระบบเศรษฐกิจแพลตฟอร์มร่วมสมัยในปัจจุบัน

บทความเรื่อง Digital Technologies, Artificial Intelligence, and Bureaucratic Transformation โดย Joshua Newman และคณะ (2019) เป็นงานศึกษาที่ตั้งอยู่บนใจหายสำคัญว่า เทคโนโลยีดิจิทัลและปัญญาประดิษฐ์ (AI) กำลังเปลี่ยนแปลงระบบราชการในภาครัฐอย่างไร โดยผู้เขียนชี้ให้เห็นถึงความก้าวหน้า

ทางเทคโนโลยีว่ามีได้ทำลายระบบราชการ หากแต่กลับ “เสริมพลัง” ให้ระบบราชการมีลักษณะที่ “เป็นเครื่องจักร” ตามแบบที่แมกซ์ เวเบอร์ Max Weber เคยกล่าวไว้อย่างชัดเจน

บทความใช้วิธีวิทยาการสังเคราะห์ข้อมูลและการวิเคราะห์แนวคิดเชิงเปรียบเทียบ โดยผู้เขียนเริ่มต้นจากการทบทวนวรรณกรรมและข้อถกเถียงเกี่ยวกับระบบราชการจากมุมมองที่หลากหลาย ทั้งฝ่ายที่มองว่าระบบราชการเป็นอุปสรรคต่อความมีประสิทธิภาพ และฝ่ายที่มองว่าระบบราชการเป็นกลไกสำคัญของระบอบประชาธิปไตย จากนั้นจึงใช้แนวคิดของเวเบอร์ เป็นกรอบในการอธิบายบทบาทของระบบราชการแบบอุดมคติ (ideal-type bureaucracy) โดยเฉพาะลักษณะของระบบที่มุ่งเน้นความมีเหตุผลแบบเครื่องมือ (instrumental rationality) การจัดการตามกฎหมาย ความเป็นกลางทางการเมือง และการแยกส่วนระหว่างอำนาจทางการเมืองกับอำนาจในการบริหาร ซึ่งจากกรอบแนวคิดของเวเบอร์ผู้เขียนนำมาวิเคราะห์ร่วมกับแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของระบบราชการในบริบทของเทคโนโลยีสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นระบบการสื่อสารดิจิทัล การจัดเก็บข้อมูลขนาดใหญ่ (big data) ระบบอัตโนมัติ (automation) และปัญญาประดิษฐ์ (AI) โดยพิจารณาว่า เทคโนโลยีเหล่านี้ส่งเสริม หรือลดทอนคุณลักษณะของระบบราชการแบบเวเบอร์อย่างไร นอกจากนี้ บทความยังใช้ข้อมูลจากหลายแหล่งที่น่าเชื่อถือ เช่น รายงานของ OECD และผลสำรวจความคิดเห็นของประชาชนในหลายประเทศ เพื่อนำมาสนับสนุนข้อเสนอที่ว่า แม้จะมีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี แต่ระบบราชการในโลกตะวันตกไม่ได้ถูกลดทอน กลับยิ่งแสดงลักษณะความเป็น “เครื่องจักร” ตามกรอบของเวเบอร์มากยิ่งขึ้น

ในการนำเสนอ ผู้เขียนเริ่มต้นจากข้อถกเถียงที่มีมาอย่างยาวนานว่า ระบบราชการ (bureaucracy) นั้น ถ้าหลัง ชั่ว และเป็นอุปสรรคต่อประสิทธิภาพในการบริหารภาครัฐ หลายฝ่ายเคยคาดการณ์ว่าเทคโนโลยี โดยเฉพาะปัญญาประดิษฐ์ (AI) จะเข้ามาแทนที่กลไกแบบเดิม และทำให้ระบบราชการเสื่อมถอยลงหรือสิ้นสุดลงไป อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเสนอว่า ข้อเสนอพื้นฐานนี้อาจไม่ตรงกับความเป็นจริง เพราะเมื่อพิจารณาข้อมูลทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพจากหลากหลายประเทศ พบว่าระบบราชการไม่ได้หายไป ตรงกันข้าม กลับเติบโตและมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในบางมิติ

โดยในการอธิบายปรากฏการณ์นี้ ผู้เขียนนำแนวคิดของเวเบอร์ เรื่อง “ระบบราชการในอุดมคติ” (ideal-type bureaucracy) มาใช้เพื่ออธิบายปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงของระบบราชการในยุคดิจิทัล เพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างและการทำงานของภาครัฐ โดยเฉพาะในบริบทที่เทคโนโลยีอย่าง ปัญญาประดิษฐ์ (AI) กำลังเข้ามามีบทบาทมากขึ้น

เวเบอร์เคยเสนอว่า ระบบราชการในอุดมคติเป็นกลไกที่ออกแบบมาเพื่อให้การบริหารงานภาครัฐเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นระบบ เป็นกลาง และสามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงแม้ในสภาพแวดล้อมทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป เขาเปรียบบุคลากรในระบบราชการว่าเป็น “เฟือง” หรือ “ชิ้นส่วนเล็ก ๆ” ในเครื่องจักรที่ใหญ่กว่าตน หมายความว่า หน้าที่ของข้าราชการคือการปฏิบัติงานตามบทบาทหน้าที่ของตนอย่างเคร่งครัด ภายใต้กฎเกณฑ์ที่ชัดเจน และมีลำดับชั้นของอำนาจที่กำหนดไว้อย่างเป็นระบบ ไม่ใช่การทำงานตามความรู้สึกส่วนตัว หรือดุลยพินิจที่ขึ้นอยู่กับบุคคลใดบุคคลหนึ่ง

สาระสำคัญของแนวคิดนี้อยู่ที่การ “แยกอำนาจออกจากตัวบุคคล” ซึ่งถือเป็นการปฏิบัติความคิดเรื่องอำนาจในองค์กรที่เวเบอร์ยืนยันว่า อำนาจในการตัดสินใจในระบบราชการไม่ควรผูกติดกับบุคลิกลักษณะ หรืออารมณ์ของเจ้าหน้าที่ แต่ควรผูกอยู่กับ “ตำแหน่ง” (office) ซึ่งเป็นนามธรรม และมีขอบเขตอำนาจหน้าที่ที่กำหนดไว้ล่วงหน้าอย่างชัดเจน ดังนั้น บุคลากรในระบบราชการจึงต้องได้รับการแต่งตั้งตาม คุณสมบัติ ความสามารถ และความเชี่ยวชาญทางเทคนิค มากกว่าการอุปถัมภ์ทางการเมืองหรือความสัมพันธ์ส่วนตัว

นอกจากนี้เวเบอร์ยังเน้นว่า ระบบราชการในอุดมคติต้องดำเนินงานภายใต้หลักความมีเหตุผลแบบเครื่องมือ (instrumental rationality) ซึ่งหมายถึง การใช้วิธีที่มีประสิทธิภาพที่สุดในการบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้ โดยไม่มีพื้นที่ให้กับอารมณ์ ความลำเอียง หรือแรงจูงใจส่วนตัว การตัดสินใจในระบบราชการจึงควรอยู่บนพื้นฐานของกฎ ระเบียบ และข้อมูล ไม่ใช่ความรู้สึกหรือความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างบุคคล

ในบริบทของบทความนี้ ผู้เขียนนำแนวคิดของเวเบอร์มาใช้เพื่ออธิบายว่า เทคโนโลยีดิจิทัลและ AI ไม่ได้ทำให้ระบบราชการอ่อนแอลง ตรงกันข้าม เทคโนโลยีกลับช่วย “เสริม” คุณลักษณะที่เวเบอร์ กล่าวถึงให้เข้มข้นยิ่งขึ้น กล่าวคือ การใช้ปัญญาประดิษฐ์ (AI) ในการตัดสินใจเชิงระบบ การประมวลผลข้อมูลจำนวนมาก การกำหนดขั้นตอนแบบอัตโนมัติ และการลดบทบาทของดุลยพินิจส่วนบุคคล ล้วนสอดคล้องกับแนวคิดของระบบราชการแบบอุดมคติที่เวเบอร์วาดภาพไว้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ปัญญาประดิษฐ์มิได้เป็นสิ่งที่มาทำลายระบบราชการ แต่กลับทำให้ระบบราชการกลายเป็นเครื่องจักรที่สมบูรณ์แบบยิ่งขึ้นในความหมายแบบเวเบอร์ ซึ่งทั้งเป็นระบบ เป็นกลาง และดำเนินการตามหลักเหตุผลอย่างเข้มงวด แม้ว่าการเป็น “เครื่องจักร” ดังกล่าวจะมาพร้อมกับคำถามทางจริยธรรมและประชาธิปไตยที่ต้องพิจารณาควบคู่กันก็ตาม

ในบทความนี้ ผู้เขียนได้แจกแจงบทบาทของปัญญาประดิษฐ์ (AI) ในระบบราชการออกเป็นหลายมิติ เริ่มจากมิติแรกคือ การทำงานอัตโนมัติ (automation) ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดในปัจจุบัน เช่น ระบบแจ้งเตือนอัตโนมัติเมื่อเกิดเหตุฉุกเฉิน การส่งข้อความถึงประชาชนเมื่อมีปัญหาคุณภาพน้ำหรือการปิดถนน ไปจนถึงการประมวลผลการยื่นขอคืนภาษีหรือสวัสดิการโดยไม่ต้องอาศัยเจ้าหน้าที่รัฐ การทำงานลักษณะนี้ไม่เพียงลดต้นทุนด้านทรัพยากรบุคคล แต่ยังช่วยให้การตอบสนองของรัฐมีความรวดเร็วและตรงจุดมากขึ้น

ประการถัดมาคือ การทำให้กระบวนการทางราชการมีความเป็นทางการมากยิ่งขึ้น (formalization) โดยปัญญาประดิษฐ์ (AI) เข้ามามีบทบาทในการกำหนดกฎเกณฑ์เชิงระบบให้กับการตัดสินใจ ซึ่งช่วยลดอคติของมนุษย์ ลดช่องโหว่ของการทุจริต และทำให้การเข้าถึงบริการของประชาชนเป็นไปตามหลักความเสมอภาค ระบบอัลกอริธึมที่ถูกออกแบบมาอย่างรัดกุมสามารถรับรองได้ว่าประชาชนทุกคนจะได้รับการปฏิบัติตามกฎหมายเดียวกัน อันเป็นคุณลักษณะที่สอดคล้องกับแนวคิดของเวเบอร์ที่มองว่าระบบราชการควรยึดถือความเป็นกลางและปราศจากอารมณ์ส่วนตัวของเจ้าหน้าที่

ในอีกมิติหนึ่งปัญญาประดิษฐ์ (AI) ยังเสริมสร้างศักยภาพในการวิเคราะห์ที่มีความซับซ้อน (complex analysis) ซึ่งมนุษย์ไม่อาจดำเนินการได้ในระดับที่เทียบเท่า ปัญญาประดิษฐ์ (AI) สามารถประมวลผลข้อมูลจำนวนมากในเวลาที่สูงและแม่นยำ ตัวอย่างเช่น การใช้ปัญญาประดิษฐ์ (AI) เพื่อจำลองสถานการณ์โรคระบาด การวางแผนจัดการทรัพยากรในภาวะวิกฤติ หรือการออกแบบนโยบายสาธารณะที่มีปัจจัยหลากหลาย บทบาทของปัญญาประดิษฐ์ (AI) ในมิตินี้ช่วยให้ระบบราชการสามารถตัดสินใจได้ดีขึ้นโดยอิงกับข้อมูลจริง และลดการพึ่งพาความรู้สึกรหรือแรงจูงใจทางการเมือง

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนมิได้มอง AI ในแง่บวกอย่างสิ้นเชิง หากแต่เสนอว่า การเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบบราชการที่ขับเคลื่อนด้วยปัญญาประดิษฐ์ (AI) อาจนำไปสู่ความเสี่ยงในการกลายเป็น “เทคโนเครซี” (technocracy) ซึ่งหมายถึงการที่ระบบการปกครองถูกครอบงำด้วยกฎเกณฑ์เชิงเทคนิค จนลดทอนพื้นที่ของการมีส่วนร่วมจากภาคประชาชน และทำให้กลไกของรัฐกลายเป็นเครื่องจักรที่ไม่อ่อนไหวต่อคุณค่าทางสังคมและศีลธรรม ซึ่งเวเบอร์เองเคยเตือนถึงอันตรายของระบบราชการที่มีลักษณะไร้อารมณ์และยากแก่การควบคุม โดยเฉพาะเมื่อกลายเป็น “กรงเหล็กแห่งเหตุผล” (iron cage of rationality) ในส่วนบทสรุปของบทความจึงเสนอว่าในการเข้ามาของปัญญาประดิษฐ์ (AI) ไม่ได้ทำให้ระบบราชการสูญสลาย ตรงกันข้ามกลับ “ยกระดับ” คุณลักษณะเชิงระบบของระบบราชการให้เข้มข้นยิ่งขึ้นในแบบที่เวเบอร์เคยวางกรอบไว้ ด้วยเหตุนี้ในการพัฒนาเทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์ (AI) จึงควรดำเนินควบคู่กับการออกแบบกลไกตรวจสอบและถ่วงดุล เพื่อไม่ให้เทคโนโลยีกลายเป็นเครื่องมือของอำนาจที่ไร้ความรับผิดชอบ การธำรงไว้ซึ่งหลักนิติธรรม เสรีภาพของประชาชน และความชอบธรรมในเชิงคุณค่าของรัฐ จึงเป็นสิ่งที่ต้องไม่ละเลยในการออกแบบระบบราชการในยุคปัญญาประดิษฐ์เช่นนี้ก่อนที่จะกลายเป็น “กรงเหล็ก” ที่ประชาชนไม่อาจควบคุมได้อีกต่อไป

การนำแนวคิดของเวเบอร์มาใช้ในบทความนี้ถือเป็นการประยุกต์ทฤษฎีในยุคคลาสสิกให้เข้ากับบริบทร่วมสมัยได้อย่างทรงพลัง โดยมีใช่เพียงการหวนกลับไปตีความระบอบราชการในฐานะโครงสร้างที่ล้าหลัง หากแต่เสนอให้เห็นว่าความเป็นระบบและกลไกของระบอบราชการสามารถดำรงอยู่และเติบโตท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีได้ หากได้รับการออกแบบอย่างรอบคอบและมีกลไกทางจริยธรรมควบคุมกำกับ บทความนี้ให้มุมมองที่สำคัญว่า เทคโนโลยีดิจิทัลและปัญญาประดิษฐ์ (AI) มิได้เข้ามาแทนที่ระบอบราชการ แต่กลับกลายเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ระบอบราชการมีประสิทธิภาพ เป็นระบบ และมีความเป็นกลางมากยิ่งขึ้น ในแบบที่เวเบอร์เคยจินตนาการไว้ ซึ่งตัวอย่างดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าแนวคิดของเวเบอร์ ยังคงมีความยืดหยุ่นและสามารถนำมาผสานกับบริบทร่วมสมัยได้เป็นอย่างดี โดยในการนำมาประยุกต์ในบริบทของประเทศไทยนั้น อาจพิจารณาได้ถึงประเด็นเรื่องการขับเคลื่อนสังคมด้วยระบบข้อมูลที่ไม่ควรถูกมองว่าเป็นเพียงโครงการเทคโนโลยีเท่านั้น แต่ควรผนวกเข้ากับระบบการบริหารราชการแผ่นดินที่ชัดเจน เช่น ระบบยืนยันตัวตนดิจิทัล (Digital ID) ระบบเชื่อมโยงฐานข้อมูลสวัสดิการ (Digital Welfare Platform) หรือการให้บริการแบบจุดเดียวเบ็ดเสร็จ (One Stop Service) ควรออกแบบให้ประชาชนทุกกลุ่มสามารถเข้าถึงได้ โดยเฉพาะกลุ่มเปราะบาง เช่น ผู้สูงอายุ คนพิการ หรือประชาชนในพื้นที่ห่างไกล ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของเวเบอร์ที่เน้นการบริหารอย่างเป็นระบบและเท่าเทียม

คำถามท้ายบท

1. ขอให้ระบุความหมายของข้อเท็จจริงทางสังคมตามแนวคิดของเวเบอร์ว่ามีความแตกต่างกับข้อเท็จจริงที่เป็นวัตถุกับข้อเท็จจริงที่ไม่ใช่วัตถุอย่างไร พร้อมทั้งยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย
2. ขอให้อธิบายว่าหลักศาสนาตามแนวคิดของเวเบอร์นั้น ทำให้แนวคิดเรื่องทุนนิยมเติบโตและพัฒนาอย่างรวดเร็วในสังคมตะวันตกได้อย่างไร
3. ขอให้วิเคราะห์ระบอบราชการในฐานะที่เป็นแบบในอุดมคติตามแนวคิดของเวเบอร์พร้อมทั้งวิเคราะห์ความเป็นไปได้หรือเป็นไปไม่ได้ ในการนำมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Baehr, P. (2001). The “Iron Cage” and the “Shell as Hard as Steel”: Parsons, Weber, and the Stahlhartes Geh use Metaphor in the Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. *History and Theory*, 40(2), 153-169. <http://www.jstor.org/stable/2678029>
- Gerth, H.H., & Wright Mills, C. (Eds.). (1948). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H.H. Gerth, & C. Mills, Trans.; 1st ed.). Routledge.
- Giddens, A. (1971). *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newman, J., Mintrom, M., & O’Neill, D. (2022). Digital technologies, artificial intelligence, and bureaucratic transformation. *Futures*, 136, 102886. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102886>
- Rahman, H. A. (2021). The Invisible Cage: Workers’ Reactivity to Opaque Algorithmic Evaluations. *Administrative Science Quarterly*, 66(4), 945-988. <https://doi.org/10.1177/00018392211010118>
- Samuelsson, K. (1964). *Religion and Economic Action: A Critique of Max Weber*. Harper & Row.
- Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H. H. Gerth & C. W. Mills, Eds.). New York: Oxford University Press.
- _____. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization* (A. M. Henderson, & Talcott Parsons, Trans.). New York: The Free Press of Glencoe.
- _____. (2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (S. Kalberg, Ed.; S. Kalberg, Trans.; 1st ed.). Routledge.

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). Berkeley: University of California Press.

ภาษาไทย

กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ภาพพิมพ์.

โคเซอร์, แอล. เอ. (2537). *แนวความคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอนแมกซ์ เวเบอร์ (Master of Sociological Thought)* (อังกาบ กอศรีพน, ผู้แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

แมกซ์ เวเบอร์. (2561). *จริยธรรมโปรเตสแตนต์กับจิตวิญญาณแห่งทุนนิยม (The Protestant ethic and the spirit of capitalism)* (อธิป จิตตฤกษ์, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: โครงการวรรณกรรมไม่จำกัด

จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วน จำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.

พิทยา บวรวัฒนา. (2547). *รัฐประศาสนศาสตร์: ทฤษฎีและแนวการศึกษา (ค.ศ.1887- ค.ศ.1970)*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อรุณี สันฐิตวิณัย. (2560). *ฐานปรัชญาของระบอบราชการในอุดมคติ (บทความปริทัศน์)*. วิทยาสารเกษตรศาสตร์ สาขาสังคมศาสตร์ 38, 679-688.

บทที่ 5

อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ: หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser)

นำเรื่อง

หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส เกิดในครอบครัวชาวคาธอลิกที่เมืองเบอร์เมนดเรส (Birmendreis) ใกล้กับเมืองหลวงของประเทศอัลจีเรีย (Algiers) บิดามีลักษณะชอบใช้อำนาจและมารดาก็เป็นคนที่ยอมจำนนต่ออำนาจของสามี จึงเป็นพื้นฐานความสนใจวิเคราะห์เรื่องอำนาจในการยอมรับอุดมการณ์ กรอบความคิดของสังคมในเวลาต่อมา ในงานศึกษาพยายามแสดงให้เห็นถึงการครอบงำในอีกรูปแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นผ่านอำนาจนำ เช่น อุดมการณ์ และทำการผลิตซ้ำผ่านกลไกที่เรียกว่า กลไกอุดมการณ์ของรัฐ (Ideological State Apparatus) ได้อย่างแนบเนียน โดยให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์โครงสร้างส่วนบน อย่างอุดมการณ์ การเมือง กฎหมาย ที่เป็นเครื่องมือในการผลิตซ้ำทางสังคมผ่านกลไกของรัฐ (State Apparatus) ในงานเขียนที่มีอิทธิพลอย่างมากของอัลธุสแซร์อย่างเช่น *For Marx* (1965) และ *Lenin and Philosophy* (1969) และ *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat* ตีพิมพ์ ในปี 1970 หรือ ฉบับภาษาอังกฤษคือ *Ideology and Ideological State Apparatus* แม้แนวความคิดในหลายเรื่องของอัลธุสแซร์ จะตอบโต้แนวความคิดในแบบมาร์กซิสม์ แต่ในวิธีการอธิบายปรากฏการณ์สังคมก็ยังคงใช้แนวทางวิชาวิธี (dialectic) ตามแบบเฮเกล

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของหลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser 1918 – 1990)

บริบททางวิชาการในช่วงการทำงานของอัลธุสแซร์นั้น เป็นช่วงการฟื้นฟูทางเศรษฐกิจภายหลังสงคราม ในช่วงเวลานี้ จึงเป็นช่วงเวลาสำคัญในการแทรกตัวของ

กระแสความคิดใหม่ที่เข้าไปแทนที่แนวคิดแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) โดยแนวทางหลักในการนำเสนอแนวคิดของอัลธุซซัرنั้น เริ่มต้นจากการวิพากษ์แนวคิดเชิงประจักษ์นิยม (empiricism) ที่เชื่อว่า ความรู้ความจริง เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้ว ในธรรมชาติ ในเรื่องการเข้าถึงความรู้ความจริงที่เสนอว่าสามารถทำได้โดยผ่านการสังเกต และผู้ศึกษารับรู้ผ่านการจับต้อง สัมผัส สังเกต เท่านั้น ซึ่งการเข้าถึงความจริงในลักษณะนี้ อัลธุซซาร์ ได้แย้งว่า แม้นมนุษย์จะเข้าถึงความจริงโดยผ่านการสังเกต หรือพยายามแยกตัวตนออกจากความจริงอย่างไร แต่กรอบความคิดหรือฐานคิดก็ย่อมส่งผลให้การสังเกตความเป็นจริงในสิ่งเดียวกันนั้นให้ผลที่แตกต่างกันไปตามรู้สึกนึกคิดอยู่ดี ความรู้จึงเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นในลักษณะหนึ่ง ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ ดังที่กลุ่มแนวคิดประจักษ์นิยมเคยเสนอไว้ และได้แย้งว่าแก่นแท้สำคัญของความจริงนั้น มีอาจพบได้ในปรากฏการณ์จากภายนอก หากแต่เป็นสิ่งที่จะสามารถค้นพบได้ผ่านปฏิบัติการของกรอบแนวคิด (theoretical practice)

ในการนำเสนอแนวคิดของอัลธุซซัرنั้น เป็นความพยายามผสมผสานระหว่างแนวคิดทฤษฎีสายมาร์กซิสม์กับทฤษฎีโครงสร้างนิยม (structuralism) เนื่องจากด้านหนึ่งอัลธุซซาร์เห็นว่า แนวคิดมนุษยนิยม (humanism) เป็นรูปแบบหนึ่งของอุดมการณ์แบบระบุมุขี (bourgeois ideology) และมีอิทธิพลสูงมากกับชาวพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศสในยุคนั้น และปฏิเสธวิธีคิดที่ว่า ประวัติศาสตร์เกิดจากการกระทำที่รู้ตัวของปัจเจกบุคคล โดยเสนอว่า แท้จริงแล้วมนุษย์ ไม่มีประวัติศาสตร์ มีแต่คนในชนชั้นเท่านั้นที่มีประวัติศาสตร์ ดังนั้นถ้าเราสังกัดกลุ่มหรือสังคมแบบใด เราก็จะสร้างประวัติศาสตร์ไปตามกรอบวิธีคิดของชนชั้นหรือกลุ่มสังคมที่กำกับเราอยู่

ในทหระณะที่ตอบโต้แนวคิดของมาร์กซที่ใช้การคาดคะเน (speculation) ว่าทุก ๆ สังคมจะถูกคาดคะเนไว้ว่าจะต้องเปลี่ยนผ่านจากระบบศักดินา (feudalism) และระบบทุนนิยม (capitalism) ไปสู่ระบบสังคมนิยม (socialism) โดยไม่มีทางเป็นอื่นไปได้นั้น อัลธุซซาร์มีความเห็นว่า แม้แต่ประวัติศาสตร์สังคมหรือการก่อตัวทางสังคม (social formation) ก็ไม่ใช่สิ่งที่ถูกกำหนดมาแล้วแต่อย่างใด เนื่องจากประวัติศาสตร์สังคม ถือเป็นกระบวนการผลิตชนิดหนึ่งที่ทำงานอยู่ในกรอบตัวของเรา เพราะฉะนั้น ไม่ว่าจะเป็นชุดความคิดแบบศักดินา ทุนนิยม หรือสังคมนิยม ก็ไม่ได้วิวัฒน์แบบเป็นขั้นบันได หากแต่มีกระบวนการผลิตซ้ำ (production and

reproduction) เพื่อสืบทอดตัวมันเองอยู่ตลอดเวลา และได้แบ่งการวิเคราะห์ที่แบ่งสังคมออกเป็นโครงสร้างเศรษฐกิจส่วนล่างและโครงสร้างส่วนบนของมาร์กซิสม์ เช่นเดียวกับกริมซี โดยอธิบายว่าการวิเคราะห์ดังกล่าวมองเห็นแต่ด้านที่รัฐและอุดมการณ์ซึ่งเป็นโครงสร้างส่วนบนจะต้องถูกกำหนดจากฐานเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ในทางตรงกันข้ามอัลธูแซร์มีความเห็นว่าบทบาทของโครงสร้างส่วนบนอย่างอุดมการณ์ (ideology) มีความสำคัญมากกว่า เพราะเป็นกรอบวิธีคิดที่กำหนดความเข้าใจของคนในสังคม ทั้งกำหนดสิ่งอื่นและทั้งถูกสิ่งอื่นกำหนด โดยอุดมการณ์จะทำหน้าที่ในการธำรงรักษาสภาพที่เป็นอยู่ (status quo) ให้สืบทอดไป โดยการตอกย้ำหรือผลิตซ้ำ (reproduction) วิธีคิดอย่างต่อเนื่อง หรือที่เรียกว่า การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอุดมการณ์ (reproduction of ideology) เพื่อไม่ให้วิธีคิดนั้นสูญสลายไปจากสังคม ประวัติศาสตร์จึงไม่ได้เกิดจากการกระทำของปัจเจกบุคคล (impersonal) อีกทั้งอุดมการณ์ยังมีอำนาจในแง่ของการเป็นกรอบในการอธิบาย (explanation) ความสัมพันธ์ของของคนในสังคม ดังนั้นโครงสร้างส่วนบนอย่างอุดมการณ์จึงที่มีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ต่อโครงสร้างส่วนล่างอยู่ไม่น้อย

จากมุมมองในเรื่องอุดมการณ์นี้ อัลธูแซร์ ได้ขยายต่อแนวความคิดของมาร์กซเกี่ยวกับเรื่องอุดมการณ์เพื่ออธิบายความเชื่อมโยงระหว่างปัจเจกบุคคลและโครงสร้างด้วยวิธีการที่แตกต่างไป โดยเฉพาะในแง่ของการอธิบายเกี่ยวกับอุดมการณ์ที่อัลธูแซร์ มองว่าอุดมการณ์คือกลไกสำคัญในการผลิตและธำรงไว้ซึ่งระบบอำนาจในสังคม โดยผ่านการหล่อหลอมตัวตนของบุคคลผ่านสถาบันต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน

ในขณะที่มาร์กซเสนอใน The German Ideology ว่าอุดมการณ์เป็น “ภาพลวงตา” หรือ “จิตสำนึกผิด” (false consciousness) ที่ชนชั้นปกครองใช้หลอกชนชั้นแรงงานให้ไม่เห็นการกดขี่ที่แท้จริง อัลธูแซร์กลับเสนอว่าการมองอุดมการณ์แบบนั้นยังตื้นเกินไป และไม่สามารถอธิบายได้ว่าเหตุใดคนทั่วไปจึงยอมรับระบบที่อาจกดขี่พวกเขาโดยสมัครใจ เขาจึงเสนอว่าอุดมการณ์ไม่ได้อยู่แค่ในระดับความคิด แต่ดำรงอยู่ในระดับของ “การปฏิบัติ” หรือ “การกระทำในชีวิตประจำวัน” เช่น การเข้าเรียนตรงเวลา การเคารพธงชาติ การพูดภาษาที่เหมาะสม หรือการเชื่อว่าความขยันจะนำไปสู่ความสำเร็จ สิ่งเหล่านี้คือรูปธรรมของอุดมการณ์

ที่ฝังแน่นอยู่ในพฤติกรรมของผู้คน และทำให้พวกเขาเชื่อว่าการกำลังตัดสินใจอย่างเสรี ทั้งที่จริงแล้วคือการดำรงอยู่ภายใต้กรอบของระบบอำนาจ และอัลธูซเซอร์ยังเสนอแนวคิดในเรื่อง กลไกทางอุดมการณ์ (Ideological State Apparatuses – ISAs) เพื่ออธิบายว่า อำนาจของรัฐ ไม่ได้มาในรูปแบบของการใช้กำลังเพียงอย่างเดียว แต่ยังคงผ่านการปลูกฝังอุดมการณ์ ให้ประชาชน “เชื่อ” และ “ยอมรับ” ระบบอย่างสมัครใจโดยไม่รู้ตัว โดยอัลธูซเซอร์เสนอว่ารัฐดำรงอำนาจไว้ได้ผ่านกลไกสองประเภทหลัก ได้แก่ กลไกด้านการปราบปราม (Repressive State Apparatuses – RSAs) เช่น กองทัพ ตำรวจ ศาล และเรือนจำ ซึ่งทำงานผ่านการใช้กำลังเพื่อควบคุมและบังคับประชาชนให้ปฏิบัติตามกฎหมายและระเบียบของรัฐ และกลไกทางอุดมการณ์ (Ideological State Apparatuses – ISAs) เช่น โรงเรียน ศาสนา ครอบครัว สื่อมวลชน ระบบกฎหมาย และสถาบันวัฒนธรรมต่าง ๆ ซึ่งทำงานผ่านการโน้มน้าวหรือการทำให้ยินยอมโดยไม่ต้องใช้ความรุนแรง

กลไกทางอุดมการณ์ มีบทบาทสำคัญในการหล่อหลอมความคิด ความเชื่อ และค่านิยมของปัจเจกชนอย่างต่อเนื่อง ผ่านกิจวัตรประจำวัน พิธีกรรมทางสังคม และวาทกรรมที่สื่อสารอยู่ในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะระบบการศึกษา ซึ่งอัลธูซเซอร์มองว่ากลไกทางอุดมการณ์ เป็นสิ่งที่ทรงพลัง เพราะปลูกฝังอุดมการณ์ ตั้งแต่วัยเยาว์ เช่น การเรียนรู้ระเบียบวินัย ความรักชาติ ซึ่งปรากฏผ่านกิจกรรมอย่างการเข้าแถวเคารพธงชาติ การทำตามกฎระเบียบของโรงเรียน และระบบการสอบแข่งขัน ซึ่งกลไกเหล่านี้ทำให้คนในสังคมเชื่อว่า ความเชื่อและพฤติกรรมของตนเป็นเรื่อง ธรรมชาติ หรือปกติ โดยไม่รู้ตัวว่าแท้จริงแล้วสิ่งเหล่านี้เป็นผลจากระบวนการปลูกฝังทางอุดมการณ์ ซึ่งส่งผลให้ปัจเจกชนยอมรับและปฏิบัติตามบทบาทที่สอดคล้องกับโครงสร้างของระบบ เช่น การเป็นแรงงานดี เป็นนักเรียนดี หรือพลเมืองที่เชื่อฟังโดยไม่ต้องมีการบังคับโดยตรง และที่สำคัญกลไกทางอุดมการณ์ ทำงานอย่างแนบเนียนจนคนในสังคมไม่รู้สึกรู้ว่าตนเองกำลังอยู่ภายใต้อำนาจ เพราะอุดมการณ์ซ่อนตัวอยู่ในความสัมพันธ์ที่ดูเป็นกลาง เช่น ความรักของพ่อแม่ หรือบทเรียนในห้องเรียน สิ่งนี้ทำให้อุดมการณ์มีพลังในการรักษาระเบียบของสังคม โดยเฉพาะในระบบประชาธิปไตยหรือทุนนิยม ซึ่งต้องอาศัยการยินยอมของผู้คน มากกว่าการใช้กำลัง

การเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation): กลไกอุดมการณ์ในการผลิตปัจเจก

หัวใจของการขยายแนวคิดอุดมการณ์ของอัลธุสเซอร์อยู่ที่แนวคิดการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) ซึ่งอัลธุสเซอร์ใช้เพื่ออธิบายว่าอุดมการณ์ทำงานผ่านการเรียกขานบุคคลให้รับรู้ว่าเป็นตนเองคือใคร ผ่านการตอบสนองต่อบทบาทต่าง ๆ ที่สังคมจัดวางไว้ ตัวอย่างเช่น เมื่อเด็กนักเรียนถูกระบบการศึกษาปลูกฝังให้เชื่อว่าการสำเร็จในชีวิตคือการสอบได้คะแนนดีและเข้ามหาวิทยาลัยได้ เขาก็จะยอมรับบทบาทของตนในฐานะ นักเรียนดี โดยไม่ตั้งคำถามต่อระบบการศึกษา หรือความไม่เท่าเทียมทางโครงสร้างที่อาจกดทับอยู่ภายในระบบนั้น

แนวคิดเรื่องการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) ของหลุยส์ อัลธุสเซอร์ (Louis Althusser) เป็นกรอบการวิเคราะห์สำคัญที่ช่วยให้เข้าใจว่าตัวตนของมนุษย์ในสังคมไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นธรรมชาติ หากแต่เป็นผลของกระบวนการทางสังคมและอุดมการณ์ที่มีบทบาทในการ “เรียกขาน” หรือ “สร้างตัวตน” ให้กับบุคคลภายใต้โครงสร้างอำนาจที่ดำรงอยู่ แนวคิดนี้ชี้ให้เห็นว่าปัจเจกชนไม่ได้มีอัตลักษณ์ของตนเองตั้งแต่ต้น แต่จะ “กลายเป็น” ตัวตนผ่านการตอบสนองต่ออุดมการณ์ที่ฝังแน่นอยู่ในบริบทของชีวิตประจำวัน

ในความหมายนี้ คำว่า interpellation จึงไม่ใช่เพียงแค่การถูกเรียกชื่อหรือการถูกยอมรับในสังคมเท่านั้น แต่เป็นกระบวนการที่บุคคลถูก “เรียกให้เป็น” ตัวตนแบบหนึ่งซึ่งสังคมต้องการหรือยอมรับ เช่น เมื่อคนคนหนึ่งยกมือไหว้พระที่เดินผ่านไปบนถนน การกระทำนั้นไม่ได้เกิดจากความดีงามโดยธรรมชาติหรือการเลือกด้วยตนเองโดยเสรี แต่เป็นการตอบสนองต่ออุดมการณ์ทางศาสนาที่ถูกปลูกฝังไว้ในระดับลึกผ่านครอบครัว โรงเรียน วัฒนธรรม และสื่อ ซึ่งทั้งหมดนี้คือเครื่องมือหรือกลไกที่ทำให้อุดมการณ์ทำงานได้อย่างแนบเนียน

ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมผ่านความคิดที่เรียกว่า การเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) อัลธุสเซอร์อธิบายว่าเป็นกระบวนการที่ทำให้ปัจเจกบุคคลมีตัวตนอย่างองค์ประธาน (subject) โดยคำว่าองค์ประธานนี้ เป็นการ

แปลจากแนวคิดสำคัญของอัลธูแซร์ที่ว่า “ideology constitutes subjects” จากประโยคหลักว่า “อุดมการณ์มีบทบาทในการสร้างองค์ประธาน (subject)” เป็นประโยคที่พบในบทความ “Ideology and Ideological State Apparatuses” (1970) ซึ่งแม้คำว่า “องค์ประธาน” จะเป็นคำแปลทางภาษาศาสตร์ที่ตรงกับคำว่า subject แต่ในบริบทของทฤษฎีอุดมการณ์ แนวคิด “subject” มีความหมายลึกซึ้งมากกว่า เพียงผู้กระทำในเชิงไวยากรณ์ เพราะสื่อถึง ตัวตนที่อยู่ภายใต้อำนาจ (subject to power) และตัวตนที่ถูกทำให้เป็นใครบางคน (subjected/subjectivized) ดังนั้น คำแปลหรือคำใช้ในเชิงทฤษฎีจึงเลือกใช้คำว่า ตัวตน แทนคำว่า องค์ประธาน

ในคำอธิบายว่า อุดมการณ์มีบทบาทสำคัญในการสร้างตัวตนของบุคคล โดยไม่ได้เป็นแค่การระบุว่าบุคคลคือใคร จึงเป็นการกล่าวถึง กระบวนการที่ทำให้ปัจเจกบุคคลมีตัวตนโดยการจัดวางตำแหน่งของบุคคลให้เข้ากับระบบทางอำนาจ และการที่บุคคลจะมีตัวตนขึ้นมาได้ ก็ด้วยการมีปฏิสัมพันธ์กับคนในสังคม ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ แต่เกิดขึ้นเมื่อเรามีปฏิสัมพันธ์กับสังคม สังคมก็จะมามีบทบาทในการกำหนดตัวตนของเรา อุดมการณ์จึงมีบทบาทสำคัญในการกำหนดตัวตน (interpellation) ของบุคคลหรือองค์ประธาน (subject) ตัวตนจึงไม่ได้เกิดขึ้นอย่างอิสระ แต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นโดยอุดมการณ์เพื่อให้สอดคล้องกับโครงสร้างของสังคม เช่น การเป็นนักเรียนดี คนทำงานดี หรือแม่บ้านที่ดี ล้วนเป็น “บทบาท” ที่ถูกผลิตและปลูกฝังผ่านกลไกของสถาบันต่าง ๆ ซึ่งอัลธูแซร์เรียกว่า กลไกทางอุดมการณ์ (Ideological State Apparatuses – ISAs)

กระบวนการนี้ยังสัมพันธ์กับแนวคิดที่เรียกว่า assujettissement หรือ “การทำให้ตัวตนกลายเป็นทาสของอำนาจ” ซึ่งหมายถึง การที่บุคคลยอมสยบต่ออำนาจ โดยดูเหมือนว่าเป็นความสมัครใจ เช่น การคุกเข่า ยกมือไหว้ หรือการปฏิบัติตามแบบแผนที่สังคมยอมรับ โดยไม่รู้ตัวว่าตนเองถูกจัดวางให้อยู่ในบทบาทนั้นแล้ว จุดเด่นของแนวคิดนี้จึงเป็นการชี้ให้เห็นว่า การยอมรับอำนาจในโลกสมัยใหม่ไม่จำเป็นต้องเกิดจากการบังคับด้วยกำลัง แต่เกิดจากการตอบสนองอย่างมี “เสรีภาพภายใต้เงื่อนไขที่ถูกกำหนดไว้แล้ว” ซึ่งทำให้บุคคลรู้สึกว่าเขาเลือกเอง ทั้งที่แท้จริงแล้วเป็นการตอบรับต่อการเรียกขานของอุดมการณ์ ทั้งหมดนี้สะท้อนการปฏิเสธแนวคิดมนุษยนิยม (anti-humanism) ซึ่งมองว่าปัจเจกไม่ได้เป็นผู้กำหนดตัวตน

ของตนเอง แต่กลับเป็นผลผลิตของโครงสร้างทางสังคมที่ทำงานผ่านอุดมการณ์ ในมุมมองของอัลธุสแซร์ การศึกษาตัวตนของมนุษย์จึงไม่อาจแยกออกจากการศึกษา กลไกของอุดมการณ์ที่ผลิตตัวตนนั้นขึ้นมา ตัวอย่างง่าย ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น การยกมือไหว้พระภิกษุบนท้องถนน แสดงให้เห็นกระบวนการ interpellation อย่างเป็นรูปธรรม กล่าวคือ การกระทำดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะเราถูกอุดมการณ์ พุทธศาสนา “เรียกขาน” ให้เราดำรงตนในฐานะ “พุทธศาสนิกชน” ที่ควรเคารพผู้มีศีลมีธรรม ซึ่งอำนาจไม่ได้อยู่เพียงในตัวบุคคล (พระสงฆ์) แต่ยังแฝงอยู่ในจารีตปฏิบัติ และวาทกรรมทางศาสนาที่อยู่รอบตัวเรา นี่คือการบวนการที่อัลธุสแซร์ อธิบายว่าอุดมการณ์ทำให้บุคคล “กลายเป็นตัวตน” โดยการจัดวางให้อยู่ในความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

ในการตีความผ่านการกำหนดตัวตนเชิงอุดมการณ์นี้ อัลธุสแซร์ต้องการอธิบายการผลิตซ้ำ ในสองเรื่องใหญ่ๆ คือ

1) การผลิตซ้ำสภาพเงื่อนไขของการผลิต (the reproduction of the conditions of production) ซึ่งหมายถึง กระบวนการที่ทำให้สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ที่จำเป็นต่อการดำเนินการผลิตในระบบทุนนิยมดำรงอยู่ต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ซึ่งหมายถึงทั้ง วิธีการผลิต (mode of production) และพลังการผลิต (productive forces) เช่น แรงงาน เครื่องมือ วัตถุดิบ ฯลฯ ที่อยู่ในโครงสร้างส่วนล่างของสังคม อย่างไรก็ตาม สิ่งเหล่านี้ไม่สามารถผลิตซ้ำได้ด้วยตัวมันเอง ระบบจึงต้องมีกลไกที่คอยสร้างและธำรงเงื่อนไขเหล่านี้ ขึ้นใหม่ในแต่ละรุ่น หนึ่งในกลไกสำคัญคือ ระบบการศึกษา ซึ่งทำหน้าที่ผลิตแรงงานให้พร้อมทำงานในระบบทุนนิยม ทั้งในแง่ทักษะความรู้ ความอดทน ความมีวินัย และจริยธรรมในการทำงาน การเรียนหนังสือจึงไม่ใช่เพียงกระบวนการถ่ายทอดความรู้ หากแต่เป็นการหล่อหลอมแรงงานให้ “เหมาะสม” กับบทบาทของตนในโครงสร้างการผลิต เช่น การฝึกให้ตรงต่อเวลา การแข่งขันในห้องเรียน หรือการยอมรับลำดับชั้นในสถาบัน ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการนี้

2) การผลิตซ้ำความสัมพันธ์ทางการผลิต (the reproduction of the relations of production) ในมุมมองของอัลธุสแซร์เป็นส่วนที่มีความสำคัญ ซึ่ง

หมายถึงโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น เช่น ระหว่างนายทุนกับแรงงาน โดยปกติแล้ว ความสัมพันธ์เช่นนี้ตั้งอยู่บนฐานของการเอารัดเอาเปรียบและการควบคุม ซึ่งหากระบบจะดำรงอยู่ได้โดยไม่ต้องใช้ความรุนแรงนั้น จำเป็นต้องมี กลไกทางอุดมการณ์ ที่ทำให้คนยอมรับความสัมพันธ์นี้ราวกับว่าเป็นเรื่องธรรมชาติ สิ่งนี้เองที่อัลธุสเซอร์ชี้ให้เห็นว่า อุดมการณ์ทำหน้าที่ผลิตซ้ำความสัมพันธ์ทางอำนาจผ่านกระบวนการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) จนทำให้บุคคลรู้สึกว่าเขาเป็นตัวของตัวเอง ทั้งที่ในความเป็นจริง เขากำลังทำหน้าที่ภายใต้ระบบที่กำหนดไว้ล่วงหน้า เช่น แรงงานที่เชื่อว่าการทำงานหนักจะนำไปสู่ความสำเร็จ ทั้งที่ผลประโยชน์ส่วนใหญ่ตกอยู่กับนายทุน หรือหญิงสาวที่เชื่อว่าหน้าที่ในครอบครัวเป็น ธรรมชาติของผู้หญิง ทั้งที่เป็นผลจากโครงสร้างชายเป็นใหญ่ และการที่คนในสังคมเชื่อว่า บทบาทของตนเป็นเรื่องปกติหรือเหมาะสม นี่เองคือ กระบวนการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ทางการผลิต ที่ทำให้โครงสร้างอำนาจเดิมดำรงอยู่ต่อไปได้โดยไม่ต้องใช้กำลังโดยตรง

ในการวิเคราะห์ อัลธุสเซอร์ได้จำแนกประเภทของอุดมการณ์ออกเป็น 3 ประเภท เพื่อช่วยเปิดพื้นที่ให้เข้าใจว่าสังคมไม่ได้มีอุดมการณ์เพียงแบบเดียว ที่ครอบงำความคิดของทุกคนตลอดเวลา หากแต่เป็นสนามของการต่อสู้เชิงความหมาย หรือที่อัลธุสเซอร์ เรียกว่า เป็นการแย่งชิงพื้นที่ทางอุดมการณ์ (war of position) ซึ่งกลุ่มต่าง ๆ พยายามแย่งชิงความชอบธรรมทางอุดมการณ์เพื่อสถาปนาความคิดของตนเองให้กลายเป็นกรอบคิดหลักของสังคม ได้แก่ 1) อุดมการณ์หลัก (dominant ideology) หรืออุดมการณ์ที่ชนชั้นปกครองผลิตและผลิตซ้ำขึ้น เพื่อครอบงำให้คนในสังคมยอมรับและกลายเป็นกรอบความคิดหลักของสังคม เพื่อสร้างความชอบธรรม ให้กับระเบียบของระบบเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมที่ดำรงอยู่ โดยอาศัยกลไกทางอุดมการณ์ (ISAs) ของรัฐ เช่น โรงเรียน สื่อมวลชน ศาสนา และครอบครัว เพื่อแทรกซึมแนวคิดเหล่านี้เข้าไปในจิตสำนึกของผู้คนอย่างแนบเนียน ซึ่งอุดมการณ์หลักนี้ ไม่เพียงแต่ชักชวนแบบตรงไปตรงมา แต่สร้างระบบความหมายที่ทำให้ผู้คนยอมรับโครงสร้างสังคมในฐานะสิ่งที่เป็นธรรมชาติ หรือเปลี่ยนแปลงไม่ได้ เช่น ความเชื่อว่า ความขยันนำไปสู่ความสำเร็จ หรือผู้ชายเหมาะกับการเป็นผู้นำ ซึ่งเป็นอุดมการณ์ที่ทำให้การจัดวางคนในสังคมในลักษณะนี้ดูเหมือนสมเหตุ

สมผล 2) อุดมการณ์ทางเลือก (alternative ideology) เป็นแนวคิดที่ไม่ต่อต้านอุดมการณ์หลักโดยตรง แต่ยอมรับอยู่ในระดับหนึ่ง ภายใต้เงื่อนไขบางประการ (on condition) ซึ่งอาจเป็นเงื่อนไขที่มาจากกลุ่มคนที่อยู่ในระหว่างการปรับตัวหรือเจรจาต่อรองกับโครงสร้าง เช่น กลุ่มปัญญาชน กลุ่มก้าวหน้าของชนชั้นกลางหรือขบวนการประชาสังคมบางกลุ่ม ที่แม้ไม่ท้าทายระเบียบของรัฐโดยตรง แต่เสนอการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง หรือเปิดพื้นที่ใหม่ภายในระบบเดิม อุดมการณ์ทางเลือกยังทำหน้าที่เหมือนเป็นพื้นที่ต่อรอง ระหว่างการยอมรับและการต่อต้าน เช่น การเรียกร้องสิทธิแรงงานในระบบทุน หรือการส่งเสริมความหลากหลายทางเพศภายในโครงสร้างทางศาสนาและวัฒนธรรมที่ยังมีลำดับชั้น อุดมการณ์ทางเลือกนี้จึงมีความสำคัญ เพราะสามารถเป็นสะพานเชื่อมไปสู่การตั้งคำถามต่ออุดมการณ์หลักได้ในระยะยาว และ 3) อุดมการณ์ตรงข้าม /ต่อต้าน (oppositional / counter-ideology) หรืออุดมการณ์ที่ปฏิเสธกรอบหรืออุดมการณ์หลัก โดยเป็นอุดมการณ์ที่ปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงต่อโครงสร้างที่อุดมการณ์หลักพยายามธำรงไว้ และเสนอ “จินตภาพของสังคมแบบใหม่” (new social imagination) ที่แตกต่างจากระเบียบเดิมอย่างชัดเจน กลุ่มที่อยู่ในอุดมการณ์ประเภทนี้มักเป็นกลุ่มขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม นักปฏิวัติ หรือแนวคิดแบบวิพากษ์ โดยอุดมการณ์ประเภทนี้จะพยายามสร้างกรอบคิดใหม่ที่ทำทลายกับอำนาจของอุดมการณ์หลัก หวังผลในการระดมความคิด ความรู้สึก และการกระทำของผู้คนให้หันมาตั้งคำถาม และร่วมกันเปลี่ยนแปลงระบบเดิม ไม่ว่าจะเป็นโครงสร้างรัฐ เศรษฐกิจ หรือบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม จุดที่อัลธูซเซอร์ย้ำในเรื่องอุดมการณ์ก็คือ แท้จริงมนุษย์ไม่สามารถที่จะผลิตความคิดได้อย่างอิสระ หากแต่เป็นโครงสร้างอุดมการณ์ชุดต่างๆ เหล่านี้ต่างหากที่ทำให้คนมีความคิดยอมรับ รอมชอม หรือต่อต้านกับระบบการผลิตในสังคม

อัลธูซเซอร์ อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้กลไกอุดมการณ์ในสังคมจะมีอยู่มากมาย และมีลักษณะที่แตกต่างกันโดยพื้นฐาน แต่ในท้ายที่สุดแล้ว กลไกต่างๆ นี้ ก็จะทำงานมุ่งหน้าไปสู่อุดมการณ์ชุดเดียวกัน หรือทำงานร่วมกันเพื่อติดตั้งกรอบแนวคิดให้ทุกคนรับรู้และเข้าใจไปในทิศทางเดียวกัน ซึ่งอัลธูซเซอร์เรียกว่า การกำหนดทิศทางของอุดมการณ์หลักร่วมกัน (over-determination)

ในการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอุดมการณ์ (reproduction of ideology) ตามแนวคิดของอัลธุสแซร์ เกิดขึ้นเพื่อเป็นการธำรงรักษาสภาพที่เป็นอยู่ (status quo) และมีหน้าที่ในการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) ให้เป็นไปในแบบต่าง ๆ เพื่อประกอบสร้างอัตลักษณ์ต่าง ๆ ของในสังคม อย่างไรก็ตาม จะสังเกตได้ว่าเราแทบจะไม่เห็นพลังของปัจเจกในการต่อสู้หรือต่อรองกับอุดมการณ์ซึ่งเป็นโครงสร้างส่วนบนในมุมมองของอัลธุสแซร์เลย ปัจเจกเป็นเพียงผู้ถูกป้อนอุดมการณ์เข้าไปในชีวิตประจำวัน แม้กระทั่งการไม่เห็นด้วยกับอุดมการณ์หลักก็เป็นเพียงเพราะปัจเจกมีอุดมการณ์ทางเลือกหรืออุดมการณ์ต่อต้านครอบงำอยู่อีกชุด มิได้มีความคิดในการสร้างสรรค์อุดมการณ์เอง ในส่วนปฏิบัติการของอุดมการณ์ (ideological practices) นั้น กลไกอุดมการณ์ จะทำให้คนในสังคมรู้สึกราวกับว่ากระบวนการนั้นเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (naturalization) หรือเป็นไปในแบบปริยาย โดยไม่ต้องคำถาม เนื่องจากปฏิบัตินั้นฝังลึกลงไปในระดับจิตไร้สำนึก (unconscious) โดยที่ปัจเจกไม่ได้ตระหนักถึง และผสมความจริงกับจินตนาการ (real-and-seemingness) จนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เช่น การส่งผ่านสื่อและอุดมการณ์จะทำงานผ่านชุดโครงสร้างความสัมพันธ์ (structuralist set of relations) โดยใช้การจับคู่ตรงข้าม (binary oppositions) แล้วให้ความหมายเพื่อกำหนดคุณค่าให้สิ่งหนึ่งดีกว่าสิ่งหนึ่ง เพื่อสนับสนุนอุดมการณ์ของตน โดยมีการกำหนดชั้นของคุณค่า (hierarchy of values) เช่น ความรวย-ความจน การพัฒนา-ไม่พัฒนา ซึ่งอัลธุสแซร์ได้ย้ำว่าแม้แต่ประวัติศาสตร์ก็ไม่ได้เกิดขึ้นจากกระทำที่เป็นผลมาจากความคิดของมนุษย์ หากแต่ถ้าเราสังกัดอยู่ชั้นไหน เราก็จะสร้างประวัติศาสตร์ไปตามกรอบวิธีคิดของชนชั้นนั้น จึงอาจกล่าวสรุปได้ว่ามนุษย์ไม่ได้ผลิตความคิดและการกระทำได้อย่างเป็นอิสระ แต่มนุษย์คิดและกระทำตามกรอบอุดมการณ์ชุดต่าง ๆ ที่ครอบงำความคิดของพวกเขาอยู่

การอ่านแบบดูอาการ (symptomatic reading): การวิเคราะห์สิ่งที่ไม่ถูกพูด

แนวคิดเรื่อง “การอ่านแบบดูอาการ” (symptomatic reading) เป็นหนึ่งในวิธีวิทยาที่สำคัญของหลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) ซึ่งถูกพัฒนาขึ้นเพื่อใช้ในการวิเคราะห์งานเขียนทางทฤษฎี โดยเฉพาะงานของคาร์ล มาร์กซ การอ่าน

แบบดูอาการ เป็นการอ่านแบบมุ่งวิพากษ์แยกแยะว่า ข้อความหนึ่ง ๆ ชื่นหรือสะท้อนความขัดแย้งทางชนชั้น อุดมการณ์ หรือสิ่งที่ไม่ได้พูดไว้ มิได้มุ่งเน้นเพียงสิ่งที่ปรากฏในข้อความหรือสิ่งที่ผู้เขียนตั้งใจจะสื่อเท่านั้น แต่กลับให้ความสำคัญกับ “สิ่งที่ไม่ถูกพูด” หรือสิ่งที่ถูกกดทับไว้ในระดับโครงสร้างของภาษาและความคิด เช่น ความเจ็บ ความแค้นว้าง หรือความคลุมเครือที่สะท้อนความตึงเครียดภายในระเบียบความคิดของตัวบท

อัลธูแซร์ได้รับอิทธิพลจากจิตวิเคราะห์แบบฟรอยเดียนและโครงสร้างนิยมที่มองว่า ตัวบทไม่เพียงแต่สะท้อนความจริง หากแต่เป็นอาการของความขัดแย้งทางอุดมการณ์ที่ลึกลงไปกว่าเจตจำนงของผู้เขียน กล่าวคือ ในขณะที่ผู้เขียนพยายามจะพูดบางสิ่ง ก็อาจเผยให้เห็นสิ่งที่เขาพูดไม่ได้ หรือไม่สามารถตระหนักรู้ได้ด้วยซ้ำ กระบวนการนี้จึงเปรียบเสมือนการวินิจฉัยโรคผ่านอาการ ซึ่งสิ่งที่ซ่อนเร้นอยู่ในเนื้อหานั้น อาจสำคัญยิ่งกว่าสิ่งที่ถูกนำเสนออย่างเปิดเผย ในทางปฏิบัติ การอ่านแบบดูอาการจึงเกี่ยวข้องกับการจับสังเกตช่องว่าง การเปลี่ยนแปลงทางภาษา หรือความไม่สอดคล้องกันภายในข้อความ เช่น เมื่ออัลธูแซร์วิเคราะห์งานเขียนของมาร์กซ เขาชี้ให้เห็นว่า ต้นฉบับทางเศรษฐกิจและปรัชญา ค.ศ. 1844 ยังยึดแนวคิดแบบมนุษยนิยมและอุดมการณ์ของชนชั้นกรรมฟ็อยู่ โดยให้ความสำคัญกับ “ธรรมชาติของมนุษย์” และความแปลกแยกของตัวตน แต่ในงานยุคหลัง เช่น *ทุน* (Capital) มาร์กซได้เปลี่ยนมาใช้กรอบคิดเชิงโครงสร้างที่เป็นวิทยาศาสตร์มากขึ้น โดยมุ่งวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในระบบทุนผ่านหมวดหมู่เชิงนามธรรม เช่น มูลค่า แรงงานส่วนเกิน หรือทุน อัลธูแซร์ชี้ว่า จุดเปลี่ยนนี้เป็น “อาการ” ที่บ่งชี้ถึงการเปลี่ยนแปลงเชิงญาณวิทยา แม้มาร์กซจะไม่ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนในเนื้อหาก็ตาม

การอ่านแบบดูอาการจึงกลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการวิพากษ์งานทฤษฎี โดยเฉพาะเมื่อต้องการแยกแยะระหว่างองค์ความรู้แบบอุดมการณ์กับองค์ความรู้ที่มีลักษณะทางวิทยาศาสตร์ตามกรอบคิดของอัลธูแซร์ วิธีการนี้ยังสามารถประยุกต์ใช้กับการอ่านวรรณกรรม สื่อ หรือวาทกรรมทางการเมืองได้อย่างกว้างขวาง เพื่อเปิดเผยโครงสร้างความคิดและอำนาจที่ซ่อนอยู่ภายใต้ภาษาที่ดูเป็นกลางและธรรมดาในชีวิตประจำวัน การอ่านแบบอาการจึงเป็นวิธีการที่พาเราไปไกลกว่าการตีความ

ตามตัวอักษร โดยตั้งคำถามว่า อะไรคือสิ่งที่ถูกละเว้น ทำไมจึงพูดไม่ได้ และสิ่งนั้น สะท้อนถึงโครงสร้างทางอุดมการณ์หรืออำนาจเช่นไร วิธีการนี้จึงเหมาะสำหรับการศึกษางานทฤษฎี วรรณกรรม และวาทกรรมร่วมสมัย ที่มีสิ่งซ่อนเร้นอยู่ ใต้ความเงียบหรือการเลือกพูดเฉพาะบางเรื่องเพียงเท่านั้น

ในการวิเคราะห์กระบวนการอ่านแบบดูอาการ เริ่มต้นจากการอ่านสิ่งที่ถูกพูด (what is said) เพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างพื้นฐานของเนื้อหา เช่น อิมพลีค เหตุผล หรือข้อโต้แย้งที่ผู้เขียนต้องการเสนอ และพิจารณาโครงสร้าง ข้อโต้แย้ง ความหมายตามตัวอักษร และอิมพลีคของเนื้อหา จากนั้นจึงพิจารณาสิ่งที่ไม่ได้พูด (what is not said) หรือสิ่งที่ขาดหายไปในการข้อความ เช่น หัวข้อที่ควรกล่าวถึงแต่กลับเงียบบน ความคลุมเครือของถ้อยคำ หรือความย้อนแย้งภายในตัวบท โดยตั้งคำถามว่า “ทำไมข้อความจึงเว้นสิ่งนี้ไว้” หรือ “อะไรที่ตัวบทพูดไม่ได้” จุดเหล่านี้ถือเป็น “อาการ” ของข้อจำกัดทางอุดมการณ์หรือภาวะทางความคิดที่ตัวผู้เขียนอาจไม่ตระหนักถึง

ขั้นต่อไปคือการตีความว่าเหตุใดข้อความจึงละเว้นบางสิ่งไว้ โดยตั้งสมมุติฐานว่า สิ่งที่ไม่ได้พูดนั้นสะท้อนถึงอุดมการณ์หรือโครงสร้างอำนาจอย่างไร เช่น เป็นผลจากการ กดทับของอำนาจรัฐ ศาสนา ชนชั้น หรือจารีตบางอย่างหรือไม่ และการเงียบไม่พูดเรื่องเหล่านั้นช่วยเสริมสร้างระเบียบของระบบอำนาจในสังคมหรือไม่ และอธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง “สิ่งที่พูด” กับ “สิ่งที่ไม่พูด” วิเคราะห์ว่า ทั้งสองสิ่งช่วยสนับสนุนหรือขัดแย้งกันอย่างไร สุดท้าย ให้อ้างตำแหน่งตัวบทในบริบททางอุดมการณ์หรือโครงสร้าง โดยพิจารณาว่า ตัวบทนี้ทำงานอย่างไรภายในระบบอุดมการณ์ที่กว้างขึ้น เช่น เป็นการผลิตซ้ำอุดมการณ์รัฐ? ทำทนายระเบียบอำนาจ? หรือขัดแย้งในตัวเอง? การอ่านแบบอาการจึงไม่ใช่เพียงการค้นหาความหมายของข้อความ แต่คือการเปิดโปงอุดมการณ์ที่ทำให้บางความหมายพูดได้ และบางความหมายพูดไม่ได้

ข้อวิพากษ์แนวคิดของหลุยส์ อัลธุสแซร์

ในแนวคิดของหลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) โดยเฉพาะการวิเคราะห์เรื่องอุดมการณ์ (ideology) การผลิตซ้ำ (reproduction) และการเรียกเพื่อ

กำหนดตัวตน (interpellation) ได้สร้างอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อวงการมาร์กซิสต์เชิงโครงสร้างนิยม และยังเป็นรากฐานให้แก่แนวคิดวัฒนธรรมศึกษาและทฤษฎีสังคมร่วมสมัย อย่างไรก็ตาม แนวคิดของอัลตุสเซร์ก็ได้รับการวิพากษ์อย่างต่อเนื่องในหลายประเด็น

หนึ่งในข้อวิพากษ์สำคัญคือ การที่อัลตุสเซร์มุ่งเน้นบทบาทของโครงสร้างทางสังคมจนกลายเป็นการลดทอนบทบาทของมนุษย์ในฐานะผู้มีเจตจำนงเสรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแนวคิดเรื่องการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) ที่เสนอว่าตัวตนของปัจเจกเป็นสิ่งที่ถูกเรียกเพื่อกำหนดตัวตนตามอุดมการณ์ แทนที่จะเกิดจากความตั้งใจหรือการเลือกของตนเอง แนวคิดนี้ทำให้มนุษย์ในทัศนะของอัลตุสเซร์กลายเป็นผลผลิตของโครงสร้างที่ถูกกำหนดไว้แล้ว จนได้รับการวิพากษ์จากฝ่ายมนุษยนิยมว่าอัลตุสเซร์ลดทอนสถานะของปัจเจกบุคคลให้เป็นเพียงกลไกหนึ่งภายใต้ระบบโครงสร้างทางสังคมปราศจากชีวิตโดยสิ้นเชิง

ในประเด็นเรื่องของแนวคิดกลไกทางอุดมการณ์ (Ideological State Apparatuses – ISAs) เป็นประเด็นที่ถูกวิพากษ์ว่า มองกลไกของรัฐและสถาบันทางสังคมต่าง ๆ เป็นเพียงเครื่องมือของอำนาจจากโครงสร้างส่วนบน โดยมิได้เปิดพื้นที่ให้เห็นถึงความเป็นไปได้ของการต่อต้านหรือพลวัตจากล่างสู่บน ซึ่งถือเป็นลักษณะสำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ ในประเด็นคำถามที่ว่า ควรปฏิเสธ ต่อต้าน หรือยอมรับอุดมการณ์ ยังคงเป็นข้อถกเถียงที่ไม่อาจหาคำตอบได้อย่างชัดเจนอย่างไรก็ตาม แม้แนวคิดของอัลตุสเซร์ยังมีข้อจำกัดในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ เพราะมุ่งเน้นการวิเคราะห์เชิงโครงสร้างและการผลิตซ้ำมากกว่าการอธิบายความขัดแย้ง หรือความเคลื่อนไหวทางการเมืองที่เกิดขึ้นจริงในสังคม จึงทำให้ทฤษฎีถูกมองว่าเป็นโครงสร้างนิยมแบบแข็งไม่มีความยืดหยุ่น และไม่สามารถอธิบายพลวัตหรือความหลากหลายของความสัมพันธ์ทางอำนาจในยุคปัจจุบันได้เพียงพอ แต่ทั้งนี้แนวคิดของอัลตุสเซร์ยังคงมีความสำคัญในฐานะจุดเริ่มต้นของการวิเคราะห์อุดมการณ์ในเชิงโครงสร้าง และยังคงได้รับการปรับใช้หรือขยายต่อในบริบทที่ซับซ้อนของโลกสมัยใหม่ ดังตัวอย่างงานวิจัย เช่น

บทความเรื่อง “Althusserian Interpellations: Intellectual Trajectory and New Avenues” ตีพิมพ์ในวารสาร Rethinking Marxism (2023) โดย Pablo Vila, Matthew T. Ford และ Edward Avery-Natale เสนอการอ่านใหม่ และการขยายแนวคิดการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) ของหลุยส์ อัลธุสแซร์ ด้วยการเชื่อมโยงเข้ากับแนวคิดหลังโครงสร้างนิยม โดยเฉพาะกรอบความคิดเรื่อง “assemblage” ของ Gilles Deleuze และ Félix Guattari ที่เห็นว่า ไม่มีสิ่งใดที่มีความหมายหรือมีสถานะโดยลำพัง ทุกสิ่งล้วนดำรงอยู่ในความสัมพันธ์กับสิ่งอื่น ผ่านการจัดวาง การประกอบ และความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา ซึ่งช่วยเปิดพื้นที่สำหรับการเข้าใจตัวตน (subjectivity) ในลักษณะที่ซับซ้อน ยืดหยุ่น และมีความเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง โดยในบทความเริ่มต้นด้วยการทบทวนแนวคิดคลาสสิกของอัลธุสแซร์ โดยชี้ให้เห็นว่า interpellation ไม่ใช่เพียงการที่อุดมการณ์ในการเรียก บุคคลให้กลายเป็นองค์ประธาน (subject) แต่คือกระบวนการเชิงสถาบัน วาทกรรม และการปฏิบัติที่แทรกซึมในชีวิตประจำวัน ทำให้ตัวตนถูกกำหนดและถูกทำให้ยอมรับระเบียบอำนาจอย่างสมัครใจ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนวิพากษ์ว่าในหลายกรณี การตีความการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) แบบเดิมยังติดอยู่กับกรอบคิดที่ตายตัวเกินไป และไม่เปิดรับความเป็นพลวัตของตัวตนในยุคหลังสมัยใหม่ในประเด็นนี้เองที่แนวคิดโครงสร้างองค์ประกอบของกลไกอุดมการณ์ (assemblage) ถูกเสนอเข้ามาเป็นเครื่องมือเพื่อขยายกรอบการวิเคราะห์ให้ครอบคลุมองค์ประกอบที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งในแง่ของร่างกาย อารมณ์ ความทรงจำ วัตถุ สื่อ เทคโนโลยี และบริบททางสังคม และเสนอว่าการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) ควรถูกมองว่าเป็น ผลของการประกอบกันของกลไกต่าง ๆ (a product of multiple assemblages) มากกว่าจะเป็นการตอบรับต่อเสียงเรียกเดียวจากอุดมการณ์ของรัฐหรือสถาบันใดสถาบันหนึ่ง นอกจากนี้ บทความยังเสนอแนวคิดใหม่ที่เรียกว่า “identitarian articulations” หรือ “การประกอบสร้างอัตลักษณ์” ซึ่งมองว่า อัตลักษณ์ของปัจเจกบุคคลในปัจจุบันถูกจัดวางผ่านหลายสายสัมพันธ์ที่ซ้อนทับกัน ไม่ว่าจะเป็นชาติพันธุ์ เพศ ศาสนา ชนชั้น หรืออารมณ์ ซึ่งช่วยขยายความเข้าใจว่า interpellation ไม่ได้มีลักษณะเป็นการครอบงำฝ่ายเดียวจากโครงสร้างบนลงล่าง แต่เป็นสนามของการเจรจาต่อรอง และการประดิษฐ์สร้างตัวตนใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นตลอดเวลา บทความนี้จึงมีคุณูปการสำคัญในการยกระดับแนวคิดอัลธุสแซร์ให้ทันสมัยมากขึ้น โดยไม่เพียงยืนยัน

ความสำคัญของอุดมการณ์ในการผลิตตัวตน แต่ยังเสนอว่า ในโลกยุคดิจิทัล และโลกที่อัตลักษณ์เป็นสิ่งผันแปร ความเข้าใจเรื่องการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) จำเป็นต้องออกจากกรอบโครงสร้างนิยมที่ไม่ยืดหยุ่น และหันมาให้ความสำคัญกับมุมมองที่หลากหลาย ยืดหยุ่น และเปลี่ยนแปลงได้ของอัตลักษณ์ในโลกยุคปัจจุบัน

ในบทความ “Selfie and Interpellation: A Preliminary Study of the Role of Ideology in the Social Construction of Reality, Self and Society in the Digital Age” (2019) โดย Matteo Stocchetti เสนอการวิเคราะห์เกี่ยวกับปรากฏการณ์ “การถ่ายเซลฟี” ผ่านมุมมองของอุดมการณ์ และการสร้างความเป็นตัวตนในยุคดิจิทัล โดยบทความนำเสนอว่า การถ่ายเซลฟีไม่ใช่เพียงการแสดงออกทางเทคโนโลยี หรือกิจกรรมส่วนบุคคลเพื่อความบันเทิง หากแต่เป็นรูปแบบหนึ่งของการสื่อสารและการมีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตซ้ำของอุดมการณ์ที่ฝังอยู่ในสังคมทุนนิยมแบบเสรีนิยมใหม่ (neoliberal capitalism) โดย Stocchetti ใช้แนวคิดของ Louis Althusser เรื่อง interpellation หรือการที่อุดมการณ์ “เรียก”ปัจเจกบุคคลให้รับบทบาทและตัวตนที่สังคมยอมรับ เพื่ออธิบายว่า เซลฟีคือการเรียกขาน (interpellate) ตัวเองโดยสมัครใจผ่านภาพถ่าย และในกระบวนการนี้ บุคคลได้กลายเป็นทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภคอุดมการณ์ไปพร้อมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อุดมการณ์ที่เสนอภาพลวงตาเกี่ยวกับ “ตัวตนที่แท้จริง” ภายใต้กรอบของทุนนิยมดิจิทัล เช่น การพยายามสร้างแบรนด์ตัวเอง หรือการสร้างการยอมรับผ่านยอดไลค์และคอมเมนต์ บทความนี้ยังวิพากษ์งานวิจัยกระแสหลักที่อธิบายการเซลฟีในเชิงจิตวิทยา เช่น การเชื่อมโยงกับภาวะหลงตัวเอง (narcissism) หรือการใช้เพื่อสร้างภาพลักษณ์ในตลาดที่ละเลยอิทธิพลเชิงโครงสร้างของอุดมการณ์ในการกำหนดให้พฤติกรรมเช่นนี้ได้รับการยอมรับและส่งเสริมในสังคม ในท้ายที่สุด ผู้เขียนเสนอว่า แม้การถ่ายเซลฟีจะดูเหมือนเป็นรูปแบบของการแสดงออกถึงเสรีภาพส่วนบุคคล แต่แท้จริงแล้วกลับเป็นการมีส่วนร่วมในกระบวนการเรียกตัวตน (interpellation) ซึ่งมีประสิทธิภาพในการควบคุมทางอุดมการณ์ เพราะเกิดขึ้นด้วยความสมัครใจ และอาศัยเทคโนโลยีที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน โดยมีการผลิตซ้ำความหมายและอัตลักษณ์ที่สอดคล้องกับอุดมการณ์แบบทุนนิยมดิจิทัล

บทความของ Matteo Stocchetti เสนอกรอบวิเคราะห์ “selfie” ในฐานะสื่อกลางของอุดมการณ์ ที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างตัวตนของปัจเจกในยุคดิจิทัล โดยเฉพาะการทำความเข้าใจว่า “ตัวตน” ที่ถูกนำเสนอผ่านการถ่ายภาพตนเองนั้น มิได้เป็นเพียงการแสดงออกอย่างอิสระ แต่เป็นผลลัพธ์ของกระบวนการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation) จากระบบอุดมการณ์ซึ่งฝังตัวอยู่ในโครงสร้างของทุนนิยมดิจิทัล

ในบริบทของสังคมไทย การประยุกต์แนวคิดดังกล่าวสามารถช่วยเปิดพื้นที่ใหม่ในการวิเคราะห์สังคมร่วมสมัย โดยเฉพาะในประเด็นเกี่ยวกับตัวตน วัฒนธรรมดิจิทัล ความไม่มั่นคงทางอารมณ์ และกลไกการควบคุมเชิงอุดมการณ์ เนื่องจากในสังคมไทย การถ่ายภาพตนเอง (selfie) กลายเป็นวัฒนธรรมที่แพร่หลายอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในหมู่เยาวชนและกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่ใช้โซเชียลมีเดียเป็นพื้นที่หลักในการแสดงออก ทั้งนี้ ความนิยมดังกล่าวมิได้เกิดจากความต้องการแสดงตัวตนตามธรรมชาติเท่านั้น หากแต่เกิดจากแรงกดดันทางสังคมที่เรื้อรัง ให้แต่ละบุคคลนำเสนอตัวเองในแบบที่เป็นที่ยอมรับ ถูกมองเห็น และมีค่าในสายตาของผู้อื่น การเข้าใจปรากฏการณ์นี้ในเชิงวิพากษ์จึงเป็นกุญแจสำคัญในการสร้างสังคมที่ตระหนักรู้ เสรี และเป็นธรรมในเชิงอัตลักษณ์และเทคโนโลยีในอนาคต

คำถามท้ายบท

1. จงอภิปรายพร้อมยกตัวอย่างการดำรงอยู่ของอุดมการณ์ที่ปรากฏในสังคมไทย โดยขอให้อภิปรายถึงกลไกทั้งสองกลไกที่มีส่วนช่วยให้อุดมการณ์นั้นยังคงอยู่และสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน
2. ขอให้ยกตัวอย่างบทละคร วรรณกรรม หรือวรรณคดี มา 1 ตัวอย่าง พร้อมทั้งอภิปรายว่า ตัวอย่างที่ยกมานั้น เป็นการครอบงำอุดมการณ์ใดของชนในสังคม มีการผลิตซ้ำด้วยวิธีการใด ช่องทางใด และส่งผ่านสู่ผู้คนในสังคมเพื่อให้เชื่อและปฏิบัติตามอุดมการณ์นั้นโดยไม่ตั้งคำถามได้อย่างไร

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Althusser, L. (2005). *For Marx* (B. Brewster, Trans.). Verso Books. (Original work published 1965).
- Althusser, L., & Balibar, E. (2014). *On the reproduction of capitalism: Ideology and ideological state apparatuses* (G. M. Goshgarian, Trans.). Verso Books. (Original work published 1970)
- Althusser, L. and Etienne Balibar (eds.). (1970). *Reading Capital*. London. New Left Books.
- Althusser, L., Balibar, É., Macherey, P., Rancière, J., Establet, R., Brewster, B., & Fernbach, D. (2016). *Reading capital: The complete edition* (B. Brewster & D. Fernbach, Trans.). Verso. (Original work published 1965)
- Brandmayr, M. (2020). Social Media and the Concept of Interpellation. In M. Kranert (Ed.), *Discursive Approaches to Populism Across Disciplines: The Return of Populists and the People* (pp. 145-170). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-55038-7_6
- Vila, P., Ford, M. T., & Avery-Natale, E. (2022). Althusserian Interpellations: Intellectual Trajectory and New Avenues. *Rethinking Marxism*, 34(4), 558–578. <https://doi.org/10.1080/08935696.2022.2144069>.
- Stocchetti, M. (2019). Selfie and Interpellation - A Preliminary Study of the Role of Ideology in the Social Construction of Reality, Self and Society in the Digital Age. *KOME, Online first*. <https://doi.org/10.17646/KOME.75672.37>

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- ธีรณรงค์ สกฤตศรี กนกวรรณ ธราวรณ และคมกฤษ ตะเพียนทอง. (2560). *พัฒนาการข้ามยุค : อุดมการณ์เพศต้น (ไม่เคย) ได้. สารอาศรมวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์*. 17(2): 91-108.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- หลุยส์ อัลธุสแซร์. (2557). *อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ* (กาญจนา แก้วเทพ, ผู้แปล; ปิยศิลป์ บุลสถาพร, บ.ก.) (พิมพ์ครั้งที่ 2). สำนักพิมพ์สยามปริทัศน์.

บทที่ 6

กลุ่มทางประวัติศาสตร์ (Historical bloc) และการครองอำนาจนำ (Hegemony): อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci)

นำเรื่อง

นักทฤษฎีวิพากษ์ชาวอิตาลีเลี่ยนที่โด่งดังและมีอิทธิพลอย่างมากต่อความคิดทางสังคมของนักวิชาการและนักเคลื่อนไหวกิจกรรมทางการเมืองมาจนถึงปัจจุบัน เกิดเมื่อวันที่ 22 มกราคม ค.ศ. 1891 ที่เมืองอาเลส (Ales) บนเกาะซาร์ดิเนีย ประเทศอิตาลี การเติบโตมาในครอบครัวที่มีฐานะยากจน ส่งผลต่อการรับรู้และความเข้าใจต่อความไม่เสมอภาคในสังคมตั้งแต่เยาว์วัย ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น กรัมสกีใช้แนวคิดการครองอำนาจนำ (hegemony) เป็นกรอบแนวคิดหลักในการอธิบายปรากฏการณ์ และไม่เห็นด้วยกับชุดคำอธิบายที่อิงปัจจัยทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว โดยมองว่า โครงสร้างส่วนบนซึ่งประกอบด้วยระบบกฎหมาย ความเชื่อ ศีลธรรม และปัญญา ล้วนมีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดสังคม และมีความเชื่อว่า ในการสร้างการเปลี่ยนแปลงสังคมนั้น จะต้องทำการต่อสู้ทางอุดมการณ์ และสั่นคลอนอำนาจครอบงำอุดมการณ์ของชนชั้นนำที่มีต่อส่วนต่างๆ ของสังคม โดยเชื่อว่า อำนาจที่แท้จริง ไม่ได้อยู่ที่การใช้กำลังหรือการบังคับโดยตรง แต่เกิดจากการสร้างระบบศีลธรรม ขนบธรรมเนียม และพฤติกรรมในสังคมเพื่อควบคุมคนในสังคม ที่ทำให้ผู้คนยินยอมและยอมรับการครอบงำโดยสมัครใจ

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของอันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci 1891-1937)

ในช่วงที่กรัมสกีศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยตูริน (University of Turin) เมืองตูรินขณะนั้นกำลังกลายเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมที่สำคัญของอิตาลี โรงงาน

อุตสาหกรรมจำนวนมากถูกก่อตั้งขึ้น ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างนายทุนกับชนชั้นกรรมกรอย่างต่อเนื่อง สถานการณ์ดังกล่าวนำไปสู่การจัดตั้งสหภาพแรงงาน (trade unions) และการก่อเกิดของขบวนการแรงงานอิตาลี ซึ่งนับบทบาทสำคัญต่อการต่อสู้เรียกร้องสิทธิแรงงานและความเป็นธรรมทางสังคม บริบททางสังคมและการเมืองนี้เองที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อกรัมสกี และนำพาเขาเข้าสู่ความสนใจในแนวความคิดมาร์กซิสม์และการเคลื่อนไหวทางการเมือง โดยกรัมสกีได้เข้าร่วมพรรคสังคมนิยมอิตาลี (Italian Socialist Party) ในอิตาลีปลายปี ค.ศ.1913 และถูกตำรวจของรัฐบาลจับกุมตัวที่กรุงโรม ในปี ค.ศ.1926 ในระหว่างถูกจำคุกช่วงปี 1926-1935 กรัมสกีได้เขียนงานวิเคราะห์และทฤษฎีที่สำคัญจำนวนมาก ซึ่งภายหลังถูกรวบรวมเป็น สมุดบันทึกในคุก (Prison Notebooks) และได้รับการตีพิมพ์ในภายหลัง

กรัมสกีมีความเชื่อพื้นฐานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้าง (structure) กับปัจเจกผู้กระทำการ (human agency) ที่แตกต่างจากมุมมองแบบมาร์กซ์ดั้งเดิม ซึ่งเน้นแนวคิดกำหนดนิยมทางเศรษฐกิจ (economic determinism) และมองว่าอุดมการณ์เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างส่วนบนที่ถูกกำหนดโดยฐานเศรษฐกิจ กรัมสกีปฏิเสธความเข้าใจดังกล่าว และเสนอว่าอุดมการณ์มิได้เป็นผลลัพธ์ที่ถูกกำหนดโดยเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่อุดมการณ์มีพลวัตและความเป็นอิสระในระดับหนึ่ง อีกทั้งยังดำรงอยู่ในกระบวนการต่อเนื่องที่มีลักษณะซับซ้อน แม้ว่าสถาบันหลักของสังคมและวัฒนธรรมจะทำหน้าที่ในการผลิตและอ้างไว้ซึ่งอำนาจ นำ เพื่อควบคุมความคิดและการกระทำของปัจเจกบุคคล แต่กรัมสกีเห็นว่า มนุษย์มิใช่เพียงผู้ถูกกำหนด หากแต่เป็นผู้มีศักยภาพ มีเจตจำนงเสรี (free will) ที่สามารถดิ้นรน ต่อรอง ดัดแปลง หรือแม้แต่ต่อต้านโครงสร้างที่ครอบงำอยู่ได้อย่างเสมอ

นอกจากนี้ โครงสร้างส่วนบนและโครงสร้างส่วนล่างนั้นไม่ได้แยกขาดออกจากกันอย่างเด็ดขาด ทั้งสองโครงสร้างล้วนมีปฏิสัมพันธ์และต่างก็มีบทบาทในการกำหนดความเป็นไปของสังคม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมจึงมิได้เกิดขึ้นจากโครงสร้างส่วนล่างที่ขับเคลื่อนโดยปัจจัยทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว หากแต่ยังสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับโครงสร้างส่วนบน เช่น วัฒนธรรม อุดมการณ์ กฎหมาย และสถาบันทางสังคมต่าง ๆ แนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างส่วนบนและ

ส่วนล่างของกรัมซี จึงเป็นการวิพากษ์และตอบโต้แนวคิดมาร์กซิสม์แบบดั้งเดิมที่ยึดแนวทางเศรษฐกิจกำหนดนิยมแบบกลไก ซึ่งกรัมซีมองว่าเป็นกรอบอธิบายที่จำกัดและละเลยบทบาทของโครงสร้างส่วนบนในการเปลี่ยนแปลงสังคม กรัมซีจึงเสนอให้มองโครงสร้างส่วนบนและส่วนล่างในฐานะที่ต่างเป็นผลสะท้อนซึ่งกันและกัน และให้ความสำคัญควบคู่กันในการทำความเข้าใจพลวัตทางสังคม

อำนาจนำและกลไกการครอบงำในสังคมผ่านการบังคับและการยินยอม

ในการต่อยอดความคิดดังกล่าว กรัมซี วิเคราะห์โครงสร้างสังคมให้มีพลวัต (dynamic) มากขึ้น และอธิบายว่า แท้จริงแล้ว สังคมประกอบด้วยกลุ่มผลประโยชน์หลากหลายกลุ่ม เช่น กลุ่มนายทุน กลุ่มกรรมาชีพ และกลุ่มอื่น ๆ ซึ่งแต่ละกลุ่มจะมีตัวแทนของตนเข้าไปมีบทบาทในรัฐ ซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างส่วนบน และใช้กลไกของรัฐในการดำรงไว้ซึ่งอำนาจนำ โดยจำแนกกลไกของรัฐในการครองอำนาจนำ ออกเป็นสองด้านหลัก ได้แก่ กลไกการปราบปราม/การใช้ความรุนแรง (repressive apparatus) กลไกนี้จะทำงานในพื้นที่ของสังคมการเมือง (political society) ใช้อำนาจบังคับ (coercion) ผ่านกลไกต่าง ๆ เช่น กฎหมาย กองทัพ ตำรวจ และรัฐบาล กลไกนี้มีหน้าที่ในการรักษาระเบียบและความมั่นคงของรัฐโดยตรง อย่างไรก็ตาม กรัมซีเห็นว่า การครอบครองในลักษณะนี้ ทำได้เพียงชั่วคราว ไม่มีความยั่งยืนเป็นเพียงการควบคุมที่เกิดขึ้นในระยะสั้น จึงต้องมีอีกกลไกทำงานควบคู่ขนานไป นั่นคือ กลไกการครอบงำทางความคิด/อุดมการณ์ (ideological apparatus) ซึ่งทำงานในพื้นที่ประชาสังคม (civil society) ผ่านสถาบันต่าง ๆ เช่น ครอบครัว ระบบการศึกษา ศาสนา และสื่อมวลชน กลไกนี้มีหน้าที่ในการอบรม ปลูกฝัง และผลิตซ้ำอุดมการณ์ของชนชั้นปกครองเพื่ออบรม บ่มเพาะ ปลูกฝัง ผลิตซ้ำ และธำรงรักษาอุดมการณ์ต่างๆ ในสังคม ให้กลายเป็นค่านิยมและสามัญสำนึกที่ผู้คนในสังคมยอมรับโดยสมัครใจ โดยกลไกการบังคับและการยินยอม ทั้งสองด้านนี้ ทำงานควบคู่กันอย่างเป็นระบบ ไม่ได้แยกขาดจากกัน

ในการต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจในสังคมตามแนวคิดของกรัมซี มิได้เป็นเพียงการเผชิญหน้ากันระหว่างพลังทางการเมืองที่เปิดเผย แต่เป็นการปะทะกันอย่าง

ลึกซึ้งในระดับของความคิดและความหมาย ซึ่งฝังรากอยู่ในชีวิตประจำวันของผู้คน การแย่งชิงอำนาจจึงเกิดขึ้นทั้งในระดับ โครงสร้างทางกายภาพ และโครงสร้างทางอุดมการณ์ ผ่านสองยุทธศาสตร์หลัก คือ “สงครามแห่งการเคลื่อนยัดพื้นที่” (war of manoeuvre) และ “สงครามแย่งชิงพื้นที่ทางอุดมการณ์” (war of position) โดยสงครามแห่งการเคลื่อนยัดพื้นที่ มักเกี่ยวข้องกับสถานการณ์ที่โครงสร้างรัฐอ่อนแอ หรืออยู่ในภาวะวิกฤตจนเปิดช่องให้มีการเผชิญหน้าทางการเมืองโดยตรง เช่น การปฏิวัติ การลุกฮือ หรือการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐด้วยความรุนแรง เป็นรูปแบบที่เน้นการใช้พลังบังคับเพื่อยึดอำนาจในระดับรัฐ ซึ่งในทางปฏิบัติอาจประสบผลสำเร็จอย่างรวดเร็วแต่ขาดเสถียรภาพในระยะยาว เพราะยังไม่ได้สร้างความยินยอมจากประชาชนในระดับลึกซึ้ง

ในขณะที่ สงครามแห่งการช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด มุ่งต่อสู้ในพื้นที่ โครงสร้างส่วนบน ซึ่งครอบคลุมสถาบันทางวัฒนธรรม เช่น การศึกษา ศาสนา สื่อมวลชน ศิลปะ และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ กริมซีชี้ว่า พื้นที่เหล่านี้คือสนามที่ชนชั้นปกครองใช้เพื่อปลูกฝังอุดมการณ์ของตนให้แทรกซึมกลายเป็นสามัญสำนึก (common sense) ของประชาชน กล่าวคือ ความคิดของชนชั้นนำไม่ได้ถูกยอมรับเพราะความจริง หากแต่เพราะถูกทำให้ยอมรับและถูกต้องอย่างเป็นธรรมชาติ อำนาจนำ (hegemony) จึงไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการครอบครองทรัพยากรหรือกำลังเพียงอย่างเดียว แต่เกิดขึ้นจากการที่ผู้คน “ยินยอม” ให้กับกรอบคิดของชนชั้นปกครอง โดยไม่รู้ตัว ซึ่งแฝงตัวอยู่ในรูปแบบของค่านิยม ความเชื่อ จริยธรรม และวิถีคิด ในชีวิตประจำวัน การยินยอมนี้คือกลไกสำคัญที่ทำให้อุดมการณ์หนึ่งสามารถดำรงอยู่ได้โดยไม่ต้องใช้การบังคับโดยตรง และในขณะเดียวกันก็ทำให้ความเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างเกิดขึ้นได้ยาก

การต่อสู้ทางการเมืองตามแนวทางของกริมซีจึงมิใช่เพียงการเปลี่ยนผู้มีอำนาจทางรัฐ แต่มีกระบวนการที่ลึกซึ้งกว่า นั่นคือการผลิตอุดมการณ์ใหม่ ที่สามารถเชื่อมโยงกับผลประโยชน์ของชนชั้นล่างและกลุ่มผู้ถูกกดขี่และทำให้อุดมการณ์ดังกล่าว ได้รับการยินยอม จากประชาชนส่วนใหญ่ในสังคม กระบวนการเช่นนี้ต้องอาศัยกลุ่ม “ปัญญาชนอินทรีย์” ในการสร้างความรู้ สื่อสาร และจัดตั้งความคิดเพื่อช่วงชิงความหมายจากอำนาจเดิมให้ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง อำนาจนำ

ในทัศนะของกรัมสกี คือ กระบวนการครอบงำทางอุดมการณ์ที่มั่นคงที่สุด เพราะเป็นอำนาจที่สถาปนาความชอบธรรมผ่านการเห็นพ้องต้องกันโดยสมัครใจ นี่คือเหตุผลว่าทำไมกรัมสกีจึงให้ความสำคัญกับสงครามแห่งการช่วงชิงทางความคิด ซึ่งแม้จะดำเนินไปอย่างช้า ๆ แต่สามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงที่ลึกและยั่งยืนในระดับโครงสร้างของสังคมได้ในที่สุด

ในกรณีนี้ รัฐ อาจกลายเป็นเครื่องมือของกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ ในสังคม โดยกลุ่มผลประโยชน์ จะเข้าไปใช้กลไกของรัฐในการครอบงำความคิดและอุดมการณ์ของคนในสังคม เพื่อรักษาหรือเอื้อผลประโยชน์ให้กับกลุ่มตนเอง ดังนั้นจากคำอธิบายของมาร์กซที่กล่าวว่า หากคนกลุ่มใดเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต (mean of production) ก็จะสามารถควบคุมวิธีการผลิตจิตสำนึก อุดมการณ์ (mean of ideological production) ของคนในสังคมไปโดยปริยาย จึงไม่เป็นไปตามที่ให้ความหมายไว้ เพราะในมุมมองของกรัมสกีนั้น แม้แต่ในโลกของจิตสำนึกและอุดมการณ์ มนุษย์ก็สามารถมีศักยภาพของการต่อสู้ต่อรองได้เช่นกัน ดังนั้นในการจำแนกคนออกเป็นกลุ่ม ๆ โดยใช้เกณฑ์ทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานในการแบ่งคนแต่ละชนชั้น จึงไม่สอดคล้องกับเงื่อนไขสภาพความเป็นจริง เนื่องจากในความเป็นจริง คนแต่ละชนชั้นไม่ได้แยกขาดออกจากกันอย่างสมบูรณ์ และมีหลายครั้งที่กลุ่มทางเศรษฐกิจอาจมีการรวมตัวเฉพาะกิจ ระหว่างกันในบริบท หรือเกิดการรวมตัวกันเป็นกลุ่ม (bloc) ข้ามชนชั้น ในรูปแบบที่เรียกว่า กลุ่มทางประวัติศาสตร์ (historical bloc) ก็ได้

กลุ่มทางประวัติศาสตร์ (Historical Bloc)

แนวคิดเรื่องกลุ่มทางประวัติศาสตร์ (historical bloc) เป็นองค์ประกอบสำคัญที่ช่วยอธิบายพลวัตของอำนาจในสังคม ที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของปัจจัยทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว โดยกลุ่มทางประวัติศาสตร์ หมายถึงพันธมิตรทางสังคมและการเมือง ที่ก่อตัวขึ้นในช่วงเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์ มีผลประโยชน์สอดคล้องกันและรวมตัวกันเป็นพันธมิตรเพื่อสร้างอำนาจ และกำหนดทิศทางของสังคม ทั้งในเชิงนโยบาย กฎหมาย วัฒนธรรม และค่านิยม

กรัมซีเสนอว่า การสร้างอำนาจนำไปสู่ประสบความสำเร็จและยั่งยืน จำเป็นต้องอาศัย “กลุ่มทางประวัติศาสตร์” ที่สามารถประสานฐานเศรษฐกิจ (economic base) กับโครงสร้างส่วนบน (superstructure) ซึ่งประกอบด้วยอุดมการณ์ วัฒนธรรม และสถาบันทางสังคมต่าง ๆ อย่างกลมกลืน กล่าวคือ ไม่ใช่แค่ครอบครองรัฐ แต่ต้องครอบครองพื้นที่ความคิดและวัฒนธรรมด้วย โดยต้องอาศัยความสามารถในการปลูกฝังอุดมการณ์ของกลุ่มปกครองให้กลายเป็นสามัญสำนึก (common sense) ที่สังคมยอมรับโดยสมัครใจ ผ่านกลไกของประชาสังคม เช่น การศึกษา ศาสนา และสื่อ

ในกระบวนการสร้างกลุ่มทางประวัติศาสตร์นี้ การรวมตัวกันของผู้คนจากหลากหลายชนชั้นจะเกิดขึ้นภายใต้ความรู้สึกร่วมบางประการ ไม่ว่าจะเป็นความไม่พอใจต่อโครงสร้างอำนาจเดิม หรือความใฝ่ฝันต่อสังคมทางเลือก การผูกโยงกันเช่นนี้ทำให้เกิดอุดมการณ์ร่วม (common ideology) หล่อหลอมเป็นอัตลักษณ์ทางการเมืองร่วมกัน (political identity) ซึ่งสามารถผลักดันให้เกิดพลังทางสังคมในระดับมวลชน อันอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างหรือแม้แต่การปฏิวัติได้ ตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนกระบวนการนี้คือ การรวมตัวของขบวนการนักศึกษา ซึ่งส่วนใหญ่มีฐานะเป็นชนชั้นกลาง กับชาวนาและแรงงาน ซึ่งอยู่ในโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่แตกต่าง แต่สามารถผสานพลังกันผ่านเป้าหมายร่วมทางการเมืองและอุดมการณ์ในการเปลี่ยนแปลงสังคม

การวิเคราะห์ช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ (Conjuncture Analysis)

การวิเคราะห์ช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ (conjuncture analysis) เป็นเครื่องมือวิเคราะห์เชิงวิภาษ (dialectical tool) ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์และความเปลี่ยนแปลงของสังคมในแต่ละยุคสมัย จุดเด่นของเครื่องมือนี้คือ การปฏิเสธการมองเหตุการณ์ทางสังคมในลักษณะแยกส่วน หรืออธิบายแบบเชิงเส้นตรงที่มีสาเหตุเดียวจบ เช่น การอธิบายว่าทุกอย่างเป็นผลมาจากโครงสร้างเศรษฐกิจเพียงลำพัง ในทางตรงกันข้าม conjuncture analysis เน้นการพิจารณาความสัมพันธ์เชิงซ้อนของปัจจัยหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ

การเมือง วัฒนธรรม อารมณ์ร่วมของผู้คน และการกระทำของปัจเจกหรือขบวนการทางสังคม ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ไม่ได้มีความสัมพันธ์กันแบบตายตัว แต่กลับดำเนินไปในลักษณะเปลี่ยนแปลงและพลิกผันได้ตลอดเวลา

การยอมรับความซับซ้อนและความไม่แน่นอนของแต่ละช่วงเวลา ทำให้แนวทางนี้ไม่พยายามคาดการณ์อนาคตแบบกลไก แต่เปิดพื้นที่ให้เข้าใจความเป็นไปได้ของการเปลี่ยนแปลง ซึ่งอาจปรากฏผ่านรอยร้าวของอำนาจนำเดิม ช่องว่างในระบบวัฒนธรรม หรือความขัดแย้งในระดับโครงสร้าง แนวคิดนี้ช่วยให้นักวิเคราะห์สามารถมองเห็นจังหวะที่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหรืออุดมการณ์ทางเลือกที่อาจเกิดและมีบทบาทขึ้น หรือแม้กระทั่งเปลี่ยนทิศทางของประวัติศาสตร์ได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง conjuncture analysis คือ กรอบการวิเคราะห์จุดเปลี่ยนสำคัญในช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ช่วงหนึ่งเพื่อทำความเข้าใจพลวัตและความไม่แน่นอนที่สังคมกำลังเผชิญอยู่ ซึ่งในการปะทะกันของโครงสร้าง อุดมการณ์ และผลประโยชน์ อาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรม ช่วงเวลาเหล่านี้มิใช่เพียงเหตุการณ์ทั่วไป แต่คือช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของประวัติศาสตร์ที่เปิดพื้นที่ให้กับ ความเป็นไปได้ ทั้งในการธำรงอำนาจนำเดิม หรือการเกิดขึ้นของอำนาจนำใหม่ ซึ่งกรัมซี เชื่อว่า จุดเปลี่ยนของเวลาในที่นี้ไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ หรือแบบฉับพลัน แต่เป็นผลจากพลวัตของปัจจัยหลากหลายที่เคลื่อนตัวพร้อมกันทั้งในระดับโครงสร้าง เช่น วิกฤตเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี หรือการเสื่อมถอยของอำนาจรัฐ และในระดับวัฒนธรรม เช่น การเปลี่ยนแปลงของค่านิยม ความรู้สึกของผู้คน หรือกระแสสังคมที่เกิดขึ้น การวิเคราะห์ conjuncture จึงไม่ใช่เพียงการอธิบายสิ่งที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่เป็นการสังเกตว่ามีอะไรบางอย่างที่กำลังเปลี่ยน และสามารถนำไปสู่เส้นทางที่แตกต่างทั้งในด้านเสรีภาพ ความเป็นธรรม หรือแม้กระทั่งการย้อนกลับสู่ระบอบที่กดขี่กว่าเดิม อย่างไรก็ตาม แนวทางในการวิเคราะห์ของกรัมซี ไม่ได้ปรากฏในรูปแบบวิธีวิทยาที่เป็นขั้นตอนเชิงเทคนิคอย่างเคร่งครัด หากแต่เป็นการวิเคราะห์เชิงทฤษฎีที่ตั้งอยู่บนฐานคิดแบบวิภาษวิธี (dialectical method) ซึ่งเน้นความสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างโครงสร้าง (structure) กับปัจเจกผู้กระทำการ (agency) โดยเฉพาะในมิติของอำนาจ อุดมการณ์ และวัฒนธรรม

ในการวิเคราะห์ในขั้นตอนแรก คือการทำความเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์ และโครงสร้างทางสังคมในแต่ละช่วงเวลา โดยให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ฐานเศรษฐกิจ ควบคู่กับโครงสร้างส่วนบนที่ประกอบด้วยสถาบันทางสังคม ความเชื่อ ระบบคุณค่า และอุดมการณ์ต่าง ๆ โดยไม่มองว่าปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดเพียงฝ่ายเดียว หากแต่เน้นการพิจารณาว่าปัจจัยต่าง ๆ ทำงานร่วมกันอย่างไรในแต่ละสถานการณ์หรือ conjuncture โดยองค์ประกอบสำคัญที่กรัมซีใช้ในการวิเคราะห์คือแนวคิดเรื่อง “อำนาจนำ” (hegemony) ซึ่งหมายถึงการครอบงำที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการยินยอมมากกว่าการบังคับ โดยชี้ให้เห็นว่า ชนชั้นปกครองไม่ได้รักษาอำนาจไว้ผ่านกลไกรัฐเพียงอย่างเดียว แต่ยังต้องอาศัยการครอบงำทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์ในพื้นที่ของประชาสังคม เช่น โรงเรียน ศาสนา และสื่อ ซึ่งมีบทบาทในการปลูกฝัง “สามัญสำนึก” (common sense) ที่ทำให้ผู้คนยอมรับระเบียบทางสังคมโดยไม่ตั้งคำถาม ภายใต้กรอบคิดนี้ กรัมซีจึงจำแนกอำนาจรัฐออกเป็นสองส่วนหลัก ได้แก่ สังคมการเมือง (political society) ซึ่งใช้อำนาจบังคับผ่านกลไกรัฐ เช่น กฎหมาย ทหาร และตำรวจ กับประชาสังคม (civil society) ซึ่งใช้อำนาจผ่านการสร้างฉันทามติทางวัฒนธรรม และเชื่อว่าอำนาจนำที่มั่นคงจะต้องทำงานประสานกันทั้งสองด้าน

อีกประเด็นหนึ่งที่กรัมซีให้ความสำคัญคือบทบาทของปัญญาชน (intellectuals) กรัมซี เสนอว่าปัญญาชนมิใช่เพียงกลุ่มนักวิชาการหรือผู้มีความรู้ในระบบมหาวิทยาลัยเท่านั้น แต่หมายถึงบุคคลใดก็ตามที่ทำหน้าที่ในการ ผลิต เผยแพร่ และจัดระเบียบความคิดหรืออุดมการณ์ที่ส่งผลต่อการรับรู้และการกระทำของผู้คนในสังคม ในทัศนะของกรัมซี ทุกชนชั้นในสังคมต่างก็มีปัญญาชนของตนเอง และการต่อสู้ทางอุดมการณ์ระหว่างชนชั้นจึงเป็นการต่อสู้ผ่านบทบาทของปัญญาชนด้วย โดยในการอธิบายกรัมซีแยกปัญญาชนออกเป็น 2 ประเภทหลัก ได้แก่ 1) traditional intellectuals คำที่แปลตรงตัวคือ คำว่า ปัญญาชนดั้งเดิม สื่อถึงปัญญาชนที่มีบทบาทในการรักษาระเบียบวัฒนธรรมเดิม โดยไม่ตั้งคำถามกับโครงสร้างอำนาจ เช่น นักบวช นักวิชาการ ศิลปิน หรือครู ที่มีจะอ้างความเป็นกลางทางความคิด แต่ในความเป็นจริง กรัมซีเห็นว่าคนกลุ่มนี้มีบทบาทในการธำรงอุดมการณ์ของชนชั้นนำ และ 2) organic intellectuals คำแปลที่พบบ่อยที่สุดคือ ปัญญาชนอินทรีย์ สื่อถึง ผู้ที่เติบโตและมีบทบาทภายในชนชั้นใดชนชั้นหนึ่ง โดยเฉพาะชนชั้น

ที่กำลังแสวงหาอำนาจหรือทำลายอำนาจนำ หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึง ปัญญาชนของชนชั้นนั้น เพื่อช่วยเน้นบทบาทของปัญญาชนที่เติบโตจากประสบการณ์ของชนชั้นหนึ่ง และสะท้อนผลประโยชน์ของชนชั้นนั้น โดยการสร้างโลกทัศน์ของชนชั้นตนเอง ให้กลายเป็นวาทกรรมทางสังคมที่สามารถสร้างฉันทามติ ความยินยอมจากกลุ่มอื่น และทำหน้าที่ในการผลิตและเผยแพร่อุดมการณ์ของคนกลุ่มนั้น ๆ กรัမ်ชีวีเคราะห์ว่าการเปลี่ยนแปลงทางอำนาจจะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อกลุ่มใหม่สามารถสร้างปัญญาชนอินทรีย์ของตนเองขึ้นมา เพื่อสื่อสารแนวคิดและสร้างอุดมการณ์ที่แข่งขันกับของชนชั้นปกครอง

การวิเคราะห์ทางการเมืองประวัติศาสตร์ (Historico-Political)

ในการวิเคราะห์ทางการเมืองประวัติศาสตร์ (Historico-Political) กรั่มชีเสนว่าการเข้าใจปรากฏการณ์ทางการเมืองในแต่ละช่วงเวลานั้น จำเป็นต้องพิจารณาอย่างลึกซึ้งถึงบริบททางประวัติศาสตร์ที่ก่อรูปโครงสร้างของอำนาจ ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น และอุดมการณ์ที่ดำรงอยู่ แนวทางนี้เน้นการศึกษาการเมืองในฐานะกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่มีพลวัต ไม่ใช่สิ่งที่แยกขาดจากเศรษฐกิจวัฒนธรรม หรืออารมณ์ความรู้สึกของประชาชน โดยแบ่งกลุ่มพลังทางสังคมออกเป็น 2 ลักษณะใหญ่ๆ ได้แก่ กลุ่มพลังทางสังคม (relation of social forces) หมายถึง ความสัมพันธ์ของกลุ่มทางสังคมที่ดำรงอยู่ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง โดยไม่จำกัดอยู่เพียงความสัมพันธ์เชิงเศรษฐกิจเท่านั้น หากยังรวมถึงความสัมพันธ์ในระดับวัฒนธรรม อุดมการณ์ และการยอมรับจากสังคมโดยรวม แนวคิดนี้ช่วยให้ผู้วิเคราะห์สามารถมองเห็นว่า ใครกำลังครองอำนาจนำ ใครกำลังทำลาย และใครอยู่ในสถานะที่กำลังเปลี่ยนผ่าน ในการวิเคราะห์กลุ่มพลังทางสังคม จึงทำให้ผู้วิเคราะห์เห็นว่า การเมืองไม่ใช่เพียงเรื่องของการแย่งชิงรัฐ แต่เป็นสนามที่กลุ่มพลังทางสังคมต่าง ๆ พยายาม สร้างหรือทำลายฉันทามติ เพื่อจัดระเบียบความคิดและสถาบันต่าง ๆ ให้เอื้อต่อผลประโยชน์ของตน การเข้าใจความสัมพันธ์เหล่านี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่จำเป็นสำหรับการวิเคราะห์สถานการณ์การเมืองในเชิงลึก และกลุ่มพลังทางการเมือง (relations of political forces) หมายถึงกลุ่มหรือองค์กรที่มีบทบาทโดยตรงในการใช้อำนาจอรัฐ และการควบคุมทางการเมืองอย่างเป็นทางการ เช่น รัฐบาล กองทัพ ตำรวจ ศาล พรรคการเมือง ข้าราชการระดับสูง และ

กลไกด้านกฎหมายและนโยบาย โดยกลุ่มพลังทางการเมืองมีบทบาทสำคัญในการใช้อำนาจบังคับ (coercion) ในการธำรงอำนาจนำ เช่น การออกกฎหมาย ควบคุมความมั่นคง ปราบปรามการเคลื่อนไหว หรือควบคุมทรัพยากรของรัฐ

กรัมซิมองว่าอำนาจในสังคมไม่ได้เกิดจากการควบคุมรัฐเพียงอย่างเดียว แต่ต้องอาศัยทั้งการบังคับ (coercion) และการยินยอม (consent) ในการทำความเข้าใจโครงสร้างและพลวัตของอำนาจนำ (hegemony) จึงช่วยให้เห็นกลไกการครอบงำ ทั้งในระดับประชาสังคมและรัฐ ในทัศนะของกรัมซิมองว่า กลุ่มพลังทางการเมืองและกลุ่มพลังทางสังคมมีความสัมพันธ์กันในเชิงโครงสร้าง โดยกลุ่มพลังทางสังคมทำหน้าที่เป็นฐานรองรับที่หล่อเลี้ยงแนวคิด อุดมการณ์ หรือผลประโยชน์ของกลุ่มการเมืองใดกลุ่มการเมืองหนึ่ง ซึ่งหากเกิดความเปลี่ยนแปลงภายในกลุ่มพลังทางสังคม เช่น ความคิดใหม่ หรือการปรับเปลี่ยนพันธมิตรใหม่ ความชอบธรรมของกลุ่มพลังทางการเมืองที่อิงอยู่กับฐานนั้นก็อาจถูกสั่นคลอน ตัวอย่างเช่น หากกลุ่มทุนและชนชั้นกลางสามารถสร้างฉันทามติทางอุดมการณ์ในพื้นที่ประชาสังคมได้สำเร็จ ผ่านการควบคุมระบบการศึกษา สื่อ ศาสนา หรือวาทกรรมทางวัฒนธรรม พวกเขาจะมีศักยภาพในการผลักดันตัวแทนทางการเมืองขึ้นสู่ตำแหน่งที่มีอำนาจภายในรัฐ และสามารถควบคุมกลไกของรัฐได้ในเวลาเดียวกัน เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น กลุ่มดังกล่าวจะสามารถครอบงำทั้งเชิงโครงสร้างทางการเมืองและเชิงอุดมการณ์ในระดับสังคมโดยรวม ซึ่งสะท้อนถึงการสร้าง “อำนาจนำ” (hegemony) แบบเบ็ดเสร็จหรือครบวงจร

นอกจากนี้ กรัมซี ยังขยายความแนวคิดเรื่องจิตสำนึก (consciousness) ให้มีมิติวัฒนธรรม อุดมการณ์ และการเมืองมากยิ่งขึ้น โดยชี้ให้เห็นว่า จิตสำนึกของคนทั่วไปไม่ได้เป็นผลสะท้อนตรงจากฐานเศรษฐกิจ แต่เป็น สิ่งที่ถูกสร้าง ถูกจัดระเบียบ และเปลี่ยนแปลงได้ ผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรม อุดมการณ์ และสถาบันต่าง ๆ ในสังคม เช่น โรงเรียน ศาสนา ครอบครัว สื่อ ฯลฯ จิตสำนึกจึงเป็นพื้นที่ของการต่อสู้เชิงอุดมการณ์ ระหว่าง อุดมการณ์ที่ครอบงำ (dominant ideology) และอุดมการณ์ทางเลือก (counter-hegemony) ที่ดำเนินอยู่ในพื้นที่ชีวิตประจำวันที่กลุ่มต่าง ๆ พยายามช่วงชิงเพื่อสร้างหรือทำลายอำนาจนำ แนวคิดเรื่องจิตสำนึก จึงเป็นหัวใจสำคัญในการทำความเข้าใจว่า อำนาจนำ (hegemony)

ในสังคมเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้อย่างไร ผ่านการควบคุมวิธิตัด ความเชื่อ และการยินยอมของผู้คนในสังคมอย่างไร

กรัมซีแบ่งจิตสำนึกออกเป็น 3 ระดับได้แก่ 1) จิตสำนึกระดับปัจเจกหรือเศรษฐกิจ-กลุ่มอาชีพ (economic-corporate consciousness) คือจิตสำนึกที่ตระหนักถึงผลประโยชน์เศรษฐกิจของตนแต่ยังจำกัดอยู่ในกลุ่มอาชีพเดียวกัน เช่น การรวมตัวกันของพ่อค้าในการจัดตั้งสมาคมการค้า กรัมซีมองว่า นี่คือจุดเริ่มต้นของจิตสำนึกทางสังคม แต่ยังอยู่ภายใต้การครอบงำของอุดมการณ์ชนชั้นนำ เพราะไม่ได้ตั้งคำถามกับระเบียบที่มีอยู่รับรู้เฉพาะผลประโยชน์ และจำกัดอยู่ในกรอบผลประโยชน์ของตนหรือกลุ่มเล็กๆ โดยไม่มองตนเองเป็นส่วนหนึ่งของระบบหรือชนชั้นหรือโครงสร้างอำนาจทางสังคมที่กดทับตน เช่น ยังไม่เข้าใจว่าปัญหาเรื่องค่าจ้างต่ำเกิดจากโครงสร้างการเอารัดเอาเปรียบในระบบทุน 2) จิตสำนึกชนชั้น (class consciousness) คือระดับของความตระหนักรู้ร่วมกันของกลุ่มพลังสังคมและชนชั้นที่มีจิตสำนึกในเรื่องผลประโยชน์เดียวกัน แม้ว่าจะยังจำกัดอยู่ในมิติทางเศรษฐกิจเดียวกัน แต่ก็พัฒนาไปสู่จิตสำนึกชนชั้นและเริ่มเห็นพ้องกับกลุ่มชนชั้นตนเอง และเริ่มเคลื่อนไหวร่วมกัน เช่น เข้าร่วมสหภาพแรงงาน สร้างขบวนการต่อรองกับรัฐ เป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้เกิดพลังทางการเมือง แต่กรัมซีเชื่อว่า จิตสำนึกชนชั้นยังไม่อาจนำไปสู่จิตสำนึกทางอุดมการณ์ และยังไม่สามารถสร้างอำนาจที่ยั่งยืนในระดับสังคมได้ และ 3) จิตสำนึกสากลหรืออำนาจนำ (universal/hegemonic consciousness) คือระดับของจิตสำนึกที่กลุ่มพลังหรือชนชั้นมีจิตสำนึกในเรื่องผลประโยชน์ในแง่เศรษฐกิจ การเมือง รวมถึงอุดมการณ์ที่มีต่อตัวเองและคนอื่น ๆ และสามารถเชื่อมโยงผลประโยชน์ของตนเองกับสังคมโดยรวม และเสนออุดมการณ์ใหม่ที่ได้รับการยินยอมจากกลุ่มอื่นๆ จนกลายเป็น “สำนึกของสังคม”

ในการวิเคราะห์ มุ่งความสนใจไปที่กลุ่มชนชั้นกลาง (the bourgeoisie) เพราะเป็นกลุ่มคนที่กำลังขยายตัวเพิ่มมากขึ้นในสังคม และเป็นกลุ่มคนที่ทำงานอยู่ในกลไกรัฐทั้งสองด้าน เช่น สังกัดอยู่ในสถาบันที่ใช้ความรุนแรงอย่างกองทัพหรือสถาบันที่ผลิตอุดมการณ์อย่างมหาวิทยาลัย สื่อมวลชน ฯลฯ ดังนั้นคนกลุ่มนี้จึงยืนอยู่หลายบทบาทและพร้อมที่จะเข้าข้างกลุ่มผลประโยชน์ที่มีอำนาจอยู่ใน

แต่ละช่วงประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ยังเน้นบทบาทหน้าที่ของคนในสังคมมากกว่าสถานะทางเศรษฐกิจ สังคม หรือชาติกำเนิด ซึ่งกรัมซีให้ความสำคัญกับบทบาทของกลุ่มปัญญาชน (intellectuals) เป็นอย่างมาก เพราะปัญญาชนมิใช่แค่ นักคิดหรือผู้มีการศึกษาเท่านั้น แต่ปัญญาชนยังมีบทบาทในการจัดระเบียบและแพร่กระจายความคิด รวมถึงเป็นผู้สร้างสำนึกร่วมทางความคิดและอุดมการณ์ให้กับคนในสังคมได้อีกด้วย

ข้อวิพากษ์ต่อแนวคิดของกรัมซีว่าด้วยอำนาจนำ และจิตสำนึกทางสังคม

แนวคิดของกรัมซี ได้รับการยกย่องอย่างมากในฐานะการต่อยอดและปรับเปลี่ยนความคิดแบบมาร์กซิสม์คลาสสิกให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะในแง่ของการเน้นบทบาทของวัฒนธรรม อุดมการณ์ และการยินยอมของประชาชนต่อระเบียบที่ดำรงอยู่ อย่างไรก็ตาม แนวคิดก็ได้รับข้อวิพากษ์ ทั้งในด้านทฤษฎี วิธีวิทยา และการประยุกต์ใช้จริง

ประการแรก แนวคิดของกรัมซี โดยเฉพาะที่ปรากฏในงานสมุดบันทึกจากคุก (Prison Notebooks) มักถูกวิจารณ์ว่าเต็มไปด้วยภาษาทางปรัชญา การเปรียบเทียบ และสำนวนที่คลุมเครือ ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเกิดจากข้อจำกัดในบริบทการเขียนในคุกที่มีการควบคุมอย่างเข้มงวด แต่หลายคำในแนวคิดของเขา เช่น “อำนาจนำ” “ประชาสังคม” หรือ “ปัญญาชนอินทรีย์” เป็นคำที่มีความหมายกว้างและตีความได้หลากหลาย จนอาจถูกนำไปใช้ในบริบทที่ต่างจากเจตนา และทำให้ขาดความเฉพาะเจาะจงในการวิเคราะห์ทางสังคม

อีกประเด็นหนึ่งที่ได้รับการวิพากษ์จากนักมาร์กซิสม์สายโครงสร้างนิยม เช่น หลุยส์ อัลธุสเซอร์ (Louis Althusser) คือการที่กรัมซีให้ความสำคัญกับวัฒนธรรม และอุดมการณ์อย่างมาก จนอาจทำให้บทบาทของ “ฐานเศรษฐกิจ” และ “ความสัมพันธ์ทางการผลิต” ถูกลดทอนลง แนวโน้มเช่นนี้นำไปสู่ข้อสงสัยว่าแนวคิดของกรัมซีอาจเคลื่อนจากวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ ไปสู่แนวคิดแบบอัตวิสัยนิยม (subjectivism) หรือให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคลและพื้นที่ว่าทกรรมมากเกินไป จนอาจเบี่ยงเบนจากแก่นกลางของมาร์กซิสม์ดั้งเดิมที่เน้นโครงสร้าง

นอกจากนี้ในส่วนของแนวคิด “ปัญญาชนอินทรีย์” กับ “ปัญญาชนดั้งเดิม” มีข้อวิจารณ์ว่า แนวคิดนี้อาจเหมารวมกลุ่มปัญญาชน และมองข้ามความหลากหลาย และความย้อนแย้งภายในกลุ่มปัญญาชนเอง เช่น ปัญญาชนที่มีพื้นฐานทางชนชั้นหลากหลาย หรือผู้ที่มีบทบาทสองหน้าในระบบ เช่น นักวิชาการที่ต่อต้านทุน แต่ได้รับการสนับสนุนจากทุน สุดท้าย แนวคิดของกรัมสกีต้องเผชิญกับข้อจำกัดใหม่ โดยเฉพาะในโลกหลังสมัยใหม่หรือยุคทุนแบบโลกาภิวัตน์ เมื่ออำนาจกระจายไปในระดับข้ามรัฐและข้ามพรมแดน เช่น อำนาจของทุนโลก สื่อข้ามชาติ หรือปัญญาประดิษฐ์ เมื่ออัตลักษณ์และความแตกต่างในสังคมไม่ได้จำกัดอยู่แค่ “ชนชั้น” แต่รวมถึง เพศ เชื้อชาติ ชาติพันธุ์ ฯลฯ ยังจะสามารถสร้าง “ฉันทามติร่วม” หรือ “จิตสำนึกสากล” ได้อยู่หรือไม่? หรือกลายเป็นเพียงการแข่งขันของวาทกรรมเฉพาะกลุ่ม อย่างไรก็ตาม แม้จะมีข้อวิจารณ์เหล่านี้ แนวคิดของกรัมสกีก็ยังคงเป็นหมวดหมู่สำคัญในการศึกษาสังคม การเมือง และวัฒนธรรม เนื่องจากได้เปิดพื้นที่ให้เข้าใจความสัมพันธ์เชิงอำนาจอย่างซับซ้อน โดยไม่จำกัดอยู่แค่โครงสร้างเศรษฐกิจ แต่เชื่อมโยงกับกระบวนการสร้างความรู้ การต่อรองในชีวิตประจำวัน และการสร้างความยินยอมอย่างแบบยลของชนชั้นปกครองเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ อย่างไรก็ตาม ยังคงมีการนำแนวคิดของกรัมสกีมาใช้ในการอธิบายการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ทางสังคมในลักษณะต่างๆ ตัวอย่างเช่น

การประยุกต์ใช้แนวคิดของกรัมสกี เช่น ในงานเรื่อง Communication and Capitalism: A Critical Theory (2020) โดย Christian Fuchs ได้นำเสนอบทบาทของอุดมการณ์และการครองอำนาจในระบบสื่อและการสื่อสารเพื่อวิเคราะห์ทุนนิยมดิจิทัลในยุคปัจจุบัน โดยนำแนวคิดของกรัมสกี (Antonio Gramsci) มาใช้เป็นหนึ่งในฐานทฤษฎีสำคัญ โดยเฉพาะในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ อำนาจนำ (hegemony) และสงครามแห่งการช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด (war of position) Fuchs ใช้แนวคิดของกรัมสกีในการอธิบายว่า การสื่อสารในสังคมทุนนิยมไม่ได้เป็นกระบวนการที่เป็นกลางหรือเสรี แต่เป็นพื้นที่ที่ชนชั้นปกครองใช้ผลิตและเผยแพร่อุดมการณ์ผ่านกลไกต่าง ๆ เช่น สื่อมวลชน โซเชียลมีเดีย ระบบการศึกษา และวัฒนธรรมกระแสหลัก เพื่อสร้าง “สามัญสำนึก” (common sense) ที่สนับสนุนสถานะทางอำนาจของตน กรัมสกีเรียกกระบวนการนี้ว่า “การครองอำนาจนำทางวัฒนธรรม” (cultural hegemony) โดยภายใต้แนวคิดนี้ Fuchs จึงเน้นว่า การ

กรอบำของทุนในระบบการสื่อสารดิจิทัล ไม่ได้ใช้เพียงกำลังหรือการควบคุมทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการควบคุมความคิด ความรู้สึก และคุณค่าทางสังคม ซึ่งสะท้อนลักษณะของ “สงครามแห่งการช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด” ตามแนวทางของกรั่มซ็อย่างชัดเจน นอกจากนี้ Fuchs ยังเสนอว่า การทำลายระบบทุนนิยมดิจิทัลไม่อาจทำได้เพียงการปฏิวัติทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ต้องเป็น “แย่งชิงพื้นที่ทางอุดมการณ์” (war of position) คือ การสร้างพื้นที่สื่อทางเลือก พื้นที่สาธารณะ และการสื่อสารเชิงวิพากษ์ที่สามารถแทรกแซงและเปลี่ยนแปลง “สามัญสำนึก” ที่ทุนสร้างขึ้น ซึ่งเป็นกลยุทธ์การต่อสู้เชิงอุดมการณ์ที่กรั่มซ็ให้ความสำคัญ

ตัวอย่างบทความเรื่อง The Hegemony Behind ‘Freedom to Study on an Independent Campus (MBKM)’ : A Gramsci Analysis (2024) โดย Rezky Juniarsih Nur และคณะ โดยใช้วิธีวิทยาเชิงคุณภาพ (qualitative methodology) เน้นการศึกษาข้อมูลจากเอกสารและแหล่งข้อมูลทุติยภูมิ เพื่อวิเคราะห์นโยบายการศึกษา MBKM ในอินโดนีเซียผ่านกรอบแนวคิดของ Antonio Gramsci เกี่ยวกับ “อำนาจนำ” (hegemony)

นโยบาย Merdeka Belajar Kampus Merdeka (MBKM) เป็นแนวทางการปฏิรูปการศึกษาในระดับอุดมศึกษาของประเทศอินโดนีเซียที่ริเริ่มโดยกระทรวงศึกษาธิการและวัฒนธรรม (Kemendikbud) ภายใต้การนำของรัฐมนตรี Nadiem Makarim ในปี ค.ศ. 2020 มีเป้าหมายเพื่อเสริมสร้าง ความยืดหยุ่น เสรีภาพ และความเชื่อมโยงระหว่างการศึกษาและโลกแห่งความเป็นจริงให้กับนักศึกษาในยุคอุตสาหกรรม 4.0 และสังคม 5.0 มีเป้าหมายเพื่อปรับเปลี่ยนการเรียนรู้ในระดับอุดมศึกษาให้ตอบสนองต่อบริบทของอุตสาหกรรมและสังคม โดยเปิดโอกาสให้นักศึกษาได้เรียนรู้นอกหลักสูตร เช่น การฝึกงาน การวิจัย การทำกิจกรรมอาสา หรือแม้กระทั่งสร้างธุรกิจของตนเอง MBKM จึงถูกเสนอให้เป็นแนวทางการศึกษาที่ส่งเสริมเสรีภาพ ความหลากหลาย และการเรียนรู้อย่างยืดหยุ่น

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมองว่านโยบายนี้ไม่ใช่เพียงนโยบายการศึกษาเชิงเทคนิคหรือแนวปฏิบัติที่ปรับตามโลกสมัยใหม่ แต่เป็นกระบวนการสร้างอำนาจนำทางอุดมการณ์ของชนชั้นนำ โดยเฉพาะภาคธุรกิจและภาครัฐ ผ่านระบบการศึกษา ซึ่ง

กรัมซีเคยอธิบายว่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการธำรงอำนาจของชนชั้นปกครอง กรัมซีชี้ให้เห็นว่า เมื่ออำนาจนำสามารถฝังอยู่ในความคิดและพฤติกรรมของผู้ถูกปกครอง พวกเขาจะ “ยินยอม” ต่อระบบที่กดขี่โดยไม่รู้ตัว และมักมองว่าสิ่งที่ตนกำลังเผชิญอยู่นั้นเป็น “ธรรมชาติ” หรือ “ความจำเป็น” มากกว่าการเลือกของอำนาจ

ในบริบทของ MBKM การเปิดพื้นที่ฝึกงานในบริษัทเอกชน การส่งเสริมให้นักศึกษาพัฒนาทักษะที่ตรงกับความต้องการของตลาดแรงงาน และการปรับหลักสูตรให้สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจฐานความรู้ (Knowledge-Based Economy) คือกระบวนการที่รัฐและทุนร่วมกันผลิต “แรงงานที่มีคุณภาพ” ให้กับระบบทุนมากกว่าการสร้างพลเมืองที่สามารถคิดอย่างอิสระ วิพากษ์ และเปลี่ยนแปลงสังคมได้

บทความยังชี้ให้เห็นว่า ความร่วมมือระหว่างมหาวิทยาลัยกับภาคธุรกิจที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วภายใต้ MBKM ได้ทำให้สถาบันการศึกษากลายเป็นเพียง “โรงงานผลิตแรงงาน” ที่ตอบสนองต่อความต้องการของตลาดเท่านั้น วิสัยทัศน์ทางการศึกษาของนักคิดรุ่นก่อน เช่น กี ฮัจญาร์ เดวานตารา (Ki Hadjar Dewantara) หรือ มุฮัมหมัด ฮัตตา (Mohammad Hatta) ที่เคยเน้นเรื่อง “การสร้างมนุษย์” ได้ถูกลดทอนลงเหลือเพียงการผลิต “แรงงานที่แข่งขันได้” บทบาทของการศึกษาในฐานะเครื่องมือปลดปล่อยมนุษย์จึงค่อย ๆ ถูกแทนที่ด้วยบทบาททางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน

ในทัศนะของกรัมซี นี่คือผลของการที่อุดมการณ์ของชนชั้นปกครองสามารถสร้างฉันทามติได้อย่างลึกซึ้งผ่านสถาบันทางสังคม เช่น โรงเรียน มหาวิทยาลัย และสื่อสารมวลชน จนแม้แต่นักศึกษาก็อาจรู้สึกว่าการได้ “ได้ประโยชน์” จากระบบที่แท้จริงแล้วอาจเป็นเพียงเครื่องมือของทุน ในขณะที่รัฐเองก็ลดบทบาทของตนในฐานะผู้สนับสนุนการศึกษา โดยปล่อยให้มหาวิทยาลัยปรับตัวตามกลไกตลาด เช่น การแปรสภาพเป็นนิติบุคคล การจัดตั้งหลักสูตรใหม่เพื่อดึงดูดนักศึกษา และการจัดกิจกรรมที่สอดคล้องกับภาคธุรกิจ บทความจึงไม่ได้เพียงตั้งคำถามกับนโยบาย MBKM ในระดับปฏิบัติ แต่เสนอให้ผู้อ่านพิจารณาอย่างลึกซึ้งถึงระบบอำนาจที่แฝงอยู่ภายใต้ “ความเสรี” ที่รัฐเสนอ แนวคิดของกรัมซีในเรื่องอำนาจนำจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการเปิดโปงความสัมพันธ์เชิงอำนาจและผลประโยชน์ทางชนชั้น

ที่ซ่อนอยู่ในการปฏิรูปการศึกษาครั้งนี้ และผู้เขียนเสนอว่า การจะปลดปล่อยการศึกษาออกจากอำนาจของทุนนิยมจำเป็นต้องอาศัย “การต่อสู้ทางอุดมการณ์” โดยเฉพาะผ่านบทบาทของปัญญาชนอินทรีย์ (organic intellectuals) ที่จะช่วยสร้างการตระหนักรู้ของนักศึกษาและสังคมในวงกว้าง เพื่อเปิดพื้นที่ให้การศึกษาเป็นกระบวนการสร้างพลเมืองที่มีสำนึก วิจาร์ณญาณ และความสามารถในการเปลี่ยนแปลงโลกที่พวกเขาอาศัยอยู่ได้อย่างแท้จริง

ในการนำบทความนี้ไปประยุกต์ใช้ สิ่งที่ควรตระหนักคือ บทความดังกล่าวมิได้เพียงวิพากษ์นโยบาย MBKM เฉพาะในมิติของการออกแบบหรือการปฏิบัติเท่านั้น หากแต่เสนอว่า MBKM คือหนึ่งในกลไกที่ชนชั้นนำใช้ในการธำรงอำนาจผ่านระบบการศึกษา โดยอาศัยการทำให้ความคิดแบบทุนนิยมกลายเป็นสามัญสำนึก และทำให้ผู้เรียนยอมรับระบบอย่างไม่รู้ตัว การประยุกต์ใช้บทความนี้จึงมิใช่เพียงเพื่อความเข้าใจเชิงทฤษฎีเท่านั้น แต่ยังสามารถต่อยอดสู่การเปลี่ยนแปลงในเชิงปฏิบัติและเชิงนโยบายได้อย่างลึกซึ้ง ในบริบทของการศึกษานโยบายสาธารณะ บทความนี้สามารถใช้เป็นเครื่องมือในการอ่านและวิพากษ์นโยบายการศึกษาอื่น ๆ ที่อ้างว่าเป็นการปฏิรูปเพื่อเสรีภาพ เช่น การเรียนรู้แบบเลือกได้ การเรียนรู้ตลอดชีวิต หรือการพัฒนาหลักสูตรที่ตอบสนองต่อตลาดแรงงาน แนวคิดของกรัมสกีช่วยให้มองเห็นว่าเบื้องหลังของนโยบายเหล่านี้ อาจเป็นการผลิตแรงงานให้สอดคล้องกับระบบทุนนิยม มากกว่าจะเป็นการพัฒนาความเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง การประยุกต์ใช้บทความจึงสามารถขยายไปสู่การวิเคราะห์นโยบายในประเทศอื่นได้ เช่น การปฏิรูปการศึกษา การสนับสนุนภาคเอกชนในระบบการศึกษา หรือแนวโน้มของการลดบทบาทของรัฐในการจัดการศึกษาสาธารณะ ในอีกด้านหนึ่ง บทความนี้ยังสามารถใช้เพื่อสร้างเครื่องมือสำหรับการเรียนการสอนและการวิจัยในระดับอุดมศึกษา โดยเฉพาะในการพัฒนาหลักสูตรที่ส่งเสริมการคิดวิพากษ์ การตั้งคำถามต่ออำนาจ และการเข้าใจบริบททางสังคมและเศรษฐกิจของการศึกษา การนำแนวคิดของกรัมสกีมาใช้ในห้องเรียนสามารถช่วยให้นักศึกษาเห็นบทบาทของตนเองในฐานะปัญญาชนอินทรีย์ (organic intellectuals) ที่ไม่ได้เป็นเพียงผู้รับสารหรือผู้ตามนโยบาย แต่เป็นผู้มีศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจในสังคม และช่วยให้นักวิจัยสามารถวิเคราะห์ความหมายที่แฝงอยู่ในข้อความ นโยบาย หรือ

สื่อสาธารณะต่าง ๆ ว่าเป็นผลผลิตของการต่อสู้ทางอุดมการณ์อย่างไร และมีใครเป็นผู้ได้เปรียบหรือเสียเปรียบในโครงสร้างอำนาจนั้น

คำถามท้ายบท

1. ขอให้อภิปรายประกอบการยกตัวอย่างว่า ความเชื่อพื้นฐานของกรัมสกีในเรื่อง โครงสร้าง (structure) กับปัจเจกผู้กระทำการ (human agency) ของกรัมสกีนั้น มีความแตกต่างจากมุมมองของมาร์กซ์แบบดั้งเดิมอย่างไร และมุมมองที่ต่างต่างนั้น ส่งผลต่อการอธิบายปรากฏการณ์หรือความสัมพันธ์ของคนในสังคมตามคำอธิบายของกรัมสกีอย่างไร
2. ขอให้อภิปรายเพิ่มเติมว่า หากสังคม มีการสร้างอำนาจนำโดยชนชั้นปกครองผ่านกลไกต่าง ๆ ตามที่กรัมสกีเสนอ เพื่อให้คนบางกลุ่มในสังคม สามารถหลีกเลี่ยงจากการครอบงำดังกล่าวได้ ท่านคิดว่ามีแนวทางอย่างไร ขอให้อภิปราย พร้อมยกตัวอย่างแนวทางที่เห็นเป็นรูปธรรมเพื่อประกอบการอธิบาย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Fuchs, C. (2020). *Communication and Capitalism: A Critical Theory*. University of Westminster Press. <https://doi.org/10.16997/book45>.
- Nur, R., Aba, A., & Nur, J. (2025). The hegemony behind “Freedom to study on an independent campus (MBKM)”: A Gramsci analysis. *Jurnal Edukasi Terkini*, 1, 20-33. <https://doi.org/10.70310/80fv5d40>.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci* (Q. Hoare & G. Nowell-Smith, Eds. & Trans.). International Publishers.
- Gramsci, A. (2014). *A great and terrible world: The pre-prison letters 1908–1926* (D. Boothman, Ed. & Trans.). Lawrence & Wishart.

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย (ต่อ)

วัชรพล พุทธรักษา. (2550). แนวความคิดการครองอำนาจนำ (Hegemony) ของ กรั้มชี (Gramsci): บททดลองเสนอในการอธิบายปรากฏการณ์ทางการเมืองไทย. ใน *เอกสารประกอบการประชุมวิชาการรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์แห่งชาติ ครั้งที่ 8* (ณ ศูนย์การประชุมนานาชาติไบเทค บางนา, 13 ธันวาคม 2550).

_____. (2557). *บทสำรวจความคิดทางการเมืองของ อันโตนิโอ กรั้มชี* (A Survey of Gramsci's Political Thought). กรุงเทพฯ: สมมติ.

_____. (2561). *อันโตนิโอ กรั้มชี กับการจัดวางความคิดทางการเมือง: ปรัชญาปฏิบัติ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และการปลดปล่อยมนุษย์* (Gramsci and Political Installation: Philosophy of Praxis, Social Transformation, and Human Emancipation). กรุงเทพฯ: สมมติ.

บทที่ 7

พื้นที่สาธารณะ (public sphere): เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jürgen Habermas)

นำเรื่อง

เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jürgen Habermas) เป็นนักปรัชญาและนักสังคมศาสตร์ชาวเยอรมันผู้มีบทบาทสำคัญในโลกความคิดของศตวรรษที่ 20 เกิดเมื่อวันที่ 18 มิถุนายน ค.ศ. 1929 ในประเทศเยอรมนี เป็นที่รู้จักในฐานะผู้บุกเบิกแนวคิดเรื่อง “พื้นที่สาธารณะ” (public sphere) โดยชี้ให้เห็นถึงบทบาทสำคัญของชนชั้นกลางในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมช่วงต้นของยุคทุนนิยมที่ได้สร้างพื้นที่ใหม่สำหรับการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ถกเถียง และตรวจสอบอำนาจรัฐอย่างมีเหตุผล ฮาเบอร์มาสนำเสนอแนวคิดนี้ไว้อย่างเป็นระบบในหนังสือ *The Structural Transformation of the Public Sphere* (1962) ซึ่งอธิบายพัฒนาการของพื้นที่สาธารณะจากเวทีที่เปิดให้ประชาชนสามารถใช้เหตุผลถ่วงดุลอำนาจรัฐ และจัดโครงสร้างทางสังคมใหม่ ไปสู่ช่วงเวลาที่พื้นที่เหล่านี้ค่อย ๆ ถูกกัดกร่อนและครอบงำโดยกลไกตลาดและระบบราชการ ซึ่งส่งผลให้พลังของเหตุผลสาธารณะและการวิพากษ์อย่างมีวิจารณ์ญาณลดลง ผลงานสำคัญอีกเล่มของเขาคือ *The Theory of Communicative Action* (1981) ซึ่งได้เสนอแนวคิด “เหตุผลเชิงสื่อสาร” (communicative rationality) ในฐานะรากฐานสำคัญของการกระทำทางสังคมที่เปิดกว้างและมีจริยธรรม โดยฮาเบอร์มาสได้แยกแยะระหว่าง “การกระทำเชิงกลยุทธ์” (strategic action) ที่มุ่งหวังผลประโยชน์ฝ่ายเดียว กับ “การกระทำเชิงสื่อสาร” (communicative action) ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของการสนทนาอย่างเสมอภาค ปราศจากการบังคับ และมีเป้าหมายเพื่อบรรลุความเข้าใจร่วม (mutual understanding) ผ่านการใช้ภาษาอย่างเปิดเผยและมีเหตุผล ผลงานทั้งสองเล่มสะท้อนถึงความพยายามในการสร้างกรอบทฤษฎีที่สามารถอธิบายและวิพากษ์พัฒนาการของสังคมสมัยใหม่ พร้อมทั้งเสนอทางเลือกที่เน้นศักยภาพของ

การสื่อสารอย่างมีเหตุผล เพื่อสร้างสังคมที่เป็นธรรม เปิดกว้าง และมีประชาธิปไตยอย่างแท้จริง

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของเจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jürgen Habermas 1929-present)

ฮาเบอร์มาสถือเป็นนักคิดคนสำคัญแห่งสำนักแฟรงก์เฟิร์ต (Frankfurt School of Critical Theory) ที่มีบทบาทโดดเด่นในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 แนวคิดของเขาแสดงให้เห็นถึงทั้งการสืบทอดและต่อยอดจากนักคิดในรุ่นก่อน โดยเฉพาะการนำแนวคิดเรื่อง “พื้นที่” จากเฮเกลมาขยายความผ่านแนวคิด “พื้นที่สาธารณะ” (public sphere) หรือนักวิชาการบางท่านอาจเรียกว่า “ปริณิชนาสาธารณะ” หรือ “อาณานิเวศสาธารณะ” ซึ่งกลายเป็นผลงานที่มีอิทธิพลอย่างสูงในวงวิชาการ โดยชี้ให้เห็นถึงบทบาทของพื้นที่นี้ในฐานะจุดเชื่อมโยงระหว่าง “พื้นที่ทางการเมือง” (political society) กับ “พื้นที่ประชาสังคม” (civil society) (ภาพที่ 5)

คำว่าพื้นที่สาธารณะ (public sphere) ปรากฏครั้งแรกในผลงานของอิมมานูเอล แคนท์ (Immanuel Kant) และฮาเบอร์มาสได้นำมาอธิบายเพิ่มเติมในผลงานชื่อ *Strukturwandel der Öffentlichkeit* ฉบับภาษาเยอรมัน ในปี 1962 และได้รับการแปลเป็นฉบับภาษาอังกฤษในปี ค.ศ.1989 ในหนังสือชื่อ *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category* โดยอธิบายถึงกระบวนการเกิดสำนึกสาธารณะว่าเกิดขึ้นจากการที่ปัจเจกบุคคลใช้ความรู้และแสดงออกทางความคิดอย่างมีเหตุผลและเปิดเผยในที่สาธารณะซึ่งเดิมเคยถูกควบคุมโดยรัฐและต่อมาพื้นที่ดังกล่าวได้แปรเปลี่ยนเป็นพื้นที่ของการถกเถียงวิพากษ์วิจารณ์การเมืองรวมถึงอำนาจรัฐด้วย พื้นที่สาธารณะจึงกลายเป็นอำนาจใหม่ที่ท้าทายอำนาจเดิมของสังคมศักดินาในยุโรป

ฮาเบอร์มาส ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่สาธารณะของชนชั้นกลางยุโรปเริ่มก่อตัวขึ้นในศตวรรษที่ 18 พร้อมกับการเติบโตของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมช่วงเริ่มต้น การขยายตัวของตลาดหนังสือพิมพ์ และการเกิดขึ้นของสถานที่สนทนาเชิงเหตุผล

ซึ่งในพื้นที่เหล่านี้ ประชาชนสามารถอภิปราย แสดงความคิดเห็น และวิจารณ์อำนาจรัฐด้วยเหตุผลได้อย่างเสรี โดยไม่ขึ้นอยู่กับอำนาจรัฐหรือกลุ่มผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ในมุมมองของฮาเบอร์มาส พื้นที่สาธารณะจึงไม่เพียงเป็นองค์ประกอบสำคัญของระบอบประชาธิปไตย หากยังเป็นพื้นที่ที่เอื้อให้ปัจเจกชนสามารถพัฒนาตนเองผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ถกเถียง และวิพากษ์ประเด็นสาธารณะด้วยเหตุผล โดยอยู่ภายใต้หลักการของความเสมอภาคและเสรีภาพในการแสดงออก อย่างไรก็ตาม ในยุคศตวรรษที่ 20 ฮาเบอร์มาสก็ได้ชี้ให้เห็นว่า บทบาทของพื้นที่สาธารณะได้เริ่มเสื่อมถอยลง อันเนื่องมาจากการแทรกแซงของรัฐ ระบบราชการ การครอบงำของทุน และสื่อมวลชนที่เปลี่ยนบทบาทของการสื่อสารจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นไปสู่การบริโภคข้อมูลแบบด้านเดียว ส่งผลให้พื้นที่สาธารณะกลายเป็นเพียงฉากจำลองของการสื่อสารที่ปราศจากเนื้อหาวิพากษ์อย่างแท้จริง

ภาพที่ 5 แนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะ

การศึกษาพื้นที่สาธารณะผ่านประวัติศาสตร์เชิงโครงสร้าง

ในการศึกษา ฮาเบอร์มาสใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ของยุโรปตะวันตก เพื่อศึกษารูปแบบของพื้นที่สาธารณะในยุคสมัยต่าง ๆ และใช้แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์เชิงโครงสร้าง (structural history) เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ที่ไม่ได้มองประวัติศาสตร์ว่าเป็นเพียงลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามเวลา (chronology) ที่มักเล่าเรื่องแบบเรียงลำดับเหตุการณ์ว่า ใครทำอะไร ที่ไหน เมื่อไหร่ หรือเน้นบุคคลสำคัญ สงคราม หรือเหตุการณ์ทางการเมือง เช่น การสืบราชสมบัติ การเปลี่ยนแปลงผู้นำ หรือเหตุการณ์ทางการเมืองที่โดดเด่น แต่กลับ

มุ่งเน้นที่ โครงสร้างเชิงลึก (deep structures) ที่กำหนดความเป็นไปของเหตุการณ์ เหล่านั้น เช่น โครงสร้างเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม อำนาจ และสถาบันต่าง ๆ ที่ ดำรงอยู่ในแต่ละช่วงเวลา เพราะเชื่อว่า เหตุการณ์เหล่านั้นเป็นผลผลิตของเงื่อนไข เชิงโครงสร้างที่ลึกซึ้งและยาวนานกว่าการกระทำของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ในการ ศึกษาประวัติศาสตร์เชิงโครงสร้าง จึงมุ่งเน้นการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ในระดับลึกในแง่ของระบบ กฎเกณฑ์ และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่กำหนดความ เป็นไปของชีวิตผู้คน เพื่อทำความเข้าใจสภาพสังคมและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ หนึ่งที่เกิดขึ้น ให้เห็นว่า เหตุใดบางพื้นที่จึงเปิดให้มีการอภิปรายอย่างเสรี และเหตุ ใดบางพื้นที่จึงถูกควบคุมหรือปิดกั้น

ในมุมมองของฮาเบอร์มาส “พื้นที่สาธารณะ” จึงไม่ได้เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่อย่าง เป็นธรรมชาติ หรือเป็นเพียงเวทีที่ผู้คนมาพูดคุยกันอย่างเสรี หากแต่เป็น ผลผลิต ของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคมของสังคมนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น ในยุคศักดินา ความสัมพันธ์ทางอำนาจถูกจัดวางอยู่บนระบบเครือญาติ ศาสนา และพิธีกรรม ความชอบธรรมของอำนาจรัฐแสดงออกผ่าน “การเป็นตัวแทน” (representative publicity) ซึ่งเน้นการแสดงออกของอำนาจผ่านกษัตริย์และขุนนาง ไม่ใช่ผ่านการ อภิปรายของประชาชน การไม่มีพื้นที่กลางที่เปิดให้ประชาชนอภิปรายจึงสะท้อน โครงสร้างสังคมที่ยังไม่เอื้อต่อการเกิดพื้นที่สาธารณะแบบเสรี ในทางตรงกันข้าม เมื่อโครงสร้างเศรษฐกิจเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็น ช่วงที่ชนชั้นกลางเริ่มมีบทบาทมากขึ้นพร้อมกับตลาดการค้าเสรีและการขยายตัว ของสื่อสิ่งพิมพ์ พื้นที่สาธารณะจึงก่อตัวขึ้นในฐานะเวทีที่ประชาชน โดยเฉพาะกลุ่ม ชนชั้นกลางสามารถใช้เหตุผลในการแสดงออกร่วมกัน นี่คือนิยามที่ฮาเบอร์มาสเรียกว่า “bourgeois public sphere”

ในการศึกษาประวัติศาสตร์เชิงโครงสร้าง จึงช่วยให้สามารถอธิบายการก่อรูป และเสื่อมถอยของพื้นที่สาธารณะในแต่ละยุคสมัยที่ล้วนมีรากฐานจากโครงสร้าง เชิงระบบ ไม่ว่าจะเป็นโครงสร้างของรัฐ ตลาด สื่อ หรือครอบครัว และสิ่งเหล่านี้ ก็เปลี่ยนแปลงไปพร้อมกับพัฒนาการของสังคมทุนนิยม ดังนั้นการเข้าใจพื้นที่ สาธารณะจึงไม่สามารถศึกษาเฉพาะการปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลในเชิง

วัฒนธรรมเท่านั้น แต่ต้องมองย้อนกลับไปถึงโครงสร้างที่หล่อหลอมเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ และอำนาจที่เอื้อหรือขัดขวางการมีอยู่ของพื้นที่สาธารณะในแต่ละบริบทด้วย โดยพบว่า ในยุคสมัยสังคมศักดินาช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 มีเพียงกษัตริย์ พระราชวงศ์ ขุนนางชั้นสูงและพระเท่านั้น ที่มีสิทธิในการเข้าถึงและครอบครองพื้นที่สาธารณะ ซึ่งพื้นที่สาธารณะในยุคนั้น คือ พระราชวัง โบสถ์ และสถานที่สำคัญ ๆ โดยกลุ่มคนดังกล่าวจะใช้พื้นที่ในการแสดงอำนาจอภิสิทธิ์หรือแสดงตนให้ประชาชนได้ชื่นชมหรือประกอบพิธีกรรม นอกจากนี้ ยังเป็นพื้นที่ในการใช้อำนาจเพื่อตัดสินในกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสาธารณะหรือคนหมู่มาก เช่น การออกกฎหมาย การผูกขาดอำนาจและการเผยแพร่ความรู้แก่สาธารณะ ในช่วงเวลานั้น การปรากฏตัวเพื่อให้เป็นที่รู้จักในสังคมไม่ใช่เรื่องที่ใครก็สามารถกระทำได้ มีเพียงบุคคลที่มีสถานภาพทางสังคมเพียงพอในฐานะที่เป็นบุคคลสาธารณะเท่านั้น จะสามารถกระทำได้ โดยรัฐเป็นผู้กำหนดและใช้อำนาจความรุนแรงเพื่อปราบปรามคนกลุ่มอื่นที่รุกล้ำเข้ามาในพื้นที่สาธารณะดังกล่าว การสื่อสารในพื้นที่สาธารณะของยุคสมัยนั้นจึงมีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบทางเดียวหรือบนลงล่าง (top-down communication)

สำหรับพื้นที่สาธารณะในยุคสมัยปลายศตวรรษที่ 17 ถึงต้นศตวรรษที่ 18 เป็นช่วงที่คนในสังคม เกิดการตื่นตัวทางศิลปวิทยาการ เช่น กลุ่มศิลปิน นักเขียน นักคิด ช่างฝีมือกลุ่มพ่อค้าและปัญญาชน จึงเกิดกลุ่มคนที่ถือเป็นชนชั้นใหม่ในสังคมที่อยู่กึ่งกลางระหว่างชนชั้นศักดินากับชนชั้นล่าง เรียกว่า ชนชั้นกลาง (bourgeois) ในช่วงเวลานี้ เป็นช่วงที่เศรษฐกิจและความรู้ไม่ได้ถูกผูกขาดไว้ที่ชนชั้นสูงหรือพระอีกต่อไป และในยุคสมัยดังกล่าวยังเป็นช่วงของการพัฒนาความเป็นเมืองในยุโรป จึงเริ่มปรากฏพื้นที่สาธารณะที่ชนชั้นกลางใหม่มาพบปะสังสรรค์กัน เช่น ร้านกาแฟ โรงเหล้า ห้องรับแขกของผู้ที่มีฐานะ ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า พื้นที่ที่เกิดขึ้นใหม่เหล่านี้เป็นเขตปลอดจากอำนาจของกษัตริย์และศาสนาเนื่องจากสังกัดอยู่ในพื้นที่ประชาสังคม (civil society) ซึ่งกิจกรรมที่กลุ่มชนชั้นกลางกระทำในพื้นที่สาธารณะเป็นไปในลักษณะของการนัดพบปะกันอย่างสม่ำเสมอเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารทั้งด้านการค้า ความรู้เกี่ยวกับปรัชญา วรรณกรรม ที่สำคัญคือมีการพูดคุยถกเถียงกันอย่างมีอิสระและมีเหตุผลในประเด็นทางสังคมต่าง ๆ เช่น กฎหมาย การเมือง

การปกครอง การวิพากษ์วิจารณ์ถกเถียงกันนี้ดำเนินไปบนหลักของความเสมอภาคเท่าเทียมกัน เพื่อหาทางออกที่เป็นที่ยอมรับร่วมกัน ดังนั้นเรื่องที่พูดคุยกันจะเป็นประเด็นของผลประโยชน์ร่วมกัน โดยในยุคนี้ เป็นยุคที่เริ่มมีหนังสือพิมพ์เกิดขึ้น หนังสือพิมพ์จึงเป็นศูนย์กลางของข้อมูลข่าวสาร ที่สมาชิกใช้ในการถกเถียงแลกเปลี่ยนกันในลักษณะของสภาקהาแพ เป็นต้น

ฮาเบอร์มาสกล่าวว่า ในยุคสมัยนี้พื้นที่สาธารณะ จึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อสู้ทางการเมืองของชนชั้นกลาง เพราะการพูดคุยกันได้เป็นไปเพื่อการแลกเปลี่ยนข้อมูลแต่เพียงเท่านั้น หากแต่กลุ่มผู้ชนทนามีความต้องการให้ผลลัพธ์ของการพูดคุยนำไปสู่การกระทำด้วย ดังนั้นพื้นที่ในยุคนี้จึงมีเป้าหมายเพื่อสร้างเวทีที่ประชาชนพลเมือง (citizen) ทั่วไสามารถมีส่วนร่วมในการตัดสินใจประเด็นสาธารณะที่มีผลกระทบถึงส่วนรวมและให้ผลลัพธ์จากการตัดสินใจนั้นเป็นการตัดสินใจที่ผ่านกระบวนการอภิปรายโต้แย้งกันมาแล้วอย่างรอบคอบ มิใช่การตัดสินใจบนฐานอำนาจของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง การสื่อสารในพื้นที่สาธารณะในยุคนี้จึงเป็นการสื่อสารแบบสองทาง (two-way communication) หรือการสื่อสารแบบเปิด (open communication) และเป็นพื้นที่ต่อสู้ทางการเมืองของชนชั้นกลาง เพราะนอกจากการพูดคุยดังกล่าวจะเป็นช่องทางให้สมาชิกในสังคมได้เข้ามามีส่วนร่วมในชีวิตสาธารณะแล้ว ยังเป็นการแลกเปลี่ยนข่าวสารเพื่อใช้ตรวจสอบผู้ปกครองในขณะนั้นด้วยซึ่งการพูดคุยพื้นที่สาธารณะในยุคนี้ นำมาซึ่งการเปลี่ยนสำคัญของประวัติศาสตร์การเมืองยุโรป เช่น การปฏิวัติฝรั่งเศส ในปี 1789 หรือในประเทศไทยแนวคิดนี้ได้ถูกประยุกต์ใช้ในพื้นที่ของเวทีประชาพิจารณ์ เป็นต้น แสดงดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 พื้นที่สาธารณะและปฏิบัติการทางสังคมในแต่ละยุคสมัย

ประเด็น	ยุคศตวรรษที่ 16	ยุคศตวรรษที่ 17 – 18
ผู้มีสิทธิ์เข้าถึง	กษัตริย์ พระราชวงศ์ ขุนนางชั้นสูงและพระ	ชนชั้นกลาง (พ่อค้า ช่างฝีมือ นักวิชาชีพ ปัญญาชน)
สถานที่	พระราชวัง โบสถ์ สถานที่สำคัญ	พื้นที่ที่ไม่เป็นทางการ เช่น ร้านกาแฟ โรงเหล้า ห้องรับแขก
การกระทำ/ กิจกรรม	ใช้เพื่อเป็นพื้นที่ ในการปรากฏตัวให้เป็น ที่รู้จัก ออกรับราชการ ประกอบพิธีกรรม	ใช้เพื่อเป็นพื้นที่ในการ แลกเปลี่ยนเพื่อให้ผลลัพธ์ นำไปสู่การปฏิบัติ
เป้าหมาย	ใช้เป็นพื้นที่เพื่อการตัดสินใจ กิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ สาธารณะหรือคนหมู่มาก	ใช้เป็นพื้นที่ให้ประชาชน พลเมือง (citizen) ทั่วไป สามารถมีส่วนร่วมในการ ตัดสินใจประเด็นสาธารณะ ที่มีผลกระทบถึงส่วนรวม
หน้าที่ของพื้นที่	ออกกฎหมาย เผยแพร่ ความรู้และอำนาจ จากรัฐ หรือชนชั้นปกครอง	ให้สมาชิกในสังคมได้เข้ามา มีส่วนร่วมและแลกเปลี่ยน ข้อมูลข่าวสาร
การสื่อสาร	สื่อสารทางเดียว จากบนลงล่าง	สื่อสารสองทาง

อย่างไรก็ตามเมื่อเข้าสู่ศตวรรษที่ 19 – 20 พื้นที่สาธารณะตามความหมายของฮาเบอร์มาสเริ่มลดบทบาทลง โดยชนชั้นกลางที่เคยต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจรัฐเมื่อได้รับชัยชนะแล้วก็ได้แปลงความหมายของพื้นที่สาธารณะจากที่เป็นเขต

พูดคุยเรื่องการเมือง ให้กลายเป็น เขตปลอดการเมือง (depoliticized area) เช่น กลายเป็นสวนสาธารณะ ศูนย์การค้า หรือสถานที่พักผ่อนแบบต่าง ๆ ซึ่งฮาเบอร์มาส กล่าวว่าพื้นที่สาธารณะในยุคนี้เป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมมากกว่าเป็นปริณิณทลทางการเมือง ดังนั้นการรวมตัวกันของผู้คนในพื้นที่สาธารณะยุคนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อหาความสนุก เพื่อสร้างความบันเทิง มิใช่การถกแถลงกันทางการเมืองอีกต่อไป ทำให้สถานะภาพของประชาชนที่เป็นพลเมือง (citizen) กลายเป็นผู้บริโภค (consumer) อันผู้นัยยะว่าสังคมมีความส่วนตัวหรือปัจเจกบุคคล (individual) มากขึ้น พื้นที่สาธารณะที่มีอยู่ในศตวรรษที่ 20 จึงเป็นเพียงพื้นที่สาธารณะแบบเทียม (pseudo-public sphere) มากไปกว่านั้น หนังสือพิมพ์ที่เคยมีบทบาทในการเป็นแหล่งข้อมูลข่าวสาร เริ่มเปลี่ยนเป้าหมายเป็นเพื่อการค้า (commercial press) มากขึ้น ซึ่งต่างจากอดีตที่หนังสือพิมพ์มีเป้าหมายหลักคือ การทำให้ผู้คนขาดโอกาสในการร่วมกันวิพากษ์วิจารณ์ และการมีส่วนร่วมการเมืองเพื่อการเปลี่ยนแปลงสังคม (political press) อันเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของพื้นที่สาธารณะตามทัศนะของฮาเบอร์มาส ในการวิเคราะห์ถึงเรื่องการเสื่อมถอยของพื้นที่สาธารณะในศตวรรษที่ 20 ฮาเบอร์มาสกล่าวว่า ไม่ใช่เพียงเพราะผู้คนไม่สนใจการเมืองแต่เกิดจากการที่ ระบบตลาดและรัฐได้แทรกซึมเข้ามาในโลกชีวิตของประชาชน ทำให้การสื่อสารเชิงเหตุผลถูกแทนที่ด้วยโฆษณา การจัดการ และการครอบงำเชิงอำนาจ

เหตุผลเชิงสื่อสารและทฤษฎีความจริงแบบฉันทานุมัติ ในงานของฮาเบอร์มาส

แนวคิดเรื่อง ความมีเหตุผลในการสื่อสาร (Communicative Rationality) และทฤษฎีความจริงแบบฉันทานุมัติ (Consensus Theory of Truth) เป็นหัวใจสำคัญในผลงาน The Theory of Communicative Action (1981) ที่วางรากฐานให้กับการศึกษาทำความเข้าใจการสื่อสารในฐานะกระบวนการที่มีมิติทางจริยธรรม ความชอบธรรม และการสร้างความเข้าใจร่วมกันในสังคมประชาธิปไตย โดยในการนำเสนอ ฮาเบอร์มาสแยกความแตกต่างระหว่าง การสื่อสารในชีวิตประจำวัน (everyday communicative practice) กับ วาทกรรม (discourse) ออกจากกัน โดยในการสื่อสารในโลกของวาทกรรมจะมีอุดมคติ (ideal speech) เป็นกรอบ

อ้างอิงอยู่เบื้องหลัง ซึ่งเป็นความจริงที่ยกระดับขึ้นมาเพื่อให้เหตุผลในการพิจารณาความจริง ความถูกต้อง และความชอบธรรมในเชิงจริยธรรม

ในแนวคิดของฮาเบอร์มาส ความจริง มิใช่สิ่งที่ “ดำรงอยู่อย่างแน่นอน” โดยอิสระจากมนุษย์ แต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นผ่านกระบวนการถกเถียงและให้เหตุผลร่วมกันในพื้นที่เปิด ความจริงที่ได้รับการยอมรับจะต้องผ่านการกลั่นกรองตามเกณฑ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับวาทกรรม ซึ่งเน้นหนักไปที่การใช้เหตุผลที่ทุกฝ่ายยอมรับได้บนเงื่อนไขที่ปราศจากอคติและการครอบงำ และฉันทามติ (consensus) ที่แท้จริงจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีเหตุผลรองรับที่ทุกฝ่ายยอมรับได้ ผ่านกระบวนการสื่อสารที่เสรี เท่าเทียม และเปิดกว้างให้การโต้แย้งในเชิงเหตุผล โดยฉันทามติในความหมายนี้ไม่ได้เกิดจากการบีบบังคับ หรือการยอมจำนนต่ออำนาจ หากแต่เป็นผลลัพธ์ของกระบวนการให้เหตุผลร่วมกันของผู้เข้าร่วมสนทนา

ฮาเบอร์มาสเสนอว่า ฉันทามติที่มีความชอบธรรมจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อการสื่อสารนั้นเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขของสิ่งที่เรียกว่า “สถานการณ์การสื่อสารในอุดมคติ” (Ideal Speech Situation) ซึ่งเป็นกรอบบรรทัดฐานเชิงอุดมคติที่ใช้เป็นมาตรฐานวัดความชอบธรรมของกระบวนการพูดคุย โดยสถานการณ์ดังกล่าวจะต้องประกอบด้วยเงื่อนไขสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ 1) ผู้เข้าร่วมมีสิทธิเท่าเทียมกันในการพูด โต้แย้ง ตั้งคำถาม หรือแสดงความคิดเห็น 2) การสื่อสารปราศจากแรงกดดัน การบงการ หรืออิทธิพลจากอำนาจภายนอก เช่น รัฐ ทูต หรือโครงสร้างทางสังคมที่กดทับ และ 3) ผู้เข้าร่วมทุกคนสามารถเสนอ คัดค้าน หรือถอนข้อเสนองานของตนได้อย่างเสรี บนฐานของเหตุผล ไม่ใช่การบงการหรือหวังผลประโยชน์ส่วนตน โดยฉันทามติที่เกิดจากสถานการณ์เช่นนี้จึงถูกเรียกว่า ฉันทามติที่มีเหตุผล ซึ่งก็คือเหตุผลในการสื่อสารที่ทำให้การสื่อสารระหว่างคนในชุมชนเกิดความเข้าใจกัน และเห็นพ้องต้องกันที่สุดในที่สุด (consensus)

ในการเสนอแนวคิดเรื่อง “เหตุผลเชิงสื่อสาร” (communicative rationality) เพื่อเสนอทางเลือกใหม่ต่อ “เหตุผลแบบเครื่องมือ” (แปลความตามต้นฉบับ) (instrumental rationality) ที่เน้นผลลัพธ์ในการควบคุม เช่น เหตุผลแบบที่มักใช้ในระบอบราชการหรือกลไกตลาด ตั้งอยู่บนสมมติฐานว่า มนุษย์สามารถ

สื่อสารกันเพื่อ “ทำความเข้าใจร่วมกัน” (mutual understanding) ได้ โดยที่ต่างฝ่ายต่างยอมรับเหตุผลซึ่งกันและกัน ไม่ใช่เพียงเพื่อหวังผลประโยชน์หรือโน้มน้าวอีกฝ่ายเพื่อผลลัพธ์ของตนเอง เหตุผลเชิงสื่อสารจึงเป็นกรอบของความสัมพันธ์ทางภาษาและการสื่อสารที่ยึดถือหลักความจริง ความถูกต้อง และความจริงใจเป็นบรรทัดฐานของการสนทนาร่วมกัน แนวคิดเรื่องฉันทามติของฮาเบอร์มาส์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (deliberative democracy) โดยแทนที่จะมองว่าประชาธิปไตยคือการตัดสินใจของเสียงข้างมากอย่างเดียว ฮาเบอร์มาส์เสนอว่า การตัดสินใจทางสังคมควรตั้งอยู่บนกระบวนการอภิปรายเชิงเหตุผล ที่เปิดโอกาสให้ผู้มีส่วนได้เสียทุกคนมีส่วนร่วม ฉันทามติที่เกิดจากกระบวนการนี้จึงไม่ใช่เพียงการลงมติเสียงข้างมาก แต่เป็นผลของการใช้เหตุผลอย่างเป็นประชาธิปไตย ซึ่งทำให้นโยบายหรือข้อตกลงที่เกิดขึ้นมีความชอบธรรมมากกว่าการบังคับใช้ด้วยอำนาจ โดยลักษณะเด่นของวิธีวิทยาใน The Theory of Communicative Action ฮาเบอร์มาส์ใช้การวิเคราะห์แนวคิดเชิงปรัชญา (Philosophical Reconstruction) ในการวิพากษ์แนวคิดของนักสังคมศาสตร์และนักปรัชญาคลาสสิก เช่น Max Weber, Émile Durkheim, George Herbert Mead, Talcott Parsons และ Karl Marx เพื่อชี้ให้เห็นข้อจำกัดของแนวคิดที่มองเหตุผลแบบกลไกหรือเทคนิค (instrumental reason) แล้วเสนอแนวคิดเรื่องเหตุผลเชิงสื่อสาร (communicative rationality) และ การกระทำเชิงสื่อสาร (communicative action) โดยมีเป้าหมายในการ รื้อ วิเคราะห์ และสร้างความเข้าใจใหม่ต่อแนวคิดพื้นฐานบางประการในสังคม

ข้อวิพากษ์ต่อแนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะ (Public Sphere)

แนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะนี้ ยังคงมีข้อถกเถียงเชิงวิพากษ์จากนักวิชาการหลายสำนัก หนึ่งในข้อวิพากษ์สำคัญ โดย Fraser (1990) ชี้ให้เห็นว่า ฮาเบอร์มาส์ให้ภาพพื้นที่สาธารณะของยุโรปศตวรรษที่ 18 อย่างโรแมนติคและอุดมคติเกินจริง โดยเสนอว่าเป็นพื้นที่ที่เปิดกว้าง เสรี และมีการใช้เหตุผลอย่างเท่าเทียม แต่ในความเป็นจริง “public sphere” ดังกล่าวกลับถูกครอบงำโดย ชนชั้นกลาง ผู้ชายผิวขาว มีการศึกษา ซึ่งกีดกันผู้หญิงชนชั้นแรงงาน แม่บ้าน และกลุ่มชายขอบอื่น ๆ ออกจากเวทีการสื่อสาร หากพิจารณาสังคมไทยผ่านกรอบแนวคิดของ Fraser จะ

พบว่า แนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะในฐานะเวทีของการมีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียม มิได้เป็นเพียงอุดมคติทางทฤษฎี แต่สามารถนำมาปรับใช้เพื่อเข้าใจและวิพากษ์ปัญหาเชิงโครงสร้างในบริบทของไทยได้อย่างลุ่มลึก โดยเฉพาะในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความไม่เสมอภาคเชิงอำนาจ อัตลักษณ์ และโครงสร้างสังคมที่กดทับกลุ่มเปราะบางในระดับต่าง ๆ ประการแรก แนวคิดของ Fraser ช่วยชี้ให้เห็นถึงความไม่เสมอภาคเชิงโครงสร้างในการสื่อสารสาธารณะ แม้ประเทศไทยในยุคดิจิทัลจะมีพื้นที่ให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นมากขึ้น เช่น ผ่านโซเชียลมีเดียหรือเวทีประชาภิไถยแบบมีส่วนร่วม อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ กลุ่มเปราะบางจำนวนมากกลับถูกมองข้ามหรือไม่มีพลังในการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายอย่างแท้จริง ไม่ว่าจะเป็นแรงงานข้ามชาติ ผู้หญิงในพื้นที่ชายขอบ ชนกลุ่มน้อยทางชาติพันธุ์ หรือกลุ่มหลากหลายทางเพศ เสียงของคนเหล่านี้มักไม่สามารถเข้าสู่พื้นที่สาธารณะกระแสหลักได้ หรือหากเข้าถึงได้ ก็มักถูกลดทอนน้ำหนักลง

ประการที่สอง แนวคิดของ Fraser ทำลายเส้นแบ่งระหว่าง “เรื่องส่วนตัว” กับ “เรื่องสาธารณะ” ซึ่งมักถูกใช้เป็นเครื่องมือทางวาทกรรมในการตัดสิทธิของกลุ่มผู้ถูกกดขี่ในสังคมไทย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือปัญหาความรุนแรงในครอบครัว แรงงานในบ้าน หรือสิทธิในการเข้าถึงบริการสุขภาพของผู้ไม่มีสถานะทางทะเบียน ซึ่งมักถูกจัดอยู่ในขอบเขตของ “เรื่องส่วนตัว” หรือ “เรื่องเฉพาะกลุ่ม” และถูกกันออกจากพื้นที่อภิปรายทางนโยบาย Fraser ชี้ว่า หากประเด็นเหล่านี้สะท้อนความไม่เป็นธรรมเชิงโครงสร้างแล้ว ย่อมมีสถานะเป็น “เรื่องสาธารณะ” ที่ควรได้รับการอภิปราย ถกเถียง และกำหนดนโยบายผ่านเวทีสาธารณะได้อย่างเต็มที่

ประการที่สาม Fraser ชี้ให้เห็นว่าในสังคมที่มีความเหลื่อมล้ำเชิงอำนาจ พื้นที่สาธารณะไม่ได้มีเพียงแห่งเดียว แต่ประกอบด้วยหลายพื้นที่ย่อยที่มีอัตลักษณ์ วัฒนธรรม และภาษาเฉพาะของแต่ละกลุ่ม หากนำแนวคิดนี้มาใช้กับสังคมไทย จะเห็นได้ว่าชุมชนชาติพันธุ์ ชาวเล กลุ่มชาติพันธุ์ไร้สัญชาติ หรือชุมชนชายแดนต่าง ๆ ล้วนมีองค์ความรู้เฉพาะที่ไม่สามารถสะท้อนผ่านภาษาและกลไกของรัฐแบบทางการได้ จึงควรมีการส่งเสริมให้ชุมชนเหล่านี้สร้างพื้นที่ของตนเองในการสื่อสารกับรัฐหรือกับสังคมวงกว้าง โดยไม่ถูกครอบงำด้วยนิยามหรือกรอบคิดแบบรัฐราชการ นอกจากนี้ หรือโดย Mouffe (2000) ที่วิพากษ์ว่า แนวคิดของฮาเบอร์

มาตั้งอยู่บนอุดมคติของ “เหตุผลเชิงสื่อสาร” และพลเมืองควรแสวงหาฉันทามติ (consensus) ผ่านการสื่อสารอย่างเสรีและเท่าเทียม แต่ในโลกแห่งความเป็นจริง ความขัดแย้ง ความแตกต่าง และความหลากหลายของอัตลักษณ์ เป็นเงื่อนไขปกติของสังคมประชาธิปไตย Mouffe จึงเสนอว่า ประชาธิปไตยไม่ควรลบความขัดแย้งออกไป แต่ควรเปิดพื้นที่ให้ความขัดแย้งสามารถแสดงออกได้อย่างสร้างสรรค์และอยู่ร่วมกันอย่างไม่ทำลายกันและต่อยอดเป็นแนวคิดพื้นที่สาธารณะแบบปะทะสังสรรค์ (Agonistic Public Sphere) ที่เปิดพื้นที่ให้กับความขัดแย้งและการแสดงออกทางการเมืองโดยไม่จำเป็นต้องยึดตามเหตุผลตามแบบที่ฮาเบอร์มาสเสนอ อย่างไรก็ตาม ในส่วนของแนวคิดก็ยังคงมีจุดเด่น ในการนำเรื่อง “เหตุผล” และ “การสื่อสาร” และการเปิดพื้นที่ให้ทุกคนสามารถมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาค ในกระบวนการอภิปราย และเสนอวิธีการเชิงโครงสร้างในการออกแบบสังคมที่มีความเป็นธรรมทางการเมืองและวัฒนธรรม

นอกจากนี้ Mouffe (2000) วิพากษ์ว่า แนวคิดของฮาเบอร์มาตั้งอยู่บนอุดมคติของ “เหตุผลเชิงสื่อสาร” และพลเมืองควรแสวงหาฉันทามติ (consensus) ผ่านการสื่อสารอย่างเสรีและเท่าเทียม แต่ในโลกแห่งความเป็นจริง ความขัดแย้ง ความแตกต่าง และความหลากหลายของอัตลักษณ์ เป็นเงื่อนไขปกติของสังคมประชาธิปไตย Mouffe จึงเสนอว่า ประชาธิปไตยไม่ควรลบความขัดแย้งออกไป แต่ควรเปิดพื้นที่ให้ความขัดแย้งสามารถแสดงออกได้อย่างสร้างสรรค์และอยู่ร่วมกันอย่างไม่ทำลายกันและต่อยอดเป็นแนวคิดพื้นที่สาธารณะแบบปะทะสังสรรค์ (Agonistic Public Sphere) ที่เปิดพื้นที่ให้กับความขัดแย้งและการแสดงออกทางการเมืองโดยไม่จำเป็นต้องยึดตามเหตุผลตามแบบที่ฮาเบอร์มาสเสนอ อย่างไรก็ตาม ในส่วนของแนวคิดก็ยังคงมีจุดเด่น ในการนำเรื่อง “เหตุผล” และ “การสื่อสาร” และการเปิดพื้นที่ให้ทุกคนสามารถมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาค ในกระบวนการอภิปราย และเสนอวิธีการเชิงโครงสร้างในการออกแบบสังคมที่มีความเป็นธรรมทางการเมืองและวัฒนธรรม ซึ่งในปัจจุบันยังคงปรากฏการนำแนวคิดของฮาเบอร์มาสไปใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม ตัวอย่างเช่น

บทความเรื่อง The Hidden Structures of the Digital Public Sphere (2023) โดย Claudia Ritz เป็นงานวิเคราะห์ที่หยิบยกแนวคิดของ Jürgen Habermas ว่าด้วยพื้นที่สาธารณะ (public sphere) มาใช้ในการอธิบายและวิพากษ์ความเปลี่ยนแปลงของสื่อและการสื่อสารในยุคดิจิทัล โดย Ritz เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงวิกฤติของพื้นที่สาธารณะในยุคดิจิทัล ไม่ว่าจะเป็นการแพร่กระจายของข่าวปลอม ทฤษฎีสมคบคิด หรือภาวะโพลาริซ์ที่ทำให้สังคมแตกแยกอย่างรุนแรง แม้ประชาชนจะเข้าถึงข้อมูลได้มากขึ้น แต่กลับมีจำนวนไม่น้อยที่เพิกเฉยต่อข่าวสารทางการเมืองโดยสิ้นเชิง และแม้เสียงของประชาชนจะถูกเปิดกว้างผ่านโซเชียลมีเดีย แต่ในความเป็นจริง กลับมีเพียงไม่กี่บริษัทเทคโนโลยีรายใหญ่เท่านั้นที่ควบคุมตลาดข้อมูลข่าวสาร ทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำด้านอำนาจการสื่อสารอย่างชัดเจนเมื่อนำทฤษฎีพื้นที่สาธารณะมาปรับใช้ในโลกยุคดิจิทัลยุคใหม่

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้เขียนใช้การอ่านและตีความผลงานของ Habermas ตั้งแต่เรื่อง The Structural Transformation of the Public Sphere (1962) จนถึงผลงานล่าสุดในปี 2022 ซึ่งผู้เขียนชี้ให้เห็นถึงจุดแข็งและข้อจำกัดของแนวคิด โดยเฉพาะในด้านการเกี่ยวข้องกับสื่อยุคใหม่ โครงสร้างของพื้นที่สาธารณะดิจิทัล และบทบาทของพลเมืองในกระบวนการสื่อสารทางการเมือง และใช้ทั้งวิธีเปรียบเทียบ วิเคราะห์องค์ประกอบ วิพากษ์ ต่อยอด ปรับใช้ เพื่อนำมาใช้เป็นกรอบในการทำความเข้าใจโลกปัจจุบัน โดยเสนอว่า แม้ทฤษฎีของฮาร์เบอร์มาสจะยังมีพลังในการอธิบายโครงสร้างเชิงสถาบันของประชาธิปไตย แต่ก็มีจุดอ่อนสำคัญหลายประการ โดยเฉพาะการมองข้ามบทบาทของผู้ใช้งานทั่วไปและบุคคลหรือกลุ่มคนที่มิบทบาทในการสร้างความเห็น ชี้นำการถกเถียง หรือจุดกระแสสาธารณะผ่านสื่อดิจิทัล โดยเสนอว่า การวิเคราะห์พื้นที่สาธารณะ (public sphere) ในยุคดิจิทัลไม่ควรยึดติดอยู่กับเพียงคุณภาพของสื่อมวลชนหรือความเป็นมืออาชีพของนักข่าวเท่านั้น แต่ต้องพิจารณาไปถึง “โครงสร้างย่อย” ที่หล่อหลอมการสื่อสารทางการเมือง เช่น ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลบนโซเชียลมีเดีย การให้คุณค่ากับแหล่งข้อมูลตามเครือข่ายส่วนตัว ความเชื่อมั่นที่เกิดจากประสบการณ์ร่วม หรือการมีส่วนร่วมจากผู้นำทางความคิดในระดับปัจเจก (opinion leaders) ซึ่งอาจไม่ได้เป็นนักข่าวแต่มีอิทธิพลสูงในโลกออนไลน์

นอกจากนี้ Ritzi ยังชี้ให้เห็นว่า พื้นที่สาธารณะดิจิทัลมีลักษณะกระจาย (fragmented) และ เลือกมอง (selective) อย่างชัดเจน โดยเฉพาะในแง่ของการมองข้ามประเด็นท้องถิ่นและภูมิภาค ซึ่งเคยเป็นพื้นที่สำคัญของการมีส่วนร่วมทางการเมือง ประเด็นระดับท้องถิ่นถูกแทนที่ด้วยวาทกรรมระดับประเทศหรือโลก เช่น การเคลื่อนไหวทางการเมืองผ่าน hashtag ที่สะท้อนประเด็นใหญ่ ๆ แต่ไม่ลงลึกถึงบริบทใกล้ตัวของผู้คน ปรากฏการณ์นี้ส่งผลต่อความห่างเหินระหว่างประชาชนกับการเมืองในชีวิตจริง

Ritzi ยังเน้นให้เห็นว่า พื้นที่สาธารณะในยุคดิจิทัลมีลักษณะที่กระจาย (fragmented) และเลือกมอง (selective) อย่างเด่นชัด โดยเฉพาะในแง่ของการละเลยประเด็นระดับท้องถิ่นและภูมิภาค ซึ่งเดิมเคยเป็นพื้นที่สำคัญสำหรับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน อย่างไรก็ตาม ในโลกออนไลน์ร่วมสมัย ประเด็นเหล่านี้กลับถูกกลบด้วยวาทกรรมทางการเมืองในระดับชาติหรือระดับสากล โดยเฉพาะผ่านการเคลื่อนไหวทางการเมืองผ่าน hashtag ที่มักเน้นประเด็นใหญ่ ซึ่งเข้าถึงคนจำนวนมาก แต่ขาดการเชื่อมโยงกับบริบทใกล้ตัวของชีวิตประจำวันของผู้คน ปรากฏการณ์นี้นำไปสู่ ช่องว่างที่เพิ่มขึ้นระหว่างพลเมืองกับกระบวนการทางการเมือง และอาจบั่นทอนความผูกพันของประชาชนต่อการมีส่วนร่วมในระดับพื้นที่อย่างมีนัยสำคัญ อีกประเด็นที่ผู้เขียนให้ความสนใจคือ การเลือกที่จะเพิกเฉยโดยจงใจ (strategic illiteracy) ซึ่งหมายถึงผู้คนบางกลุ่มที่จงใจหลีกเลี่ยงข่าวสารเพื่อไม่ให้เกิดความเครียด หรือรบกวนวิถีชีวิตของตน ปรากฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นถึงพฤติกรรมที่เปลี่ยนไปของพลเมืองในโลกยุคดิจิทัล ซึ่งอาจไม่ได้เป็นเพียงผลของการขาดความรู้เท่านั้น แต่ยังเกิดจากการเลือกบริโภคข้อมูลเฉพาะกลุ่มอย่างมีนัยยะ

ในส่วนสุดท้ายของบทความ Ritzi เสนอว่า หากต้องการรักษาคุณภาพของประชาธิปไตยในยุคสื่อดิจิทัล ทฤษฎีประชาธิปไตยร่วมสมัยควรให้ความสนใจต่อโครงสร้างภายในของ public sphere มากขึ้น ทั้งในเชิงวิเคราะห์และเชิงนโยบาย การออกแบบระบบสื่อที่คำนึงถึงการกระจายอำนาจ การเข้าถึงระดับท้องถิ่น และการส่งเสริมการรู้เท่าทันสื่อจึงเป็นสิ่งจำเป็น ในการนำมาปรับใช้ ผู้เขียน เสนอให้ผสมมุมมองของทฤษฎีประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (deliberative democracy)

แบบชนชั้นนำ (elitist) และแบบโครงสร้างนิยม (constructivist) เข้าด้วยกัน เพื่อเข้าใจพลวัตของการสื่อสารสาธารณะในสังคมที่เต็มไปด้วยความแบ่งแยก ความเหลื่อมล้ำ และเทคโนโลยีที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และแม้คำว่า “พื้นที่สาธารณะ” จะกลายเป็นคำที่ใช้กันทั่วไปในวงวิชาการ แต่ Ritzi ยืนยันว่าหากได้รับการต่อยอดอย่างเหมาะสม ยังคงเป็นแนวคิดสำคัญในการเข้าใจและปกป้องประชาธิปไตยในยุคดิจิทัลได้อย่างมากเพราะเป็นการเปิดพื้นที่ให้ผู้คนที่มีความสนใจการเมืองสามารถถกเถียงบนฐานเหตุผลแบบสาธารณะผ่านอัลกอริธึมและเครือข่ายส่วนตัว

ในการประยุกต์เข้ากับบริบทของ สังคมไทย สามารถพิจารณาได้หลายมิติ ทั้งในเชิงการเมือง วัฒนธรรมสื่อ และการออกแบบนโยบายสาธารณะ โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาถึงพลวัตของสื่อดิจิทัล วัฒนธรรมการสื่อสาร และลักษณะของการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปในสังคมไทยปัจจุบัน เช่น ในบทความของ Ritzi ได้ชี้ให้เห็นถึงลักษณะของพื้นที่สาธารณะดิจิทัลที่มีความ “กระจัดกระจาย” และ “เลือกมอง” ซึ่งในบริบทของไทยก็คือการที่ผู้คนจำนวนมากมักเสพข้อมูลข่าวสารจากแหล่งที่ตนเลือกและไว้วางใจ โดยมีแนวโน้มจะอยู่ในกลุ่มที่มีความเห็นสอดคล้องกัน ส่งผลให้การถกเถียงอย่างมีเหตุผลกับกลุ่มความคิดที่แตกต่างเริ่มลดน้อยลง นอกจากนี้ ประเด็นที่ปรากฏในพื้นที่สาธารณะดิจิทัลมักเน้นเรื่องการเมืองระดับชาติหรือประเด็นเชิงสัญลักษณ์ แต่กลับละเลยประเด็นท้องถิ่นหรือปัญหาเฉพาะพื้นที่ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นพื้นที่สำคัญของการมีส่วนร่วมและการจัดตั้งทางการเมืองของประชาชน ปรากฏการณ์นี้นำไปสู่ความห่างเหินระหว่างประชาชนกับกระบวนการตัดสินใจทางการเมืองในชีวิตจริง และอาจส่งผลต่อความเชื่อมโยงระหว่างพรรคการเมืองกับชุมชนในระยะยาว

อีกประเด็นที่มีความสอดคล้องกับบริบทไทยอย่างเด่นชัดคือ แนวคิดเรื่องการเลือกที่จะเพิกเฉยโดยจงใจ (strategic illiteracy) ซึ่งหมายถึงพฤติกรรมของผู้คนที่เลือกจะไม่รับรู้ข่าวสารหรือข้อมูลทางการเมือง แม้จะสามารถเข้าถึงข้อมูลเหล่านั้นได้อย่างง่ายดายก็ตาม ในสังคมไทย ปรากฏการณ์นี้พบได้ในหลายกลุ่ม เช่น ผู้สูงอายุหรือเยาวชนที่เปราะบางกับความขัดแย้งทางการเมือง กลุ่มแรงงานที่

รู้สึกว่าการเสี่ยงของตนไม่มีความหมาย หรือเยาวชนบางส่วนที่หันไปเสพสื่อบันเทิงเป็นหลักโดยไม่ให้ความสำคัญกับข่าวสารบ้านเมือง การที่คนกลุ่มหนึ่งจิตใจหลีกเลี่ยงการมีส่วนร่วมทางการเมือง ไม่ใช่เพราะขาดโอกาสหรือความสามารถในการเข้าถึงข้อมูล แต่เพราะรู้สึกว่าการรับรู้ข้อมูลเหล่านั้นจะก่อให้เกิดความไม่สบายใจ ความสับสน หรือความสับสนหว้าง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิกฤตของการสื่อสารในพื้นที่สาธารณะร่วมสมัยอย่างแท้จริง

ในขณะเดียวกัน สื่อดิจิทัลในไทยก็เปิดพื้นที่ให้กับผู้มีอิทธิพลหรือบุคคลที่ไม่ได้สังกัดสถาบันสื่อหรือมีสถานะทางวิชาชีพด้านข่าวสารอย่างเป็นทางการ แต่กลับมีอิทธิพลในการชี้นำความคิดเห็นของสาธารณะ ไม่ว่าจะเป็นอินฟลูเอนเซอร์ ยูทูบเบอร์ หรือผู้ใช้โซเชียลมีเดียทั่วไปที่มีผู้ติดตามจำนวนมาก ผู้มีอิทธิพลเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการสร้างการรับรู้ทางการเมือง โดยเฉพาะในกลุ่มเยาวชนหรือผู้ที่ไม่ติดตามสื่อกระแสหลัก ปรากฏการณ์เช่นนี้ท้าทายแนวคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับ “พื้นที่สาธารณะ” ที่เคยผูกโยงกับสื่อมืออาชีพ และเรียกร้องให้มีการออกแบบนโยบายหรือโครงสร้างที่ยอมรับความหลากหลายของผู้สื่อสารในโลกยุคใหม่มากยิ่งขึ้น

ในการประยุกต์แนวคิดของ Ritzi กับบริบทไทยจึงชี้ให้เห็นความจำเป็นของการปรับทิศทางนโยบายสื่อและการสื่อสารสาธารณะ โดยเฉพาะในแง่ของการกระจายอำนาจการสื่อสาร การสนับสนุนสื่อท้องถิ่น การสร้างพื้นที่ปลอดภัยในการแสดงความเห็น และการส่งเสริมความรู้เท่าทันสื่อในระดับประชาชน แนวทางเหล่านี้จะช่วยให้พื้นที่สาธารณะในโลกดิจิทัลของไทยไม่กลายเป็นเพียงเวทีของเสียงส่วนใหญ่หรือกลุ่มทุนเท่านั้น แต่ยังสามารถทำหน้าที่เป็น “โครงสร้างพื้นฐานของประชาธิปไตย” ที่เปิดกว้างและมีเสรี

ในการนำแนวคิดของฮาร์เบอมาสในการออกแบบและปฏิบัติการไกล่เกลี่ยข้อขัดแย้ง ดังตัวอย่างบทความเรื่อง Habermas's Theory of Communicative Action as a Theoretical Framework for Mediation Practice (2005) เขียนโดย Stephen Chilton และ Maria Stalzer Wyant Cuzzo วิธีวิทยาในบทความนี้มีลักษณะเด่นคือการนำเสนอข้อถกเถียงเชิงแนวคิดผ่านการประยุกต์ใช้ทฤษฎี “การกระทำเชิงสื่อสาร” ของ Jürgen Habermas โดยเน้นที่ชุดแนวคิดสำคัญซึ่ง

เรียกว่า “ข้อสมมุติพื้นฐานของการโต้แย้ง” (presuppositions of argumentation) ซึ่งเป็นหลักเกณฑ์เชิงนามธรรมที่ว่าด้วยเงื่อนไขที่ต้องมีอยู่ในการสื่อสารที่มีเหตุผล และเป็นธรรม เช่น การไม่พูดขัดแย้งกับตนเอง การใช้ภาษาอย่างสม่ำเสมอ และการเปิดโอกาสให้ทุกคนได้แสดงความคิดเห็นอย่างเท่าเทียม ผู้เขียนนำแนวคิดเหล่านี้มาใช้เป็นหลักวางกรอบในการทำความเข้าใจว่าเหตุใดความขัดแย้งจึงเกิดขึ้น และผู้ไกล่เกลี่ยจะสามารถรักษาความสัมพันธ์ระหว่างคู่ขัดแย้งได้อย่างไรผ่านกระบวนการสื่อสาร

ลักษณะของการวิเคราะห์ในบทความนี้ไม่ใช่การพิสูจน์ความถูกต้องของทฤษฎีผ่านข้อมูลจริง หากแต่เป็นการใช้ทฤษฎีเป็นกรอบในการคิดและเสนอแนวทางการปฏิบัติ กล่าวคือ วิธีวิทยานี้เป็นการ “แปล” ทฤษฎีนามธรรมให้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้จริงในบริบทของการไกล่เกลี่ยความขัดแย้ง ทั้งในระดับปัจเจก ระดับระบบ เช่น กระบวนการยุติธรรม และในระยะเวลาที่ความขัดแย้งยังดำเนินอยู่ รวมถึงช่วงเวลาหลังจากมีคำตัดสินแล้ว

ผู้เขียนใช้กรณีจำลอง (hypothetical cases) การอุปมา และการอภิปรายเชิงเหตุผล (reasoned argumentation) เพื่อสื่อให้เห็นว่า ข้อสมมุติเหล่านี้สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือให้ผู้ไกล่เกลี่ย “อ่าน” สถานการณ์ความขัดแย้ง และ “ออกแบบ” วิธีการพูดคุยที่ยังคงเคารพความเป็นมนุษย์ของทั้งสองฝ่าย แม้ในสถานการณ์ที่ไม่สามารถตกลงกันได้ ผู้เขียนยังเสนอแนวคิดเสริม เช่น “เงื่อนไขของความขัดแย้ง” (conditions of conflict) เพื่อชี้ให้เห็นว่า แม้จะไม่สามารถบรรลุข้อตกลงได้ในกระบวนการไกล่เกลี่ย แต่ก็ยังสามารถรักษาความสัมพันธ์ในฐานะมนุษย์ร่วมกันได้ กล่าวโดยสรุป วิธีวิทยาในบทความนี้คือการวิเคราะห์เชิงทฤษฎีที่มุ่งเสนอกรอบแนวคิดใหม่ให้กับการปฏิบัติ (theory-informed practice) โดยอาศัยพลังของทฤษฎีในการเปลี่ยนแปลงวิธีคิด วิธีพูด และวิธีทำงานของผู้เกี่ยวข้องในกระบวนการไกล่เกลี่ย อาทิ ผู้ไกล่เกลี่ย คู่ขัดแย้ง และผู้พิพากษา บทความนี้จะเป็นตัวอย่งที่ดีของการวิจัยที่มีได้ตั้งอยู่บนฐานของข้อมูลเชิงประจักษ์ แต่มีพลังในการเปลี่ยนวิธีมองโลกและพฤติกรรม การปฏิบัติงานอย่างเป็นรูปธรรมผ่านการไตร่ตรองเชิงจริยธรรมและเหตุผล

ในทางปฏิบัติด้านการไกล่เกลี่ย บทความเสนอว่าผู้ไกล่เกลี่ยควรทำหน้าที่มากกว่าการเป็นผู้ประสานหรือผู้อำนวยการในกระบวนการหาข้อตกลง แต่ควรทำหน้าที่ในฐานะ “ผู้ดูแลพื้นที่แห่งความเข้าใจ” กล่าวคือ ผู้ไกล่เกลี่ยต้องสร้างบรรยากาศที่ปลอดภัยและเอื้อต่อการสื่อสารอย่างจริงจัง ให้คู่ขัดแย้งสามารถพูดในสิ่งที่ตนเชื่ออย่างแท้จริง ตั้งคำถาม และแสดงความรู้สึกได้โดยปราศจากความกลัว การเปิดพื้นที่เช่นนี้ต้องอาศัยการยึดถือข้อสมมุติพื้นฐานของการโต้แย้งตามแนวคิดของฮาร์เบอมาส เช่น การไม่พูดขัดแย้งกับตนเอง การใช้คำที่มีความหมายชัดเจน และการให้สิทธิเท่าเทียมในการสื่อสารแก่ทุกฝ่าย

ในกรณีที่การไกล่เกลี่ยไม่สามารถนำไปสู่ข้อตกลง หรือเกิด “ภาวะทางตัน” ผู้เขียนบทความเสนอว่าผู้ไกล่เกลี่ยยังคงมีบทบาทในการประคับประคองความสัมพันธ์ที่อาจถูกสั่นคลอนจากความขัดแย้ง โดยการส่งเสริม “เงื่อนไขของความขัดแย้ง” ที่ช่วยรักษาศักดิ์ศรีและความเป็นมนุษย์ของแต่ละฝ่าย เช่น การส่งเสริมให้คู่ขัดแย้งแสดงออกถึงความเสียใจหรือให้อภัยกัน การยอมรับว่าไม่มีใครเป็นเจ้าของความถูกต้องอย่างเบ็ดเสร็จ และการเปิดโอกาสให้ทั้งสองฝ่ายสามารถกลับมาพูดคุยกันได้อีกในอนาคต เงื่อนไขเหล่านี้ช่วยให้ความขัดแย้งไม่กลายเป็นการปะทะกันอย่างสมบูรณ์ หากแต่เป็นเพียงช่วงเวลาแห่งความไม่ลงรอยที่ยังมีความหวังอยู่เบื้องหลัง

นอกจากการนำไปใช้ในการไกล่เกลี่ยระดับปัจเจกแล้ว บทความยังเสนอให้ประยุกต์ใช้แนวคิดนี้ในระดับระบบ เช่น ระบบตุลาการ โดยเฉพาะศาลและผู้พิพากษา ผู้เขียนเสนอว่าศาลควรตระหนักถึงบทบาทของตนในฐานะ “ผู้รักษาความสัมพันธ์ของพลเมือง” มากกว่าจะเป็นเพียงเครื่องมือชี้ขาดความถูกต้องแต่เพียงอย่างเดียว ถ้อยแถลงของผู้พิพากษาในช่วงต้นของกระบวนการพิจารณาคดีสามารถถูกออกแบบให้สะท้อนความเข้าใจในธรรมชาติของความขัดแย้ง ความหลากหลายของเป้าหมายมนุษย์ และการยอมรับว่าคำตัดสินทางกฎหมายไม่ใช่ความถูกต้องสมบูรณ์ แต่เป็นการทดลองทางสังคมที่ดำเนินไปภายใต้เงื่อนไขของการอยู่ร่วมกันอย่างไม่สมบูรณ์แบบในโลกแห่งความเป็นจริง ในการนำไปประยุกต์ใช้นั้น แนวทางนี้ยังสามารถขยายไปสู่บริบทอื่น ๆ เช่น งานพัฒนาชุมชน การจัดเวทีสาธารณะ หรืองานด้านสันติภาพ โดยเฉพาะในพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ศาสนา หรืออุดมการณ์ทางการเมือง แนวคิดของฮาร์เบอมาส สามารถช่วยออกแบบกระบวนการพูดคุยให้

เอื้อต่อการสร้าง “พื้นที่ปลอดภัย” ที่ทุกเสียงได้รับฟัง ทุกฝ่ายมีโอกาสแสดงความรู้สึก และสามารถเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันแม้จะยังไม่เห็นพ้องต้องกันในประเด็นทางเนื้อหา หรือกล่าวโดยสรุป คือ บทความนี้เสนอให้เราเปลี่ยนวิธีคิดเกี่ยวกับการแก้ไขความขัดแย้งจากการมุ่งหา “ข้อตกลงร่วม” ไปสู่การสร้าง “ความสัมพันธ์ที่ยั่งยืน” โดยการเปิดพื้นที่ให้มนุษย์ได้สื่อสารอย่างเป็นธรรมและเท่าเทียม ผ่านภาษาที่เปิดเผยจริงใจ และเคารพซึ่งกันและกัน ทฤษฎีของฮาร์เบอร์มาส จึงไม่เพียงเป็นแนวคิดเชิงนามธรรม หากแต่เป็นเครื่องมือที่สามารถนำไปใช้ได้จริงในการออกแบบกระบวนการอยู่ร่วมกันในโลกที่เต็มไปด้วยความขัดแย้งและความแตกต่างทางความคิดอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

คำถามท้ายบท

1. ขอให้อภิปรายพร้อมยกตัวอย่างพื้นที่สาธารณะและการสื่อสารในพื้นที่ดังกล่าวตามแนวคิดของฮาเบอร์มาสที่เกิดขึ้นในประเทศไทย พร้อมทั้งให้เหตุผลประกอบการอภิปรายว่าพื้นที่ดังกล่าวสามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงได้หรือไม่ อย่างไร
2. ท่านคิดว่าในอนาคตคำอธิบายของแนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะจะยังสามารถใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้หรือไม่ได้อย่างไร

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Chilton, S., & Wyant Cuzzo, M. S. (2005). Habermas's theory of communicative action as a theoretical framework for mediation practice. *Conflict Resolution Quarterly*, 22(3), 325-348. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/crq.106>
- Fraser, N. (1990). *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. *Social Text*, 25/26, 56-80. <https://doi.org/10.2307/466240>
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Vol. 1. Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans.). Boston: Beacon Press. (Original work published 1981).
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press. (Original work published 1962 in German).
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger, Trans.; with the assistance of F. Lawrence). Polity Press. (Original work published 1962).
- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Ritzi, C. (2023). The hidden structures of the digital public sphere. *Constellations*, 30(1), 55-60. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12664>.

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพและสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- เจมส์ กอร์ดิน ฟินเลย์สัน. (2559). *ฮาเบอร์มาส: มนุษย์กับพื้นที่สาธารณะ (Habermas: A very short introduction)* (วรารักษ์ เฉลิมพันธุ์ศักดิ์, ผู้แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 1). สวนเงินมีมา. กรุงเทพฯ : สวนเงินมีมา.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บทที่ 8

กุญแจทางวัฒนธรรม และการผลิตซ้ำทางชนชั้น: ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu)

นำเรื่อง

ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) เกิดในปี ค.ศ. 1930 ณ เมืองต็องแก็ง (Denguin) ซึ่งเป็นเขตชนบทแบบสังคมชาวนา ทางตอนใต้ของฝรั่งเศส จบชั้นระดับปริญญาเอกด้านปรัชญาที่สถาบันเอกอล นอร์มอล ซูเปรีเออร์ (École Normale Supérieure) ซึ่งเป็นสถาบันที่ให้ความรู้แก่ปัญญาชนชั้นนำของฝรั่งเศสมาเป็นเวลานาน จากประสบการณ์ในการร่วมกับกองทัพฝรั่งเศสในประเทศอัลจีเรีย ในปี ค.ศ. 1956 เป็นจุดเริ่มต้นให้บูร์ดิเยอก้าวข้ามสาขาวิชาจากทางปรัชญามาสู่สังคมศาสตร์ และเริ่มงานในสาขามานุษยวิทยาและชาติพันธุ์วรรณา (ethnography) ผลงานของบูร์ดิเยอ นับได้ว่ามีเนื้อหาครอบคลุมในหลายประเด็นด้วยกัน และผลงานชิ้นสำคัญนำเสนอเกี่ยวกับการบริโภค รสนิยมทางวัฒนธรรม และรูปแบบการดำเนินชีวิต (lifestyles) ของชาวฝรั่งเศส ซึ่งนับเป็นงานชิ้นแรก ๆ ที่ตั้งคำถามกับวัฒนธรรมการบริโภคของคนในสังคม

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu 1930-2002)

บูร์ดิเยอเป็นนักวิชาการฝรั่งเศสที่เริ่มชีวิตวิชาการในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 งานวิชาการของบูร์ดิเยอจึงมีลักษณะร่วมกับนักวิชาการระหว่างหลายสำนักคิด เช่น แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) หรือ เอมีล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) ในการนำเสนอทฤษฎีการปฏิบัติของบูร์ดิเยอ จึงประกอบด้วยมโนทัศน์หลายส่วน ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง field, strategy, habitus, cultural capital, symbolic capital, symbolic violence, distinction ฯลฯ ซึ่งมโนทัศน์แต่ละส่วนต่างก็เชื่อมโยงไม่แยกขาดจากกัน มีอิทธิพลต่อกัน และทำงานร่วมกันภายใต้

โครงสร้างของทฤษฎีการปฏิบัติ (Theory of Practice) ซึ่งบูร์ดิเยอเสนอเพื่ออธิบายว่า การกระทำของมนุษย์เกิดจากพลวัตระหว่างสิ่งที่อยู่ “ในตัวบุคคล” กับ “ในโครงสร้างสังคม” และอธิบายว่า การกระทำของมนุษย์ไม่ใช่ผลของ โครงสร้าง (structuralism) หรือเจตจำนงเสรี (subjectivism) เพียงอย่างเดียว แต่เป็นผลจากการปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างกับการกระทำผ่านชุดของมโนทัศน์ที่สัมพันธ์กัน ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมในมุมมองของบูร์ดิเยอจึงช่วยให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมที่แฝงอยู่ในชีวิตประจำวัน และตั้งคำถามกับสิ่งที่ดูเหมือนเป็นธรรมชาติ แต่แท้จริงแล้วถูกผลิตซ้ำผ่านโครงสร้างของอำนาจและทุน

โครงสร้างนิยมแบบมีพลวัต: แนวทางอธิบายสังคมของปีแอร์ บูร์ดิเยอ

วิธีวิทยาของปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) เป็นหนึ่งในจุดเด่นที่ทำให้งานแตกต่างจากนักคิดสายโครงสร้างนิยม (เช่น Lévi-Strauss) และปัจเจกนิยม (เช่น Weber หรือ Goffman) โดยบูร์ดิเยอมุ่งสร้างแนวทางแบบผสมผสาน ที่เรียกว่า โครงสร้างนิยมแบบมีพลวัต (structuralism with agency) และมีจุดยืนทางวิธีวิทยาและญาณวิทยา (epistemology) ที่ตอบสนองต่อข้อจำกัดของสองแนวคิดใหญ่ในสังคมศาสตร์ ได้แก่ โครงสร้างนิยม (structuralism) และปัจเจกนิยม (subjectivism หรือ agency-based approaches) ซึ่งต่างฝ่ายต่างมีจุดอ่อนในการอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ในโลกแห่งความเป็นจริง เช่น ในแนวทางของ Lévi-Strauss หรือ Althusser โครงสร้างทางสังคม เช่น ภาษา อุดมการณ์ ระบบการผลิต ถูกมองว่าเป็นสิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งทำให้เกิดข้อจำกัดในการลดทอนความสามารถของมนุษย์ในการคิดและกระทำด้วยตนเอง พฤติกรรมของมนุษย์จึงกลายเป็นผลลัพธ์อัตโนมัติของโครงสร้างที่อยู่เบื้องบน หรือในทางกลับกัน แนวทางแบบ Weber Goffman หรือเศรษฐศาสตร์เชิงพฤติกรรม ที่มักเน้นว่ามนุษย์มีเจตจำนงและเหตุผลในการเลือกกระทำ แต่แนวคิดนี้ก็มักกละเลยข้อจำกัดทางโครงสร้าง เช่น ชนชั้น เพศ เชื้อชาติ หรือทุนทางสังคม ที่กำหนดขอบเขตในการเลือกของมนุษย์

บูร์ดิเยอจึงพยายามประสานทั้งสองแนวทาง ด้วยการสร้างกรอบคิดที่อธิบายว่า การกระทำของมนุษย์ไม่ได้เป็นผลของโครงสร้างและเกิดจากเจตจำนงเสรีแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่เกิดจากพลวัตระหว่าง “โครงสร้าง” กับ “การปฏิบัติ” ที่สะสมในตัวบุคคลผ่าน habitus และพัฒนา “ทฤษฎีการปฏิบัติ” (Theory of Practice) ขึ้นเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างทางสังคมกับการกระทำของปัจเจกในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะในประเด็นว่าทำไมมนุษย์จึงปฏิบัติตนในแบบที่ดูเหมือนจะเลือกได้ แต่แท้จริงกลับอยู่ภายใต้ข้อจำกัดบางอย่างที่มองไม่เห็น ด้วยแนวทางในการอธิบายดังกล่าว แนวคิดของบูร์ดิเยอจึงไม่ตกอยู่ในกรอบโครงสร้างนิยม (structuralism) ที่เน้นการอธิบายโครงสร้างและไม่อยู่ในแนวคิดปัจเจกนิยม (subjectivism) ที่อธิบายพฤติกรรมผ่านเจตจำนงเสรีเพียงอย่างเดียว หากแต่เสนอให้เห็นการเชื่อมโยงอย่างซับซ้อนระหว่างบุคคล โครงสร้าง และเงื่อนไขของบริบททางสังคม

ในการให้คำอธิบาย ผ่านทฤษฎีการปฏิบัติ บูร์ดิเยออธิบายผ่านแนวคิดเรื่อง “ฮาบิทัส” (habitus) ซึ่งมีรากศัพท์มาจากภาษาละตินแปลว่า ลักษณะ หรือนิสัย เดิมปรากฏในงานของ อริสโตเติล (Aristotle) ในคำว่า hexis หมายถึง ลักษณะการเป็นหรือคุณสมบัติที่เกิดจากการฝึกฝนและสร้างขึ้นซ้ำ ๆ และบูร์ดิเยอหยิบยืมแนวคิดนี้มาใช้ และให้ความหมายว่า หมายถึง ชุดของความเคยชิน พฤติกรรม และกรอบความคิดที่บุคคลได้รับการหล่อหลอมมาตั้งแต่เยาว์วัย ผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคมในครอบครัว โรงเรียน และสภาพแวดล้อมโดยรอบ ฮาบิทัสฝังลึกอยู่ในตัวบุคคลและกลายเป็นแนวโน้มในการกระทำโดยไม่รู้ตัว กล่าวคือ บุคคลกระทำในสิ่งที่รู้สึกว่าจะเหมาะสม โดยไม่จำเป็นต้องคิดอย่างมีเหตุผลตลอดเวลา แนวโน้มเหล่านี้จะตอบสนองต่อบริบทที่เรียกว่า “สนาม” (field) ซึ่งบูร์ดิเยอใช้เพื่ออธิบายพื้นที่ทางสังคมที่มีโครงสร้างเฉพาะของตนเอง เปรียบเสมือนเวทีที่ผู้เล่นหรือปัจเจกบุคคลเข้าไปแข่งขันกัน เช่น สนามการศึกษา สนามศิลปะ สนามการเมือง หรือสนามวิทยาศาสตร์ เป็นต้น ซึ่งในแต่ละสนาม จะมีกฎเกณฑ์ กติกา และเงื่อนไขของความชอบธรรมที่แตกต่างกัน ในความหมายที่บูร์ดิเยอเรียกว่า “กฎของเกม” (rules of the game) โดยผู้ที่อยู่ในสนามจำเป็นต้องมีความเข้าใจกฎเหล่านี้ และเลือกใช้ยุทธศาสตร์ที่สอดคล้องกับทุนที่ตนมีเพื่อต่อสู้หรือช่วงชิงตำแหน่งในสนามนั้น เช่น นักวิชาการอาจใช้ทุนวัฒนธรรม เช่น ความรู้ การศึกษา ขณะที่

นักการเมืองอาจใช้ทุนสังคม เช่น เครือข่ายและความสัมพันธ์ เพื่อสร้างทุนเศรษฐกิจหรืออำนาจทางการเมือง ซึ่งทุนเหล่านี้สามารถแลกเปลี่ยนหรือสะสมข้ามกันได้ ในบางกรณี เช่น คนที่มีทุนวัฒนธรรมสูงอาจได้รับทุนเชิงสัญลักษณ์ตามมาด้วยการกระทำของบุคคลในสนามจึงเป็นผลของการปะทะกันระหว่าง habitus กับ โครงสร้างของสนาม

ในการอธิบายเรื่องทุน เป็นหัวใจสำคัญของการอธิบายความไม่เสมอภาคทางสังคมทั้งในทัศนะของคาร์ล มาร์กซ และปีแอร์ บูร์ดิเยอ แม้ทั้งสองนักคิดจะมีรากฐานทางความคิดที่แตกต่างกัน แต่งานของทั้งคู่ต่างพยายามคลี่คลายกลไกของอำนาจ การครอบงำ และการผลิตซ้ำความเหลื่อมล้ำ โดยเฉพาะบทบาทของทุน ในการกำหนดโครงสร้างของสังคม ซึ่งในการให้คำอธิบายสำหรับมาร์กซ ทุนคือปัจจัยทางเศรษฐกิจที่เป็นรากฐานของโครงสร้างชนชั้น โดยทุนหมายถึงมูลค่าที่สามารถนำไปผลิตมูลค่าเพิ่มได้ภายใต้ระบบทุนนิยม และในการครอบครองทุน เป็นสิ่งที่แบ่งแยกผู้คนออกเป็นชนชั้นที่มีอำนาจ เช่น ชนชั้นนายทุนและชนชั้นที่ถูกกดขี่หรือชนชั้นกรรมาชีพ ทุนในมุมมองของมาร์กซจึงสัมพันธ์โดยตรงกับกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน โรงงาน แรงงาน และเงินทุน และมองว่า ความไม่เท่าเทียมทางสังคมเกิดจากโครงสร้างการจัดสรรทุนที่เอื้อให้ชนชั้นหนึ่งสามารถสะสมความมั่งคั่งได้จากการเอารัดเอาเปรียบอีกชนชั้นหนึ่ง และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อชนชั้นกรรมาชีพลุกขึ้นมาต่อต้านและโค่นล้มโครงสร้างนี้ ซึ่งในขณะที่บูร์ดิเยอไม่ปฏิเสธแนวคิดเรื่องทุนทางเศรษฐกิจ แต่ขยายความเข้าใจเรื่อง ทุน ให้ครอบคลุมถึงมิติทางวัฒนธรรม สังคม และสัญลักษณ์ อาทิ ความรู้ ความสามารถในการศึกษา และรสนิยม ที่อธิบายว่า เป็นทุนที่สามารถนำไปสร้างสถานะทางสังคมหรืออำนาจได้เช่นเดียวกับทุนทางสังคม เช่น เครือข่าย ความสัมพันธ์ หรือความไว้วางใจ ก็สามารถสร้างโอกาสให้บุคคลเข้าถึงทรัพยากรบางอย่าง ขณะที่ทุนเชิงสัญลักษณ์อย่างชื่อเสียง เกียรติยศ หรือการได้รับการยอมรับจากผู้อื่น ก็สามารถนำไปใช้เพื่อการครอบงำและเสริมสร้างอำนาจได้เช่นกัน

การผลิตซ้ำความเหลื่อมล้ำผ่านโรงเรียน

ในช่วงครึ่งหลังศตวรรษที่ 20 บูร์ดิเยอ เริ่มให้ความสนใจกับระบบทุนนิยม และชี้ให้เห็นว่า ระบบทุนนิยมได้ทำให้คนแต่ละชนชั้นมีรูปแบบการบริโภคต่างกัน แม้จะเป็นสินค้าชนิดเดียวกัน รูปแบบของการบริโภค จึงเป็นเครื่องมือวัดชนชั้น และเป็นเครื่องมือรักษาความแตกต่างของชนชั้นเอาไว้ โดยแสดงออกในรูปของวิถีชีวิต เกณฑ์ในการวัดชนชั้นตามทัศนะของบูร์ดิเยอ จึงประกอบด้วยการเป็นเจ้าของทุนเศรษฐกิจและการเป็นเจ้าของทุนวัฒนธรรม

ในหนังสือ *Reproduction in Education, Society and Culture* (1977) เขียนโดย Pierre Bourdieu ร่วมกับ Jean-Claude Passeron เป็นงานคลาสสิกที่มีอิทธิพลสูงในสังคมวิทยาการศึกษา โดยนำเสนอมุมมองเชิงวิพากษ์ต่อบทบาทของระบบการศึกษาในการผลิตซ้ำ (reproduce) และสืบทอดโครงสร้างชนชั้นและอำนาจในสังคมมากกว่าที่จะเป็นกลไกในการสร้างความเสมอภาค บูร์ดิเยอและพาสเชรอง เสนอว่า ระบบการศึกษาในสังคมทุนนิยมไม่ได้มีบทบาทหลักในการสร้างโอกาสที่เท่าเทียมกัน หากแต่มีซ่อนเร้นการถ่ายทอดค่านิยม รสนิยม และทุนทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำไปยังรุ่นถัดไป ผ่านกระบวนการที่ดูเหมือนเป็นกลางทางวิชาการ เช่น การสอบ การวัดผล หรือการจัดอันดับ ซึ่งในความเป็นจริง กลับเป็นการตัดโอกาสของผู้ที่ขาดทุนวัฒนธรรมที่จำเป็นต่อการประสบความสำเร็จในระบบนั้น

นักเรียนจากครอบครัวชนชั้นกลางหรือชนชั้นสูง มักได้รับการขัดเกลามาตั้งแต่เด็กให้สอดคล้องกับรสนิยม ค่านิยม และวิถีคิดของระบบการศึกษา เช่น การใช้ภาษาทางวิชาการ การจัดการตัวเอง และรสนิยมทางศิลปะ สิ่งเหล่านี้คือทุนทางวัฒนธรรมแบบฝังตัว (embodied cultural capital) ซึ่งไม่ได้มีอยู่ในตัวนักเรียนจากครอบครัวชนชั้นแรงงาน ส่งผลให้หลังจากเข้าสู่ระบบการศึกษา เด็กจากชนชั้นแรงงานต้องเผชิญกับอุปสรรคที่ถุกมอง เช่น ไม่เก่งพอ หรือขาดความสามารถ ทั้งที่จริงแล้วเป็นผลจากความไม่เท่าเทียมเชิงโครงสร้าง บูร์ดิเยอเสนอว่า โรงเรียนในสังคมทุนนิยมสมัยใหม่ ไม่ได้ทำหน้าที่ลดช่องว่าง หรือ สร้างความเสมอภาคอย่างที่อุดมคติประชาธิปไตยมักกล่าวอ้าง ในทางตรงกันข้าม โรงเรียนกลับทำ

หน้าที่ในการกลบเกลื่อนความไม่เท่าเทียมโดยกลไกที่ดูเหมือนเป็นธรรมชาติหรือเป็นกลาง เช่น ภาษา กฎระเบียบ วิธีการสอน การวัดผล และระบบคุณวุฒิ ซึ่งทั้งหมดนี้ขึ้นอยู่กับทุนทางวัฒนธรรมที่ผู้เรียนจากชนชั้นนำมาติดตั้งแต่ต้น ยกตัวอย่างเช่น เด็กจากครอบครัวชนชั้นกลางหรือชนชั้นสูงมักเติบโตมาในสิ่งแวดล้อมที่ส่งเสริมการใช้ภาษาแบบวิชาการ การอ่านหนังสือ หรือการพูดในแบบที่สอดคล้องกับวิธีการของโรงเรียน จึงมีความได้เปรียบโดยไม่ต้องเรียนรู้ใหม่ ขณะที่เด็กจากครอบครัวชนชั้นแรงงานอาจไม่มีทุนเหล่านี้ แต่เมื่อเข้าเรียน กลับถูกวัดด้วยมาตรฐานเดียวกัน ทั้งที่ในความเป็นจริง ระบบได้กำหนดให้พวกเขาเสียเปรียบมาตั้งแต่ต้น

บูร์ดิเยอจึงใช้คำว่า เป็นความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ (symbolic violence) เพื่ออธิบายการครอบงำที่ไม่ได้ใช้กำลัง หรือกดขี่อย่างเปิดเผย แต่เป็นการทำให้ผู้ถูกครอบงำยอมรับอำนาจนั้นโดยไม่รู้ตัว ผ่านภาษาและความหมาย ที่กลายเป็นมาตรฐานในสังคม เช่น การเชื่อว่าผู้ที่เรียนไม่เก่งคือคนไม่พยายาม หรือไม่มีความสามารถ โดยไม่มองว่าระบบให้คุณค่ากับทุนของชนชั้นหนึ่งมากกว่าชนชั้นอื่น

ในบริบทของโรงเรียน ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์จึงเกิดขึ้นเมื่อโรงเรียน ส่งผ่านและทำให้ความไม่เสมอภาคทางชนชั้นดูเป็นเรื่องปกติ ภายใต้กรอบของความ เป็นกลางทางวิชาการ เช่น การสอบ การประเมินผล หรือใบปริญญา ทั้งหมดนี้ดูเหมือนจะตัดสินจากความสามารถ แต่ในความเป็นจริงแล้ว ความสามารถเหล่านั้นคือ ทุนวัฒนธรรมแบบชนชั้นกลาง ที่นักเรียนจากชนชั้นแรงงานอาจไม่มีโอกาสเข้าถึงกลไกของโรงเรียนหรือสถาบัน จึงมิใช่เป็นเพียงเครื่องมือครอบงำทางอุดมการณ์เท่านั้น หากทว่ายังเป็นเครื่องมือในการสะสมทุนวัฒนธรรมและทุนสัญลักษณ์ด้วย (accumulation of cultural / symbolic capital) นอกจากนี้ ในการอธิบายเรื่องการครอบงำของระบบทุน ในขณะที่มาร์กซสนใจเรื่องการครอบงำของระบบทุนทางเศรษฐกิจ (economic capital) แต่บูร์ดิเยอเสนอว่า ในช่วงศตวรรษที่ 20 การครอบงำของระบบทุนได้ขยายขอบเขตออกจากการทำงานไปสู่ช่วงเวลาของการพักผ่อน (leisure life) หรือช่วงเวลาส่วนตัว (private life) ด้วย จนอาจมีคำกล่าวว่า “ไม่มีพื้นที่ใดที่ปราศจากการครอบงำของกลุ่มทุน” และการครอบงำนี้ได้ขยายจากทุนทางเศรษฐกิจไปถึงทุนวัฒนธรรม ทุนสัญลักษณ์ และปฏิบัติการ

อยู่ในชีวิตประจำวันผ่านการทำงานของกลไกต่างๆของสังคม เช่น โรงเรียน ศาสนา ครอบครัว สื่อสารมวลชน ฯลฯ และคนส่วนใหญ่จะไม่มีตระหนักรู้ถึงว่าเป็นการครอบงำ

รสนิยมกับการผลิตซ้ำชนชั้นในระบบทุนนิยม

ในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 บูร์ดิเยอร์ให้ความสนใจกับโครงสร้างของระบบทุนนิยม และชี้ให้เห็นว่าระบบดังกล่าวส่งผลให้แต่ละชนชั้นในสังคมมีรูปแบบการบริโภคที่แตกต่างกัน แม้ว่าจะเป็นการบริโภคสินค้าชนิดเดียวกันก็ตาม การบริโภคจึงไม่ใช่เพียงการตอบสนองความต้องการเท่านั้น หากยังทำหน้าที่เป็นกลไกในการจำแนกชนชั้น และเป็นเครื่องมือในการธำรงรักษาความเหลื่อมล้ำทางสังคมผ่านรูปแบบของวิถีชีวิต โดยบูร์ดิเยอร์เสนอว่า เกณฑ์ในการจัดลำดับชนชั้นทางสังคมไม่ได้ยึดโยงกับการถือครองทุนทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่ยังรวมถึงทุนทางวัฒนธรรม ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการหล่อหลอมรสนิยม ทัศนคติ และพฤติกรรมทางวัฒนธรรมที่สื่อถึงตำแหน่งแห่งที่ของปัจเจกในโครงสร้างชนชั้น โดยได้นำแนวคิดเรื่องการแบ่งงานกันทำ (division of labor) ของเอมิล เดอร์ไคม์ มาต่อยอดเพื่ออธิบายลำดับชั้นทางสังคมในเชิงสัญลักษณ์ โดยเปรียบเทียบให้เห็นว่า หากในอดีตชนชั้นทางสังคมสามารถระบุได้จากการเป็นเจ้าของปัจจัยทางเศรษฐกิจโดยตรง ในสังคมยุคใหม่ รูปแบบของชนชั้นกลับสะท้อนออกผ่านสัญลักษณ์และรสนิยม เช่น ยี่ห้อของรถยนต์ที่ใช้ ประเภทของนิตยสารที่อ่าน หรือแม้แต่นาฬิกาที่สวมใส่ และนำเสนอประเด็นเหล่านี้ไว้ในงานเขียนเรื่อง *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (1979) ซึ่งกลายเป็นผลงานคลาสสิกว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างรสนิยม วัฒนธรรม และชนชั้นในบริบทของสังคมทุนนิยมร่วมสมัย

ในการศึกษาใช้วิธีวิทยาสังคมวิทยาเชิงประจักษ์ (empirical sociology) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง รสนิยมกับชนชั้นทางสังคม ในบริบทของประเทศฝรั่งเศส โดยชี้ให้เห็นว่ารสนิยมมิได้เป็นเพียงเรื่องของความชอบส่วนบุคคล แต่เป็นผลผลิตของเงื่อนไขทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมที่แต่ละชนชั้นถือครองแตกต่างกัน เช่น รสนิยมในด้านศิลปะ อาหาร ดนตรี หรือการใช้ชีวิต ล้วนสะท้อน

และผลิตซ้ำลำดับชั้นทางสังคม เช่น กลุ่มชนชั้นสูงจะมีแนวโน้มได้รับการยอมรับว่ามีรสนิยมชั้นสูง เป็นแบบแผนหลักของความงาม ขณะที่ชนชั้นแรงงานมักถูกทำให้ดูไม่มีรสนิยม และเสนอแนวคิดเรื่อง ทุนวัฒนธรรม (cultural capital) เพื่ออธิบายว่า ความรู้ ทักษะ และรสนิยมไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเอง แต่เป็นผลจากการสั่งสมของประสบการณ์ชีวิตและการเลี้ยงดู ซึ่งสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับตำแหน่งทางชนชั้นของแต่ละบุคคล ทุนวัฒนธรรมมีอิทธิพลต่อการเข้าถึงโอกาสทางการศึกษา การงาน และการยอมรับทางสังคม โดยเฉพาะในสนามที่ให้คุณค่ากับทุนลักษณะนี้ เช่น โรงเรียน มหาวิทยาลัย แวดวงศิลปะ หรือแม้แต่ตลาดแรงงาน โดยบูร์ดิเยอแบ่งทุนวัฒนธรรมออกเป็น 3 รูปแบบหลักที่มีลักษณะแตกต่างกันทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรม ได้แก่ 1) ทุนที่ฝังอยู่ในตัวบุคคล (Embodied Form) เป็นลักษณะที่ซึมซับอยู่ในร่างกาย ความคิด พฤติกรรม และบุคลิกภาพ ของบุคคล ทุนประเภทนี้ไม่สามารถถ่ายทอดได้โดยตรง เหมือนการให้วัตถุ หากแต่ต้องใช้เวลาและการเรียนรู้สะสมผ่านกระบวนการเลี้ยงดูและสังคมในชีวิตประจำวัน (socialization) เช่น ความสามารถ บุคลิกที่สง่างาม โดยความหมายของ embodied คือสิ่งที่ฝังตัวอยู่ในร่างกายและพฤติกรรม จึงมีลักษณะคล้ายกับแนวคิด habitus เพราะต่างก็เป็นผลจากกระบวนการขัดเกลาทางสังคม และมีบทบาทชี้นำการกระทำอย่างไม่รู้ตัว แต่ทุนวัฒนธรรมแบบ embodied จะเน้นสิ่งที่สั่งสมภายในตัวบุคคล ส่วน habitus จะหมายถึงกลไกหรือ โครงสร้างภายในที่จัดการกับเนื้อหาเหล่านั้น 2) ทุนในรูปวัตถุ (objectified form) หมายถึง สิ่งของหรือวัตถุทางวัฒนธรรมที่สามารถครอบครองได้ เช่น หนังสือ เครื่องดนตรี งานศิลปะ วัตถุสะสมทางวัฒนธรรม แม้ทุนนี้จะเป็นวัตถุจับต้องได้ แต่คุณค่าของทุนนี้ไม่ได้อยู่ที่วัตถุเพียงอย่างเดียว หากอยู่ที่ความสามารถในการใช้หรือเข้าใจ ซึ่งต้องอาศัยทุนในรูปแบบอื่นควบคู่กัน เช่น บุคคลที่มีเปียโนราคาแพงอาจไร้ความหมายหากไม่มีทุน embodied ในการเล่นดนตรี หรือไม่มีทุนวัฒนธรรมอื่น ๆ ที่ทำให้รู้คุณค่าของดนตรีคลาสสิก และ 3) ทุนในรูปแบบสถาบัน (institutionalised form) ทุนรูปแบบนี้คือ ทุนที่ได้รับการรับรองอย่างเป็นทางการผ่านระบบสถาบัน เช่น วุฒิการศึกษา (ใบปริญญา) การรับรองจากสถาบันการศึกษาชั้นนำ ชื่อเสียงของโรงเรียนหรือมหาวิทยาลัย นามสกุลหรือฐานะครอบครัวที่มีชื่อเสียง โดยที่ทุนในลักษณะนี้ สามารถแปลงเป็นทุนประเภทอื่นได้ง่าย เช่น ปริญญาจากมหาวิทยาลัยชั้นนำสามารถเปลี่ยนเป็นโอกาสทางเศรษฐกิจในการได้รับเงินเดือนสูงกว่า เป็นต้น

ในการอธิบาย บูร์ดิเยอ แบ่งชนชั้นของคนในสังคมออกเป็น *การแบ่งชนชั้นตามแนวตั้ง* (vertical differentiation) หมายถึง การจัดลำดับชนชั้นตามระดับของทุนที่ครอบครอง โดยเฉพาะทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางวัฒนธรรม ได้แก่ กลุ่มบน (upper class / dominant class) มีทุนทางเศรษฐกิจสูง และมักมีทุนทางวัฒนธรรมในระดับสูงเช่นกัน เช่น ผู้บริหาร นักธุรกิจใหญ่ ปัญญาชนที่มีชื่อเสียง โดยกลุ่มนี้สามารถควบคุมทั้งตลาดและนิยามเชิงวัฒนธรรมในสังคม ชนชั้นกลาง (middle class) ได้แก่ กลุ่มคนที่มีทุนทางวัฒนธรรมระดับปานกลางถึงสูง (เช่น ปริญญา วิชาชีพ) แต่ทุนทางเศรษฐกิจไม่มาก มักเป็นกลุ่มที่พยายามเปลี่ยนสถานะด้วยการลงทุนในทุนทางวัฒนธรรม เช่น การศึกษาบุตร การบริโภคทางวัฒนธรรม และกลุ่มล่าง (working class / dispossessed class) ได้แก่ กลุ่มที่ขาดทั้งทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางวัฒนธรรม เช่น แรงงานไร้ฝีมือ คนจนเมือง ผู้ที่ถูกผลักออกจากสนามหลัก ๆ บูร์ดิเยอชี้ว่า กลุ่มนี้มักไม่มีอำนาจต่อรองทั้งในตลาดแรงงาน และในสนามเชิงสัญลักษณ์ เช่น การศึกษา ศิลปะ หรือการเมือง โดยการแบ่งแนวตั้งนี้ชี้ให้เห็นว่า การครอบครองทุนมากหรือน้อยเป็นตัวกำหนดตำแหน่งในโครงสร้างชนชั้น และ *การแบ่งชนชั้นตามแนวนอน* (horizontal differentiation) คือการพิจารณาประเภทของทุนที่กลุ่มต่าง ๆ ใช้ในการสร้างสถานะทางสังคม แม้จะอยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกันในแนวตั้งก็ตาม ในคำอธิบายของบูร์ดิเยอ แม้คนเหล่านี้จะอยู่ในระดับชนชั้นใกล้เคียงกัน ในแนวตั้ง แต่จะมีกลยุทธ์ในสนามต่างกัน เพราะใช้ชนิดทุนในการสร้างสถานะต่างกัน

การแบ่งตามแนวนอนเพื่อแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างเชิงรสนิยม (taste distinctions) ที่สัมพันธ์กับ habitus ของแต่ละกลุ่ม เช่น การบริโภคศิลปะ ดนตรี อาหาร ภาษา หรือการเลี้ยงลูก ซึ่งในแนวคิดนี้ ของบูร์ดิเยอจึงเสนอว่า การแบ่งชนชั้นไม่ใช่เพียงการวัดจากรายได้หรือทรัพย์สินเพียงมิติเดียว แต่ต้องพิจารณาทั้งปริมาณของทุนในแนวตั้งและประเภทของทุนในแนวนอน ที่ผู้คนใช้สร้างอัตลักษณ์ และช่วงชิงตำแหน่งในสนามทางสังคมต่าง ๆ เช่น กลุ่มคนรวยที่มีทั้งทุนเศรษฐกิจและทุนวัฒนธรรม และกลุ่มคนรวยที่มีทุนอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น กลุ่มผู้ที่ร่ำรวยใหม่ อาจมีทุนเศรษฐกิจสูงแต่มีทุนทางวัฒนธรรมต่ำ ซึ่งในกลุ่มนี้ จะพยายาม สะสมหรือขยายทุน ด้านที่ตนขาดแคลนออกไป เช่นการปรับปรุงรสนิยมในการใช้ชีวิตให้ยกระดับมากขึ้น ส่วนผู้ที่มีทุนวัฒนธรรมสูง แต่ทุนเศรษฐกิจต่ำ เช่น กลุ่มนักวิชาการ

ศิลปิน ข้าราชการอาวุโส ก็อาจจะพยายามสร้างเครือข่ายกับนักธุรกิจที่รวยใหม่ โดยทั้งสองกลุ่มนี้ต่างฝ่ายก็พกพาทุนตัวเองที่มีไปแลกเปลี่ยน สะสม ขยายทุนดังกล่าว ให้กว้างออกไปอีก ด้วยเหตุนี้ในมุมมองของบูร์ดิเยอ การแบ่งชนชั้นจึงไม่ใช่กลุ่มที่ถูกตัดแบ่งแบบตายตัว หากแต่เป็นตำแหน่งในพื้นที่ของความสัมพันธ์ ที่ซึ่งทุนแต่ละแบบทำงานแตกต่างกัน และ habitus ที่ต่างกันทำให้คนในตำแหน่งเดียวกันอาจมีพฤติกรรมแตกต่างกัน ในงานศึกษาของบูร์ดิเยอ จึงช่วยให้เข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมผ่านโครงสร้างของชนชั้น โดยพิจารณาจากการกระทำและการแสดงออกของปัจเจกบุคคลที่สะท้อนให้เห็นถึงชนชั้นที่ดำรงอยู่ ผ่านแนวคิดสำคัญ เช่น ทุนทางวัฒนธรรม ฮาบิทัส รสนิยม และ ชนชั้น เพื่อใช้อธิบายกระบวนการแบ่งลำดับชั้นทางสังคมอย่างเป็นระบบ

ข้อวิพากษ์ต่อแนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะ

แนวคิดของบูร์ดิเยอถือเป็นกรอบทฤษฎีที่ทรงพลังในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรม ชนชั้น และอำนาจ แต่ก็เผชิญข้อวิพากษ์ทั้งในด้านความเป็นกำหนดนิยม (determinism) ซึ่งเป็นกรอบความคิดที่เชื่อว่าการกระทำของมนุษย์หรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลกนั้นล้วนเกิดขึ้นจากปัจจัยหรือเหตุที่มาก่อน ซึ่งเป็นตัวกำหนดผลลัพธ์ในลักษณะที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ กล่าวคือ มนุษย์มิได้มีอิสระอย่างแท้จริงในการเลือกกระทำหรือกำหนดเส้นทางชีวิตของตนเอง แต่กลับดำเนินชีวิตภายใต้เงื่อนไขที่ถูกหล่อหลอมไว้แล้วโดยโครงสร้างบางอย่าง เช่น พันธุกรรม กฎธรรมชาติ หรือสภาพแวดล้อมทางสังคม ในทางสังคมวิทยา กำหนดนิยามมักปรากฏในรูปของพฤติกรรม ความคิด หรือรสนิยมของบุคคลถูกกำหนดโดยสถานะทางสังคม ชนชั้น เพศ หรือระบบการศึกษา ซึ่งในแนวคิดของบูร์ดิเยอก็มีลักษณะของการกำหนดนิยมทางสังคมอยู่ในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะในทฤษฎีเรื่องฮาบิทัส ซึ่งอธิบายว่าพฤติกรรมและความโน้มเอียงของปัจเจกเกิดจากกระบวนการกล่อมเกลาทางสังคมในอดีต และจะดำรงอยู่ในรูปแบบของแนวโน้มที่สืบเนื่องอย่างต่อเนื่อง แม้บูร์ดิเยอจะยืนยันว่า ฮาบิทัส มิได้ตายตัวและสามารถเปลี่ยนแปลงได้ แต่ลักษณะของมันก็ยังโน้มเอียงไปสู่การกระทำที่สอดคล้องกับโครงสร้างทางสังคมเดิม ซึ่งส่งผลให้แนวคิดของเขาถูกวิพากษ์ว่าอาจลดทอนพลังของการเลือก การต่อต้าน หรือการเปลี่ยนแปลงของปัจเจกบุคคล ในขณะที่นักคิดท่านอื่น เช่น Anthony

Giddens หรือ Michel Foucault พยายามชี้ให้เห็นว่า แนวคิดกำหนดนิยมอาจมองข้ามพลังของการต่อต้าน การเปลี่ยนแปลง และความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญในการเข้าใจความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ปัจจุบันยังมีพลังในการกระทำที่สามารถเปลี่ยนแปลงหรือทำลายโครงสร้างเดิมได้อยู่เสมอ อีกประเด็นหนึ่งที่ได้รับการวิพากษ์คือการขยายแนวคิดเรื่องทุน ไปสู่มิติที่หลากหลาย เช่น ทุนวัฒนธรรม ทุนสังคม และทุนเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งแม้จะเป็นการเสนอกรอบคิดที่มีประโยชน์ในการอธิบายโลกสังคมอย่างละเอียด แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ถูกวิจารณ์ว่า ขยายกว้างจนขาดความเฉพาะเจาะจงและลดทอนพลังในการอธิบายของทฤษฎีเอง ซึ่งแม้จะมีข้อวิพากษ์เหล่านี้ แต่งานของบูร์ดิเยอร์ก็ยังคงทรงอิทธิพลอย่างมากในแวดวงสังคมวิทยา มานุษยวิทยา และการศึกษา โดยเฉพาะในการวิเคราะห์ความไม่เสมอภาคเชิงสัญลักษณ์ ที่ฝังแน่นในวิถีชีวิตประจำวัน ผ่านระบบของรสนิยม การตัดสินใจทางวัฒนธรรม ความสำคัญของงานบูร์ดิเยอร์จึงอยู่ที่การชี้ให้เห็นว่า สังคมไม่ได้ผลิตซ้ำความไม่เสมอภาคผ่านกลไกทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังผลิตซ้ำผ่านกลไกทางวัฒนธรรมและความหมายที่ถูกยึดถืออย่างไม่รู้ตัว โดยมีการนำแนวคิดของบูร์ดิเยอไปขยายความต่อยอดความคิดในงานวิจัยหลายเรื่อง

บทความเรื่อง *Habitus and Cultural Capital in Higher Education: Chinese Students' Academic and Cultural Adaptation at UK Universities* โดย Ruoqian Ma (2024) เป็นการศึกษาที่นำเสนอการวิเคราะห์เชิงวิพากษ์เกี่ยวกับประสบการณ์ของนักศึกษาชาวจีนที่ไปศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษาที่ประเทศอังกฤษ โดยอาศัยกรอบแนวคิดของ Pierre Bourdieu ได้แก่ habitus, cultural capital และ field มาใช้ในการทำความเข้าใจความท้าทายที่นักศึกษาเหล่านี้เผชิญในการปรับตัวทั้งด้านภาษา วัฒนธรรม และการเรียนการสอนในระบบใหม่ โดยผู้เขียนเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เห็นบริบทของการเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญของนักเรียนจีนที่เลือกศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยของอังกฤษ ซึ่งสะท้อนถึงแนวโน้มของการข้ามพรมแดนทางการศึกษาในยุคโลกาภิวัตน์ อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนผ่านสู่ระบบการศึกษาตะวันตกนี้ไม่ได้เป็นไปอย่างราบรื่น เนื่องจากนักเรียนต้องเผชิญกับแรงเสียดทานที่เกิดจากความแตกต่างทั้งในด้านภาษา วิธีการเรียนการสอน ตลอดจนค่านิยมทางวัฒนธรรมและปฏิสัมพันธ์ในห้องเรียน ซึ่งล้วนมีผลต่อประสบการณ์การเรียนรู้และความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนทางวิชาการ โดยภายใต้กรอบแนวคิดของ

Bourdieu “สนาม” (field) ในที่นี้หมายถึงระบบการศึกษาของอังกฤษที่มีโครงสร้างกติกาคาดหวังเฉพาะตัว นักเรียนจีนในฐานะผู้มาใหม่ (newcomers) จึงเผชิญกับการต่อรองเชิงอำนาจกับกลุ่มผู้ครอบครองสนามเดิม เช่น อาจารย์และนักเรียนเจ้าถิ่น ขณะเดียวกัน ฮาบิทัส (habitus) หรือแบบแผนความเคยชินที่ฝังแน่นมาจากระบบการศึกษาจีน เช่น ความเจ็บในชั้นเรียน การไม่ได้แย่งครู หรือการให้ความสำคัญกับการสอบมากกว่าการอภิปราย ยังคงส่งผลต่อพฤติกรรมและการมีส่วนร่วมในบริบทใหม่ ทำให้นักเรียนจำนวนมากรู้สึกแปลกแยกและไม่มั่นใจ โดยเฉพาะในช่วงเริ่มต้นของการศึกษา

นอกจากนี้ ความสามารถทางภาษาอังกฤษถูกมองว่าเป็นหนึ่งในรูปแบบของทุนวัฒนธรรม (cultural capital) ที่มีอิทธิพลต่อการเข้าถึงความรู้ การสื่อสาร และการสร้างเครือข่ายในสนามการศึกษา อย่างไรก็ตาม นักศึกษาจีนมักประสบกับทักษะภาษาและความไม่คุ้นเคยกับรูปแบบของการเขียนเชิงวิชาการแบบตะวันตก (language shock) ซึ่งต่างจากโครงสร้างทางภาษาที่คุ้นเคยในระบบการศึกษาจีน ความไม่มั่นใจนี้ยังกระทบต่อการกล้าแสดงออก การตั้งคำถาม และการมีส่วนร่วมในการอภิปรายในชั้นเรียน ซึ่งนอกจากอุปสรรคทางภาษาแล้ว นักเรียนจีนยังต้องปรับตัวต่อความคาดหวังของอาจารย์ที่ให้นักเรียนมีบทบาทเชิงรุก มีความคิดวิพากษ์ และกล้าแสดงความคิดเห็น (academic culture shock) ซึ่งสวนทางกับวัฒนธรรมการเรียนรู้แบบครูเป็นศูนย์กลางในประเทศจีน ความไม่เข้าใจซึ่งกันและกันระหว่างอาจารย์กับนักเรียนต่างชาติอาจนำไปสู่ความเข้าใจผิด เช่น การมองว่านักเรียนไม่กระตือรือร้นหรือขาดความสนใจ ทั้งที่จริงแล้วพฤติกรรมเหล่านั้นเกิดจากฮาบิทัสที่ต่างกัน ซึ่งแม้ว่านักศึกษาชาวจีนจะต้องเผชิญกับความยากลำบากในกระบวนการเปลี่ยนผ่านจากระบบการศึกษาที่ตนคุ้นเคยในประเทศจีน มาสู่ระบบการศึกษาของอังกฤษที่มีบริบททางวัฒนธรรม กฎเกณฑ์ และความคาดหวังแตกต่างกันอย่างชัดเจน แต่สิ่งที่บทความนี้เน้นคือ ศักยภาพภายในของนักศึกษาที่ไม่เพียงเป็นผู้รับผลกระทบเชิงโครงสร้างจากสนาม (field) ใหม่เท่านั้น หากแต่ยังสามารถมีความสามารถในการตัดสินใจลงมือกระทำ และต่อรองกับบริบทที่ตนเผชิญได้อย่างมีเหตุมีผล (agency) โดยไม่ได้จำนนต่ออุปสรรคหรือละทิ้งอัตลักษณ์เดิมของตน และสามารถผสานฮาบิทัสที่สืบทอดจากวัฒนธรรมการเรียนรู้ในประเทศจีนเข้ากับแนวทางการ

เรียนรู้แบบตะวันตก ซึ่งให้ความสำคัญกับการคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณ การอภิปราย และการมีส่วนร่วมในห้องเรียน การผานนี้ก่อให้เกิดสิ่งที่ผู้เขียนเรียกว่า “cosmopolitan habitus” หรือ “ฮาบิทัส ข้ามพรมแดนวัฒนธรรม” ซึ่งมีลักษณะของความสามารถในการนำเอาทุนทางวัฒนธรรม ทักษะ และค่านิยม จากวัฒนธรรมเดิมมาประสานเข้ากับวัฒนธรรมใหม่อย่างมีสติและสร้างสรรค์ เพื่อให้อยู่รอดและประสบความสำเร็จในบริบทที่เปลี่ยนแปลง เช่น การเรียน การทำงาน หรือการใช้ชีวิตในต่างประเทศ ฮาบิทัสข้ามพรมแดนวัฒนธรรม จึงไม่ใช่ การละทิ้งอัตลักษณ์เดิมเพื่อหลอมรวมเข้ากับระบบของเจ้าบ้าน (assimilation) แต่เป็นการเลือกอย่างมีสติในการคัดสรรและผานคุณค่าทั้งจากวัฒนธรรมเดิม และวัฒนธรรมใหม่ เพื่อสร้างวิถีปฏิบัติแบบใหม่ที่ตอบสนองต่อความท้าทาย เฉพาะของบริบทนั้น ๆ ในกรณีนี้คือ การศึกษาในมหาวิทยาลัยประเทศอังกฤษ ทั้งนี้ในการสร้างฮาบิทัสใหม่นี้ไม่ได้เกิดขึ้นในชั่วข้ามคืน แต่เป็นกระบวนการค่อย เป็นค่อยไปที่เกิดจากการเรียนรู้ การปฏิบัติซ้ำ และการสะท้อนคิด (reflexivity) นักศึกษาที่สามารถพัฒนาศักยภาพในลักษณะนี้มักจะมีทักษะในการปรับตัวสูง สื่อสารอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น และสามารถสร้างความสัมพันธ์ทางวิชาการ และสังคมในสภาพแวดล้อมใหม่ได้ดี ส่งผลให้สามารถบรรลุเป้าหมายทางการ ศึกษาท่ามกลางความแตกต่างเชิงวัฒนธรรมได้อย่างประสบความสำเร็จ

ในช่วงท้ายของบทความ ผู้เขียนเสนอว่าควรมีการวิจัยเพิ่มเติมในประเด็น เชิงลึก เช่น การวิเคราะห์ความหลากหลายภายในกลุ่มนักเรียนจีนเอง เช่น นักเรียนที่เคยเรียนในโรงเรียนนานาชาติกับนักเรียนจากระบบจีนล้วน รวมถึง การสำรวจด้านลบของการปรับตัว เช่น ความรู้สึกถูกกดทับ หรือความรุนแรง เชิงสัญลักษณ์ (symbolic violence) ที่อาจเกิดจากการพยายามปรับตัวเข้ากับ ระบบที่ไม่เปิดพื้นที่ให้กับความแตกต่างอย่างแท้จริง ซึ่งในภาพรวมบทความนี้เสนอการประยุกต์ใช้แนวคิดของ Bourdieu ในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ การปรับตัวของนักศึกษาข้ามวัฒนธรรมในบริบทของการศึกษานานาชาติ และ เปิดพื้นที่ให้ถกเถียงต่อถึงบทบาทของทุน วัฒนธรรม และอำนาจในการสร้าง และทำลายโอกาสในการเรียนรู้ของนักศึกษาต่างชาติอย่างลึกซึ้งและเป็นรูปธรรม

ตัวอย่างบทความเรื่อง Bourdieu's practice theory as a multilevel framework for exploring change in disability sport: a case study of disability cricket (2023) โดย Paul J. Kitchin นำเสนอการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในระบบการจัดการกีฬาสำหรับคนพิการ โดยใช้กรณีศึกษาของคริกเก็ตสำหรับผู้พิการ ในประเทศอังกฤษ ภายใต้บริบทของนโยบายการพัฒนากีฬาแห่งชาติที่ชื่อว่า Whole Sport Plan (WSP) ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างและแนวปฏิบัติในองค์กรที่ทำงานเกี่ยวข้องกับกีฬาสำหรับคนพิการ

ผู้เขียนเลือกใช้แนวคิด“ทฤษฎีการปฏิบัติ” (Theory of Practice) ของบูร์ดิเยอ ซึ่งมีศักยภาพในการอธิบายความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างโครงสร้างทางสังคมและการกระทำของปัจเจก แนวคิดหลักที่ใช้ ได้แก่ สนาม (field) ทุน (capital) ฮาบิทัส (habitus) ดอกซา (doxa) และภาวะฮิสเทอรีซิส (hysteresis) ซึ่งช่วยให้สามารถอธิบายการเปลี่ยนแปลงได้ทั้งในระดับองค์กรรวม (meso-level) และระดับปฏิบัติการ (micro-level) ภายใต้ระบบที่ซับซ้อนของการจัดการกีฬา

แนวคิดเรื่อง สนาม (field) ถูกนำมาใช้อธิบายบริบทการแข่งขันเชิงอำนาจระหว่างองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนากีฬาในระดับชุมชน สนามของคริกเก็ตเพื่อคนพิการ ไม่ได้ดำรงอยู่ลำพัง แต่แทรกอยู่ในสนามอื่น ๆ ที่กว้างกว่า เช่น สนามของนโยบายรัฐ สนามราชการ และสนามของกีฬากระแสหลัก ซึ่งแต่ละสนามต่างมี “กติกา” และลำดับชั้นของอำนาจที่แตกต่างกัน สนามนี้จึงเป็นพื้นที่ที่มีการแข่งขันเพื่อแย่งชิงทรัพยากร การยอมรับ และการกำหนดทิศทางของกิจกรรมกีฬา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบาย เช่น การเริ่มใช้นโยบาย Whole Sport Plan (WSP) ที่นำระบบ “สัญญา-เป้าหมาย-การประเมิน” เข้ามาควบคุมการทำงานในสนามนี้ ภายในสนามดังกล่าว องค์กรต่าง ๆ มีทุนไม่เท่ากัน และทุน (capital) ในที่นี้หมายถึงทรัพยากรที่มีคุณค่าต่อการแข่งขันในสนาม ซึ่งบูร์ดิเยอแบ่งออกเป็นหลายประเภท ได้แก่ ทุนเศรษฐกิจ (เช่น เงินทุนสนับสนุนจากรัฐ) ทุนวัฒนธรรม (เช่น ความรู้ ความเชี่ยวชาญในงานพัฒนาชุมชน) ทุนสังคม (เช่น เครือข่ายความร่วมมือ) และทุนสัญลักษณ์ (เช่น ชื่อเสียง ความน่าเชื่อถือ) การที่หน่วยงานรัฐอย่าง Sport England หรือ ECB มีทุนเศรษฐกิจสูง ทำให้องค์กรเหล่านี้สามารถกำหนดกติกาในสนามได้มากกว่าองค์กรขนาดเล็กอย่าง Big City Sports ที่

แม้จะมีทุนทางวัฒนธรรมและสังคมสูง แต่กลับมีข้อจำกัดในการเข้าถึงทุนเศรษฐกิจ และการตัดสินใจเชิงนโยบาย

ในอีกด้านหนึ่ง ฮาบิทัส (habitus) ซึ่งหมายถึงกรอบความคิด ความเคยชิน และแนวปฏิบัติที่สั่งสมมาจากประสบการณ์ของผู้ปฏิบัติงาน ก็มีบทบาทสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของคนในสนาม เจ้าหน้าที่ขององค์กรท้องถิ่น เช่น BCS มีฮาบิทัสที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมการทำงานแบบชุมชน ซึ่งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ คุณภาพของประสบการณ์ และการมีส่วนร่วมอย่างมีความหมาย อย่างไรก็ตาม เมื่อนโยบายใหม่เข้ามา ฮาบิทัสเดิมเหล่านี้ไม่สอดคล้องกับระบบประเมินผลแบบใหม่ที่เน้นเชิงปริมาณ เช่น จำนวนผู้เข้าร่วมกิจกรรมหรือจำนวนกิจกรรมที่จัดทำให้เกิดความรู้สึกต่อต้านหรือขัดแย้งภายในผู้ปฏิบัติงาน

ดอกซา (doxa) ซึ่งหมายถึงกรอบความเชื่อหรือกฎเกณฑ์ที่ถูกยอมรับในสนามโดยไม่ตั้งคำถาม ก็เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในบทความนี้ ดอกซาเดิมของสนามกีฬาเพื่อคนพิการคือการเน้นความเท่าเทียม การเข้าถึง และความร่วมมือ แต่ดอกซาใหม่ที่มาพร้อมกับ WSP กลับเน้นประสิทธิภาพ ผลลัพธ์เชิงตัวเลข และความรับผิดชอบเชิงสัญญา ความเปลี่ยนแปลงของดอกซานี้จึงเป็นการสั่นคลอนรากฐานของการปฏิบัติงานในสนาม และนำไปสู่ความตึงเครียดระหว่างองค์กรระดับบนกับผู้ปฏิบัติงานระดับล่าง

เมื่อสนามเปลี่ยนแปลง แต่ฮาบิทัสของผู้ปฏิบัติงานยังคงยึดมั่นกับวิธีคิดแบบเดิม ภาวะที่เรียกว่า “ฮิสเทอรีซิส” (hysteresis) ก็เกิดขึ้น ภาวะนี้หมายถึงช่วงเวลาที่คุณรู้สึกว่าโลกที่ตนคุ้นเคยกำลังเปลี่ยนไป และตนไม่สามารถปรับตัวได้ทัน ในกรณีของ BCS เจ้าหน้าที่บางคนรู้สึกไม่เห็นด้วยกับการวัดผลแบบปริมาณ และเลือกที่จะต่อต้านโดยไม่ให้ความสำคัญกับการรายงานตัวเลข เพราะพวกเขาเชื่อว่า “คุณภาพ” ของการมีส่วนร่วมของคนพิการสำคัญกว่าจำนวนผู้เข้าร่วมเพียงอย่างเดียว ความรู้สึกเหล่านี้สะท้อนถึงผลกระทบเชิงจิตใจและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อกติกาของสนามถูกเปลี่ยนใหม่ ซึ่งจากการวิเคราะห์ทั้งหมดนี้ ผู้เขียนเสนอว่า แม้การเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายจะมีเจตนารมณ์ที่ดี เช่น การทำให้กีฬาเพื่อคนพิการได้รับการสนับสนุนอย่างจริงจังและตรวจสอบได้มากขึ้น แต่หากไม่มีการสื่อสารที่ดี

การออกแบบที่สอดคล้องกับบริบท และความเข้าใจในประสบการณ์ของผู้ปฏิบัติงาน ในพื้นที่ ผลของนโยบายก็อาจนำไปสู่ความไม่ไว้วางใจ ความขัดแย้ง และการต่อต้าน ในทางปฏิบัติ ในการนำแนวคิดของบูร์ดิเยอมาใช้ในบทความนี้ช่วยให้เห็นภาพของ ความเปลี่ยนแปลงในระบบการจัดการกีฬาอย่างเป็นระบบและครอบคลุม ทั้งในด้าน โครงสร้าง อำนาจ ความเชื่อ และพฤติกรรมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกระดับ ตั้งแต่ นโยบายระดับชาติจนถึงผู้จัดกิจกรรมในพื้นที่ระดับชุมชน

ในการประยุกต์ใช้แนวคิดจากบทความนี้สามารถนำไปสู่การวิเคราะห์เชิงลึก ต่อกีฬาประเภทอื่น ๆ เช่น ฟุตบอล บาสเกตบอล มวย หรือแม้แต่กีฬาอีสปอร์ต ซึ่ง ล้วนเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยสัญลักษณ์และการแสดงออกของ อัตลักษณ์ ผู้วิจัยสามารถใช้กรอบสัญวิทยาของบาร์ตในการสำรวจว่ากีฬาถูกสื่อหรือสาธารณะสร้างภาพแทน (representation) อย่างไร เช่น ใครถูกยกย่องให้เป็นวีรบุรุษ ใครถูกผลักออกเป็นผู้ร้าย หรือนำไปต่อยอดในงานวิจัยอื่น ๆ ทั้งในเชิงเปรียบเทียบและในเชิงวิพากษ์ ไม่ว่าจะเป็น การเปรียบเทียบกีฬาในฐานะ “ศาสนาใหม่” ที่หล่อหลอมจริยธรรมร่วมของผู้คน หรือ การศึกษากีฬาในฐานะ “สื่อ” ที่สร้างชาติ อารมณ์ร่วม และตัวตนทางสังคม เพื่อ การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ของโลกสมัยใหม่ผ่านระบบสัญลักษณ์ในฐานะการ แสดงของอารมณ์ อุดมการณ์ และความทรงจำร่วมของมนุษย์

คำถามท้ายบท

1. ขอให้อธิบายเรื่องการแบ่งชนชั้นของคนในสังคมตามแนวคิดของบูร์ดิเยอ ว่ามีความแตกต่างจากการแบ่งชนชั้นในแบบเดิมอย่างไร
2. ขอให้เขียนอธิบายพร้อมยกตัวอย่างประกอบเรื่องรสนิยมกับการ แบ่งชนชั้นของคนในสังคมและท่านคิดว่า แนวคิดนี้ยังสามารถใช้ในการ อธิบายปรากฏการณ์ของสังคมในปัจจุบันได้หรือไม่และอย่างไร

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice* (R. Nice, Trans.). Cambridge University Press.
- _____. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste* (R. Nice, Trans.). Routledge. (Original work published 1979).
- _____. (1990). *The logic of practice* (R. Nice, Trans.). Stanford University Press. (Original work published 1980).
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Kitchin, P. J. (2021). Bourdieu's practice theory as a multilevel framework for exploring change in disability sport: a case study of disability cricket. *Managing Sport and Leisure*, 28(6), 601–617. <https://doi.org/10.1080/23750472.2021.1944820>
- Ma, R. (2024). Habitus and Cultural Capital in Higher Education: Chinese Students' Academic and Cultural Adaptation at UK Universities. *Transactions on Social Science, Education and Humanities Research*, 7, 126-133. <https://doi.org/10.62051/by5szs68>.

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- สุรางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนีย์ ประสงค์บัณฑิต. (2553). *แนวความคิดฮาบิทัสของ ปีแอร์ บูร์ดิเยร์ กับทฤษฎีทางมานุษยวิทยา*. ศูนย์มานุษยวิทยา (องค์การมหาชน).

บทที่ 9

ชนชั้นและการผลิตซ้ำทางสัญลักษณ์:

เฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์
(Ferdinand de Saussure)

นำเรื่อง

เฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) นักสังคมศาสตร์ เกิดเมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน ค.ศ. 1857 ณ เมืองเจนีวา ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้วางรากฐานสำคัญในการเปลี่ยนวิธีการศึกษาภาษา จากมุมมองว่าภาษาเป็นเพียงระบบสื่อสารหรือกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ไปสู่การวิเคราะห์ภาษาในฐานะระบบของสัญญาณ (sign system) ที่ความหมายของสิ่งใด ๆ ก็ตาม ไม่ได้ดำรงอยู่ในตัวของสิ่งนั้น แต่เกิดขึ้นโดยโครงสร้างความสัมพันธ์ของคนในสังคมเดียวกัน ดังนั้นหากเข้าใจกฎเกณฑ์หรือโครงสร้างที่ควบคุมแล้ว ก็จะสามารถเข้าใจโครงสร้างของความหมายและมุมมองต่อการเข้าใจความจริงของสังคมได้

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของเฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure 1857-1913)

โซซูร์เติบโตในครอบครัวนักวิชาการด้านวิทยาศาสตร์ที่มีชื่อเสียง ซึ่งในช่วงแรกได้พยายามเจริญรอยตามเส้นทางความสำเร็จของครอบครัว ด้วยการเรียนต่อในสาขาวิชาฟิสิกส์และเคมีที่มหาวิทยาลัยเจนีวา (University of Geneva) ในปี ค.ศ. 1875 แต่ก็ได้ย้ายมาเรียนในสาขาวิชาภาษาศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยเลพซิก (University of Leipzig) ในอีกหนึ่งปีให้หลัง และมีความชำนาญเกี่ยวกับภาษาและอินโดยูโรเปียนเป็นอย่างมาก ในปี ค.ศ. 1880 โซซูร์จึงได้ย้ายไปอยู่ที่ปารีส และได้เข้าเป็นอาจารย์ด้านศิลปะกอธิคและภาษาเยอรมันดั้งเดิมที่ Ecole Pratique des Hautes Etudes ด้วยอายุเพียง 24 ปี ก่อนที่จะย้ายกลับมาเป็นศาสตราจารย์ด้าน

ภาษาสันสกฤตที่มหาวิทยาลัยเจนีวา ทั้งนี้โซซูร์เสียชีวิตลงในปี 1913 ซึ่งภายหลังการเสียชีวิต ลูกศิษย์ต่างช่วยกันรวบรวมเนื้อหาและแนวคิดต่าง ๆ ที่โซซูร์เคยบรรยายไว้ในชั้นเรียนในช่วงปี ค.ศ. 1907 – 1911 มาตีพิมพ์และเผยแพร่ในผลงานชื่อ Cours de Linguistique Generale ในปี ค.ศ. 1916 และในภายหลังงานชิ้นนี้ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษ ในชื่อว่า Course in General Linguistics (1966)

อาจกล่าวได้ว่า บริบทการทำงานของโซซูร์เกิดขึ้นในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านที่สำคัญของยุโรป ทั้งในด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี องค์กรความรู้ และโครงสร้างทางสังคม โดยได้รับอิทธิพลสืบเนื่องจากยุคเรืองปัญญา (Enlightenment) และการปฏิวัติอุตสาหกรรม แนวคิดในยุคนี้เชื่อว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลกสามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผล ผ่านวิธีการวิเคราะห์แบบวิทยาศาสตร์ และการแสวงหากฎเกณฑ์ที่แน่นอนตายตัว ภายใต้กระแสดังกล่าว การศึกษาภาษาของยุโรปในขณะนั้นจึงอยู่ภายใต้อิทธิพลของแนวคิดที่เรียกว่า ภาษาศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ (historical linguistics) ซึ่งเป็นแนวทางหลักของการวิเคราะห์ภาษาในศตวรรษที่ 19 ก่อนที่โซซูร์จะเสนอแนวทางใหม่ในการศึกษาภาษาที่มุ่งเน้นโครงสร้างในระบบมากกว่าการสืบย้อนลำดับทางประวัติศาสตร์

หลักการสำคัญของแนวทางภาษาศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ คือ การสืบค้นร่องรอยของภาษาในปัจจุบันเพื่อย้อนกลับไปยังรากเหง้าและรูปแบบดั้งเดิมของภาษาในอดีต โดยนักภาษาศาสตร์จะเปรียบเทียบภาษาหรือภาษาถิ่นหลายภาษาเพื่อค้นหาความเหมือนและความแตกต่างอย่างเป็นระบบ พร้อมทั้งตั้งสมมุติฐานเกี่ยวกับภาษาต้นกำเนิดร่วม (proto-language) เช่น Proto-Indo-European ซึ่งเชื่อว่าเป็นต้นแบบของหลายภาษาทั้งในยุโรปและเอเชีย โดยแนวทางนี้อาศัยเทคนิคทางวิทยาศาสตร์ เช่น กฎการเปลี่ยนแปลงเสียง (sound laws) ที่เชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงของเสียงในภาษาเกิดขึ้นอย่างมีแบบแผน ตัวอย่างเช่น กฎของกริมม์ (Grimm's Law) ซึ่งอธิบายการเปลี่ยนแปลงของพยัญชนะจากภาษาละตินหรือกรีกไปสู่ภาษาในตระกูลเยอรมัน อีกเทคนิคหนึ่งที่สำคัญคือ การวิเคราะห์คำร่วมราก (cognates) เช่น “mater” (ละติน), “māter” (กรีก), และ “mother” (อังกฤษ) ซึ่งสะท้อนถึงที่มาาร่วมกันจากภาษาโบราณ และในกรณีที่ไม่มีความรู้พื้นฐาน

โดยตรง นักภาษาศาสตร์จะใช้วิธีการทางเปรียบเทียบเพื่อตั้งสมมุติฐานเกี่ยวกับคำในอดีต เช่น $ph_2tér$ ซึ่งเป็นรูปที่สันนิษฐานว่าเป็นคำว่า “พ่อ” ใน Proto-Indo-European นอกจากนี้ยังมีการสร้าง แผนภาพตระกูลภาษา (tree diagram) เพื่อแสดงความสัมพันธ์ระหว่างภาษาแต่ละกลุ่ม การใช้เหตุผลอย่างเป็นระบบ การเปรียบเทียบอย่างมีแบบแผน และการวิเคราะห์เสียงอย่างละเอียด ล้วนมีส่วนช่วยให้ภาษาศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์พัฒนาขึ้นจนกลายเป็นศาสตร์ที่มีความน่าเชื่อถือในระดับเดียวกับวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ และเป็นรากฐานสำคัญของการศึกษาภาษาในยุโรปช่วงศตวรรษที่ 19

อย่างไรก็ตาม โซซูร์เสนอข้อวิจารณ์แนวทางนี้ว่า เป็นแนวทางที่จำกัดอยู่กับอดีต มุ่งเน้นแต่การสืบย้อนหลัง ขาดความเข้าใจภาษาในฐานะระบบที่มีชีวิต ซึ่งดำรงอยู่ในปัจจุบัน และการเปรียบเทียบคำหรือเสียงแต่ละคำ แม้จะแม่นยำ แต่ไม่สามารถอธิบายระบบโดยรวมของภาษาได้ แนวทางประวัติศาสตร์จึงไม่สามารถอธิบายว่า ความหมายของคำหนึ่งๆ เกิดขึ้นเพราะมันอยู่ในระบบภาษาอย่างไร จากประเด็นดังกล่าวนี้ โซซูร์จึงเสนอให้ย้ายจุดเน้นในการวิเคราะห์มาสู่การวิเคราะห์ภาษาในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง (synchronic analysis) โดยมองว่าภาษาไม่ใช่เพียงชุดของคำศัพท์ที่มีความหมายอยู่ในตัวเอง แต่เป็นระบบ (system) ที่องค์ประกอบแต่ละหน่วย ไม่ว่าจะเป็นเสียง คำ หรือวลี มีความหมายได้เพราะมีความสัมพันธ์กับหน่วยอื่น ๆ ภายในระบบ ตัวอย่างเช่น คำว่า “แม่” มีความหมายเพราะมันแตกต่างจากคำว่า “พ่อ” หรือ “ลูก” ความหมายจึงเกิดขึ้นจาก ความแตกต่างไม่ใช่จากคุณลักษณะใด ๆ ที่ติดตัวมากับคำนั้นโดยกำเนิด ซึ่งหลักการนี้นำไปสู่แนวคิดที่ว่าความหมายทางภาษาสามารถศึกษาได้อย่างเป็นระบบและมีโครงสร้างภายใน คล้ายกับการศึกษาระบบในวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เช่น ฟิสิกส์หรือชีววิทยา นักภาษาศาสตร์จึงไม่จำเป็นต้องพึ่งพาประวัติศาสตร์ของคำหรือการตีความแบบอัตวิสัยอีกต่อไป แต่สามารถวิเคราะห์ระบบภาษาผ่านความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างที่แน่นอน เช่น ความต่างระหว่างเสียงในระบบสัทศาสตร์ หรือความสัมพันธ์ระหว่างตำแหน่งคำในประโยค

แนวคิดเหล่านี้ได้กลายเป็นแก่นกลางของการศึกษาตามแนวทางโครงสร้างนิยมในเวลาต่อมา เช่น นักคิดอย่าง โคลด เลวี-สตรอสส์ (Claude Lévi-Strauss)

ได้นำไปวิเคราะห์โครงสร้างของตำนานและเครือญาติในวัฒนธรรมพื้นเมือง โดยเชื่อว่าวัฒนธรรมมนุษย์สามารถวิเคราะห์ได้ในฐานะระบบของสัญญาณเช่นเดียวกับภาษา หรือ โรลิ่ง บาร์ต (Roland Barthes) ขยายพรหมแดนไปสู่วัฒนธรรม สื่อ แฟชั่น อาหาร ศิลปะ และชีวิตประจำวัน และอำนาจทางความหมายในโลกสมัยใหม่ ในฐานะระบบของสัญญาณที่สามารถวิเคราะห์ได้เหมือนภาษา

ภาษา *Langue* กับ การพูดหรือการใช้ภาษา *Parole*: รากฐานภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้างและการเปลี่ยนวิธีคิด เรื่องภาษาและความหมาย

หนึ่งในแนวคิดที่โซซูร์ใช้ในการวางรากฐานของภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้างคือการแยกความแตกต่างระหว่าง *langue* (ภาษาในฐานะระบบรวม) กับ *parole* (การใช้ภาษาจริงในชีวิตประจำวัน) แนวคิดนี้ไม่เพียงเปลี่ยนวิธีการศึกษาภาษาในเชิงวิทยาศาสตร์เท่านั้น แต่ยังส่งผลลึกซึ้งต่อวิธีคิดเรื่อง “ความหมาย” ในระดับวัฒนธรรม โดยทำให้ทั้งภาษาและวัฒนธรรมสามารถถูกวิเคราะห์ได้ในฐานะ “ระบบของความสัมพันธ์ภายใน” ที่มีกฎเกณฑ์และโครงสร้างรองรับอย่างชัดเจน

โซซูร์เสนอว่า *langue* คือระบบภาษาที่เป็นข้อตกลงร่วมในหมู่ผู้ใช้ภาษาในสังคม เป็นองค์ประกอบเชิงโครงสร้าง เช่น ระบบเสียง คำศัพท์ ไวยากรณ์ และกฎเกณฑ์ที่ควบคุมการสื่อสาร ในขณะที่ *parole* คือการใช้ภาษาของปัจเจกบุคคลในสถานการณ์เฉพาะ เช่น การพูด การเขียน หรือการสื่อสารในชีวิตประจำวัน แม้ *parole* จะเป็นสิ่งที่สังเกตได้โดยตรง แต่โซซูร์เสนอว่าภาษาศาสตร์ควรให้ความสำคัญกับ *langue* เพราะเป็นระบบถาวรที่สามารถวิเคราะห์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ได้ แนวทางนี้แตกต่างจากภาษาศาสตร์ในอดีตที่เน้นการศึกษาประวัติคำหรือการใช้ภาษาที่เฉพาะเจาะจง โซซูร์ต้องการทำให้ภาษาศาสตร์กลายเป็นศาสตร์ที่มีระเบียบวิธีชัดเจน สามารถตรวจสอบ วิเคราะห์ และตั้งกฎเกณฑ์ได้เช่นเดียวกับศาสตร์ธรรมชาติ โดยการแยก *langue* ออกจาก *parole* จึงเป็นก้าวสำคัญในการสร้างภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้าง และแนวคิดทั้งหมดนี้ได้รับการเสนออย่างเป็นระบบในผลงานสำคัญเรื่อง *Course in General Linguistics* ซึ่งลูกศิษย์ของโซซูร์ได้เรียบเรียงขึ้นจากบันทึกการบรรยายของเขาหลังจากที่เขาเสียชีวิต ต่อมา หนังสือ

เล่มนี้ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษในปี ค.ศ. 1966 และกลายเป็นผลงานที่มีอิทธิพลสูงต่อกระแสโครงสร้างนิยมในศตวรรษที่ 20 โชชัวร์จึงได้รับการยกย่องว่าเป็น “บิดาแห่งภาษาศาสตร์สมัยใหม่” และเป็นผู้ปูทางให้กับศาสตร์สัญวิทยาและการวิเคราะห์วัฒนธรรมในฐานะระบบแห่งความหมาย

แนวคิดเรื่อง “สัญญาณ” (Sign)

สาระสำคัญในความคิดของโชชัวร์ คือ แนวคิดเรื่อง “สัญญาณ” (sign) ซึ่งถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการทำความเข้าใจภาษา ไม่ใช่เพียงในฐานะเครื่องมือสื่อสาร แต่ในฐานะระบบของความหมายที่มีโครงสร้างภายใน โชชัวร์เสนอว่า ภาษานั้นไม่ควรถูกมองว่าเป็นเพียงการรวมกันของคำศัพท์ที่สื่อถึงสิ่งต่าง ๆ ในโลกภายนอก แต่ควรมองว่าเป็นระบบของสัญญาณซึ่งแต่ละหน่วยมีความหมายเพราะความสัมพันธ์กับหน่วยอื่น ๆ ในระบบ มิใช่เพราะคุณสมบัติเฉพาะตัว

ในแนวคิดของโชชัวร์ สัญญาณประกอบด้วยสององค์ประกอบหลัก ได้แก่ รูปสัญญาณ (signifier) และความหมาย (signified) รูปสัญญาณคือสิ่งที่เรารับรู้ได้ เช่น เสียงของคำหรือตัวอักษร ส่วนความหมายคือแนวคิดหรือสิ่งที่อยู่ในใจของผู้ใช้ภาษา เช่น เมื่อได้ยินคำว่า “ต้นไม้” รูปสัญญาณคือเสียง /ต้น-ไม้/ ส่วนความหมายคือภาพหรือแนวคิดเกี่ยวกับพืชที่มีลำต้น ใบ และราก หรือกล่าวคือ คำว่า “หมา” ในภาษาไทย และ “dog” ในภาษาอังกฤษ ต่างหมายถึงสิ่งเดียวกัน แต่ใช้เสียงและตัวอักษรที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ความหมายจึงไม่ได้เกิดจากรูปลักษณ์หรือเสียงของคำเหล่านั้นโดยตรง แต่เกิดจากการยอมรับและข้อตกลงร่วมกันของผู้ใช้ภาษา (arbitrary) ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นสิ่งที่มนุษย์ในสังคมร่วมกันกำหนดผ่านกระบวนการของภาษา

ความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญญาณกับความหมาย จึงเป็นสิ่งที่เกิดจากข้อตกลงทางสังคม กล่าวคือ ‘คนเราจะรู้จักหรือเข้าใจสัญญาณได้ จะต้องผ่านการเรียนรู้ทางสังคม’ เช่น เมื่อเรารับรู้คำหนึ่ง เช่น คำว่า ขวด จากการมองเห็นหรือฟังเสียงตัววัตถุจริง สมองจะทำหน้าที่ แปลคำ ๆ นั้นให้ตรงกับมโนทัศน์ที่มีอยู่ ซึ่งเป็นข้อมูลอันได้มาจากการประสบการณ์ที่ผ่านมาแล้วว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร เช่น รูปร่าง หน้าตา การเดิน หรือการส่งเสียง เป็นต้น โดยที่มนุษย์ทุกคนจะรับรู้ความหมายเหมือนกัน

เนื่องจากมโนทัศน์ในสมอนั้นเป็นสากลดังนั้น ผู้ที่เข้าใจภาษาไทยก็จะรับรู้คำว่า ขวด ในความหมายเดียวกันเหมือนกันทุกคน ทั้งนี้ ไม่มีเหตุผลที่แน่นอนระหว่าง รูปสัญลักษณ์และความหมายสัญลักษณ์ เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ถูกกำหนดขึ้น และผ่านกระบวนการจนกลายเป็นที่ยอมรับของสังคมนั้น ๆ ไปแล้ว จึงมีอาจมี คำอื่นมาทดแทนคำนั้น ๆ จะเห็นได้ว่าแนวทางการศึกษาสัญลักษณ์ตามทัศนะแบบ โครงสร้างนิยม จะมองเห็นรูปสัญลักษณ์เป็นเพียง คำ ซึ่งอ้างอิงไปถึง สิ่งหนึ่งเท่านั้น ซึ่งเป็นการมองความหมายและความสัมพันธ์แบบตายตัวระหว่างคำหนึ่งคำกับมโนทัศน์ ที่สัมพันธ์กันเท่านั้น

แนวทางนี้ของโซซูร์จึงถือเป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีคิดจากการมองภาษาว่าเป็นเพียงเครื่องมือถ่ายทอดความหมาย ไปสู่การมองว่าภาษาเป็นระบบที่ประกอบขึ้นจากหน่วยย่อยจำนวนมาก ซึ่งมีโครงสร้างและกฎเกณฑ์ในการทำงานเฉพาะตัว โดยอิทธิพลทางความคิดภาษาศาสตร์ของโซซูร์ที่ส่งมาถึงคนรุ่นหลังในสองรูปแบบ คือรูปแบบแรก การศึกษาระบบที่แอบแฝงซ่อนเร้นที่ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่ปรากฏอยู่ดังเช่นคำพูด และรูปแบบที่สอง คือ การศึกษาวัฒนธรรม ภาษาและสังคมในฐานะที่เป็นระบบของสัญลักษณ์ที่เอื้อต่อการสื่อสารและการสร้างความหมายในวัฒนธรรมของมนุษย์ โดยโซซูร์ มุ่งเน้นการวิเคราะห์ระบบที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังของการพูดในชีวิตประจำวัน โดยชี้ให้เห็นว่า ภาษานั้น มี 2 มิติ คือ มิติเชิงกระบวนการ (paradigmatic) และมิติเชิงวากยสัมพันธ์ (syntagmatic) ดังนั้น การวิเคราะห์ความหมายตามกรอบแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างนิยม จึงหมายถึง การค้นหาความสัมพันธ์อันประกอบด้วยความสัมพันธ์เชิงกระบวนการและความสัมพันธ์เชิงวากยสัมพันธ์ ในการวิเคราะห์เชิงกระบวนการนี้ มีประโยชน์ในการตรวจสอบการแสดงภาพตัวแทนแบบต่างๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งมีประโยชน์อย่างมาก เช่น ในการศึกษาสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่อยู่ในบทละคร ภาพยนตร์ที่ถูกนำเสนออย่างมีความหมายภายใต้อุดมการณ์ที่ซ่อนอยู่นั่นเอง ซึ่งนักคิดหลังโครงสร้างนิยมในระยะต่อมา เช่น โรลิ่งด์ บาร์ต ซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป ได้พยายามแก้ไขจุดบอดของโครงสร้างนิยมในประเด็นดังกล่าวและวิเคราะห์ด้านที่สั่นไหวของความหมายมากยิ่งขึ้น โดยได้ขยายขยายแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาภาษาและความหมายออกไปให้กว้างขึ้นกว่า นักภาษาศาสตร์ที่สนใจแค่ตัวอักษร ภาษาพูด และภาษาเขียนเท่านั้น

แม้แนวคิดของโซซูร์ จะได้รับการยกย่องอย่างสูงในฐานะรากฐานของภาษาศาสตร์สมัยใหม่ และเป็นจุดเริ่มต้นของสำนักโครงสร้างนิยมและสัญวิทยา แต่ขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการจำนวนไม่น้อยที่ได้วิพากษ์แนวคิดของเขาวามีข้อจำกัดทั้งในเชิงแนวคิด ทฤษฎี และวิธีวิทยาหนึ่งในข้อวิพากษาที่สำคัญ คือ การที่โซซูร์ แยกภาษาออกจากบริบททางสังคมและวัฒนธรรม โดยมองว่า “ภาษา” (langue) ควรเป็นวัตถุของการศึกษาทางภาษาศาสตร์ ในขณะที่ “การพูด” (parole) เป็นสิ่งเฉพาะบุคคลและยากแก่การวิเคราะห์ นักวิจารณ์จำนวนมาก เช่น นักภาษาศาสตร์เชิงสังคม (sociolinguists) และนักวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysts) จึงเห็นว่า แนวทางนี้ทำให้ภาษาศาสตร์ของโซซูร์ลະเลย การใช้ภาษาในชีวิตจริง ซึ่งมีความหลากหลาย ซับซ้อน และผูกพันกับบริบททางสังคม อำนาจ และอุดมการณ์อย่างแยกไม่ออก นอกจากนี้ แนวคิดเรื่อง ความสัมพันธ์แบบตามอำเภอใจ (arbitrary) ระหว่างตัวหมายกับความหมาย ก็ถูกวิพากษ์ว่าอาจไม่ได้เป็นจริงเสมอไป ในบางกรณีมีความสัมพันธ์เชิงธรรมชาติ หรืออย่างน้อยก็มีแรงจูงใจทางวัฒนธรรมหรือสังคม ตัวอย่างเช่น เสียงเลียนธรรมชาติ (onomatopoeia) หรือสัญลักษณ์ที่มีนัยทางวัฒนธรรมบางอย่าง เช่น สี ธงชาติ หรือรูปทรงบางประเภทที่แม้จะไม่ได้มี “ความหมายโดยกำเนิด” แต่ก็ไม่ใช่สิ่งที่ไร้เหตุผลโดยสิ้นเชิงตามที่โซซูร์เสนอ

อีกประเด็นหนึ่งที่ถูกวิพากษ์คือ การที่โซซูร์ มองภาษาเป็นระบบที่ปิด (closed system) ซึ่งเน้นความสมบูรณ์ภายในของระบบ มากกว่าการเปิดรับอิทธิพลจากภายนอกหรือพลวัตของการตีความ แนวคิดนี้ต่อมาได้ถูกวิพากษ์และขยายโดยนักคิดแนวหลังโครงสร้างนิยม เช่น Jacques Derrida ซึ่งเสนอว่า ความหมายไม่ได้เกิดขึ้นจากโครงสร้างที่มั่นคง แต่เกิดจากการเลื่อนไหล (différance) และกระบวนการตีความที่ไม่สิ้นสุด นอกจากนี้ โซซูร์ยังมองว่าโครงสร้างทางภาษาสามารถอธิบายได้โดยไม่จำเป็นต้องอิงกับเจตนาของผู้ใช้ภาษา ซึ่งกลายเป็นข้อถกเถียงในภายหลังว่า การตัดเจตนาผู้พูดออกจากการศึกษาภาษา ทำให้ภาษาศาสตร์แบบโซซูร์ไม่สามารถอธิบายมิติทางการเมือง อารมณ์ หรือความซับซ้อนของการสื่อสารในชีวิตจริงได้เพียงพอ

แม้จะมีข้อวิพากษ์เหล่านี้ แนวคิดของโซซูร์ก็ยังคงมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งในหลายสาขาวิชา โดยเฉพาะในแง่ที่เขาได้ชี้ให้เห็นว่า ภาษาไม่ใช่สิ่งที่สะท้อนความเป็นจริงอย่างตรงไปตรงมา แต่เป็นระบบที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อจัดระเบียบความคิดและประสบการณ์ สิ่งนี้ได้เปิดประตูให้การวิเคราะห์ความหมายในระดับวัฒนธรรม การสื่อสาร การเมือง และอำนาจ ซึ่งยังคงถูกหยิบยกขึ้นมาอภิปรายและต่อยอดอย่างต่อเนื่องในสาขาวิชาการร่วมสมัย

ตัวอย่างงานวิจัยสองเรื่องดังจะยกตัวอย่างต่อไปนี้ แม้ไม่ได้มีการอ้างถึงโซซูร์โดยตรง หากแต่เมื่อพิจารณาในเชิงแนวคิด จะพบว่าบทความนี้ตั้งอยู่บนรากฐานของสัญวิทยาแบบโครงสร้างนิยมซึ่งโซซูร์เป็นผู้วางรากฐานสำคัญไว้ โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่าด้วย “การสร้างความหมาย” ผ่านสัญญาณในบริบทของการสื่อสารร่วมสมัย เช่น

บทความเรื่อง “How emoji make meaning and enact ambient affiliation: A social semiotic account of emoji-text relations in TikTok comments” (2024) โดย Michele Zappavigna และ Jinghao Chen แม้จะมีได้กล่าวถึงชื่อของเฟร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) โดยตรง หากแต่เมื่อพิจารณาในเชิงแนวคิด จะพบว่าบทความนี้ตั้งอยู่บนรากฐานของสัญวิทยาแบบโครงสร้างนิยมซึ่งโซซูร์เป็นผู้วางรากฐานสำคัญไว้ โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่าด้วย “การสร้างความหมาย” ผ่านสัญญาณในบริบทของการสื่อสารร่วมสมัย โดยโซซูร์เสนอว่าภาษาเป็นระบบของสัญญาณ (signs) ซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่าง signifier หรือรูปสัญญาณ (เช่น คำพูด เสียง รูปภาพ) และ signified หรือความหมายที่ผู้ใช้ภาษารับรู้ โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่ใช่สิ่งที่กำหนดแน่นอนตายตัว แต่เป็นสิ่งที่สังคมสร้างขึ้น (arbitrary) และดำรงอยู่ภายในระบบของความแตกต่าง (difference) นั่นคือ ความหมายของสัญญาณเกิดจากการเปรียบเทียบกับสัญญาณอื่น ๆ ไม่ใช่จากสิ่งที่สัญญาณแทนค่าเพียงอย่างเดียว ในบทความนี้ ผู้เขียนใช้กรอบแนวคิดทางสังคมสัญวิทยา (social semiotics) และภาษาศาสตร์หน้าที่นิยม (Systemic Functional Linguistics) มาวิเคราะห์ว่า อีโมจิในคอมเมนต์ TikTok ไม่ได้ทำหน้าที่เพียงแค่แสดงอารมณ์ แต่ทำงานในฐานะสัญญาณที่สร้างความหมายร่วมกับข้อความ และมีบทบาทสำคัญในการสร้าง “ความรู้สึกร่วม” (ambient affiliation)

ซึ่งหมายถึงความรู้สึกของการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม หรือการมีจุดยืนร่วมกันในโลกออนไลน์ แม้จะไม่มี การสื่อสารโดยตรงหรือความสัมพันธ์เฉพาะตัวระหว่างผู้ใช้

นอกจากนี้ ที่ผู้เขียนยังให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์อีโมจิในฐานะ “ทรัพยากรเชิงสัญลักษณ์” (semiotic resource) ที่สามารถทำหน้าที่สร้างความหมายร่วมกับข้อความและภาพ เสริมด้วยแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์เชิงบริบทและความหลากหลายทางความหมาย ยิ่งสะท้อนความสับสนเนื่องจากแนวคิดของไซเบอร์ที่มองว่าสัญลักษณ์ทำงานภายในระบบสังคมของภาษา มิใช่เพียงสิ่งแทนความหมายโดยลำพัง

ในการวิเคราะห์มีจุดมุ่งหมายเพื่อทำความเข้าใจว่าอีโมจิ (emoji) ทำหน้าที่ในการสร้างความหมายอย่างไร และมีบทบาทอย่างไรในการก่อร่างสร้าง “ความรู้สึกร่วม” ในพื้นที่ออนไลน์ โดยเฉพาะในบริบทของคอมเมนต์บนแพลตฟอร์ม TikTok โดยผู้เขียนเริ่มต้นจากการตั้งคำถามถึงการทำงานของอีโมจิ ซึ่งไม่ได้เป็นเพียงสัญลักษณ์แสดงอารมณ์หรือเสริมข้อความแบบง่าย ๆ เท่านั้น แต่กลับเป็นเครื่องมือสื่อสารเชิงสัญลักษณ์ที่ซับซ้อนและมีศักยภาพในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใช้ อย่างมีนัยยะสำคัญ ผ่านแนวคิดที่เรียกว่า “ambient affiliation” ซึ่งหมายถึงความรู้สึกของการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม โดยไม่จำเป็นต้องมีการโต้ตอบโดยตรง หรือมีความสัมพันธ์ส่วนตัวใด ๆ มาก่อน การกดถูกใจ คอมเมนต์ หรือใส่อีโมจิในโพสต์จึงไม่ใช่แค่ปฏิบัติการเฉพาะบุคคล แต่เป็นกลไกทางสังคมที่ผลิตซ้ำความรู้สึกร่วมในระดับวัฒนธรรมย่อยของโลกออนไลน์ ผู้เขียนใช้วิธีวิเคราะห์เชิงคุณภาพจากคอมเมนต์ที่มีอีโมจิและข้อความร่วมกัน โดยเน้นกรณีศึกษาที่เกิดขึ้นในคลิป TikTok ที่ได้รับความนิยมสูง ผลการวิเคราะห์แบ่งความสัมพันธ์ระหว่างข้อความและอีโมจิออกเป็น 4 ประเภทหลัก ได้แก่

Elaboration คือ การที่อีโมจิขยายหรือเสริมรายละเอียดของข้อความ เช่น การใส่อีโมจิรูปไฟ 🔥 หลังคำว่า “lit” เพื่อเน้นความร่าเริงหรือความมันของคลิป

Enhancement คือ การที่อีโมจิเพิ่มน้ำหนักทางอารมณ์ เช่น การใช้ 😭 หรือ 🙄 เพื่อเน้นความรู้สึกขำหรือเศร้าแบบสุดโต่ง

Projection คือ การที่อีโมจิสะท้อนเสียง ความรู้สึก หรือเลียนแบบการพูด เช่น การใช้ 😂 แทนเสียงหัวเราะแบบที่ไม่ต้องพิมพ์ว่า “hahaha”

Concurrence คือ การที่อีโมจิทำงานคู่ขนานกับข้อความ โดยไม่ได้อธิบาย หรือขยายความ แต่ดำรงอยู่ร่วมกันในบริบทเดียว เช่น การใช้ ★ ร่วมกับข้อความทั่วไปเพื่อเสริมบรรยากาศในคอมเมนต์

ประเด็นสำคัญที่บทความเสนอคือ อีโมจิทำหน้าที่มากกว่าการ “ตกแต่ง” ข้อความ หากแต่เป็นเครื่องมือสื่อสารที่ช่วยประดิษฐ์ความสัมพันธ์ทางอารมณ์ระหว่างผู้ใช้ในพื้นที่ดิจิทัล โดยเฉพาะในบริบทที่ผู้คนไม่รู้จักกันมาก่อน แต่มีความรู้สึกร่วมทางวัฒนธรรม เช่น อารมณ์ขัน ความตื่นเต้น หรือความเศร้าในคลิป์วิดีโอร่วมกัน นอกจากนี้ ผู้เขียนยังชี้ว่า อีโมจิใน TikTok มีลักษณะเฉพาะบางอย่าง เช่น ความเป็น “มีม” (meme-like) การใช้ซ้ำ ๆ ตามกระแส และการล้อเลียน วัฒนธรรมกระแสหลัก ซึ่งล้วนสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของภาษาและสื่อสารสนเทศในยุคดิจิทัล บทบาทของอีโมจิในที่นี้จึงไม่สามารถมองข้ามได้ในเชิงวิเคราะห์ความหมาย และกลายเป็นองค์ประกอบหนึ่งของการสร้าง “การมีส่วนร่วมแบบไร้ตัวตน” ซึ่งกำลังกลายเป็นลักษณะสำคัญของปฏิสัมพันธ์ออนไลน์ร่วมสมัย กล่าวโดยสรุป บทความนี้ชี้ให้เห็นว่า อีโมจิไม่ได้มีหน้าที่เพียงเพื่อแสดงอารมณ์เท่านั้น แต่ยังทำงานในฐานะสัญญาณเชิงวัฒนธรรม ที่ช่วยสร้างความรู้สึกของการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม (affiliation) ผ่านการใช้ภาษาที่ไม่จำเป็นต้องใช้คำพูดโดยตรง การเข้าใจอีโมจิจึงไม่ใช่แค่การตีความความรู้สึกแบบง่าย ๆ แต่เป็นการอ่านสัญญาณที่ฝังอยู่ในบริบทสื่อสารร่วมสมัยอย่างลึกซึ้งและหลากหลายมิติ

แม้บทความนี้จะไม่ได้กล่าวถึงโซเชอร์อย่างชัดเจน แต่เนื้อหาโดยรวมอยู่ภายใต้กรอบความคิดที่สืบทอดจากโซเชอร์ ผ่านการพิจารณาอีโมจิในฐานะองค์ประกอบหนึ่งของระบบสัญญาณร่วมสมัย ที่มีความหมายแปรเปลี่ยนได้ ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์กับข้อความ ภาพ และบริบททางวัฒนธรรมของผู้ใช้ อันเป็นหลักการพื้นฐานที่โซเชอร์ได้วางไว้ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 20 และยังคงส่งอิทธิพลอย่างลึกซึ้งในงานศึกษาด้านการสื่อสารยุคดิจิทัลจนถึงปัจจุบัน

บทความเรื่อง Semiotic Analysis of Ferdinand de Saussure's Structuralism on 'Energen Green Bean' Advertisement (2023) โดย Dewanti เป็นการวิเคราะห์โฆษณาผลิตภัณฑ์ "Energen รสมันเขียว" โดยใช้กรอบแนวคิดด้านโครงสร้างนิยามทางสัญศาสตร์ที่โซซูร์เสนอว่า "สัญญาณ" หรือ sign ในกระบวนการสื่อสารนั้นประกอบด้วยสององค์ประกอบ คือ รูปสัญญาณ (signifier) ซึ่งหมายถึงรูปแบบทางกายภาพ เช่น ภาพ เสียง หรือคำพูด และ ความหมาย (signified) ซึ่งหมายถึงแนวคิดหรือภาพในจิตใจที่เชื่อมโยงกับตัวหมายเหล่านั้น การที่สัญญาณจะมีความหมายได้ต้องอยู่ภายในโครงสร้างทางภาษา ซึ่งขึ้นอยู่กับความแตกต่างและความสัมพันธ์ของสัญญาณอื่น ๆ ในระบบ

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีวิทยาเชิงคุณภาพ โดยเฉพาะการวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) และใช้กระบวนการวิเคราะห์โดยเน้นที่การจำแนกตัวหมาย (signifier) และความหมาย (signified) ของสัญญาณในโฆษณาแต่ละฉาก รวมถึงวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาณในเชิง การจัดลำดับของสัญญาณในแต่ละฉาก เช่น ภาพ การกระทำ หรือคำพูด ที่ปรากฏเรียงตามลำดับ (syntagmatic) และการพิจารณาตัวเลือกของสัญญาณอื่นที่อาจถูกใช้แทนกันได้บริบทเดียวกัน เพื่อวิเคราะห์ว่าทำไมจึงเลือกใช้สัญญาณชุดนี้ (paradigmatic) โดยผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ฉากต่อฉาก (scene-by-scene analysis) ในโฆษณา Energen Green Bean โดยพิจารณาทั้งภาพถ่าย บรรจุภัณฑ์ ภาษาที่ใช้ และอารมณ์ของผู้แสดง เพื่อสื่อความหมายที่แบรนด์ต้องการถ่ายทอดแก่ผู้บริโภค นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญกับ บริบททางวัฒนธรรมและสังคม ซึ่งมีผลต่อการรับรู้และการตีความของผู้ชม เช่น การรับรู้ของสังคมต่อ "ถั่วเขียว" ในฐานะอาหารที่ดีต่อสุขภาพ และความสัมพันธ์ของภาพลักษณ์กับการตลาด เพื่อชี้ให้เห็นว่าสัญญาณในแต่ละฉากมีบทบาทในการสื่อสารสาระสำคัญเกี่ยวกับคุณค่าของผลิตภัณฑ์อย่างไร เช่น ในฉากแรก หญิงสาวถือถั่วเขียวพร้อมรอยยิ้ม สื่อถึงความสุขและการยอมรับในคุณค่าของผลิตภัณฑ์ ฉากที่สองแสดงภาพหญิงสาวยื่นซองเครื่องดื่มให้ผู้อื่นพร้อมสีหน้ามีความสุข สื่อถึงความตั้งใจในการแบ่งปันประสบการณ์เชิงบวกเกี่ยวกับสินค้า และในฉากอื่น ๆ ยังมีการใช้ภาพผลิตภัณฑ์ที่ประกอบด้วยซีเรียล นม ถั่วเขียว ไข่ และส่วนผสมอื่น ๆ เพื่อสื่อสารถึงความหลากหลายและคุณค่าทางโภชนาการ และข้อความว่า "คุณค่าทางโภชนาการ

ของถั่วเขียว” ซึ่งปรากฏบนบรรจุภัณฑ์ก็ทำหน้าที่เป็นตัวแทนเชิงภาษาที่ส่งสารถึงผู้บริโภคว่า Energen เป็นเครื่องดื่มที่ดีต่อสุขภาพ

ในการวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์นี้ชี้ให้เห็นว่า โฆษณาไม่ได้เพียงนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับผลิตภัณฑ์ในเชิงตรงเท่านั้น แต่ยังผลิต “ความหมาย” และสร้างภาพลักษณ์ของสินค้าให้เชื่อมโยงกับความรู้สึก สุขภาพ และคุณค่าทางสังคม ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นผ่านกระบวนการใช้สัญลักษณ์อย่างเป็นระบบ โดยมีบริบททางวัฒนธรรมเป็นปัจจัยแวดล้อมในการตีความ ซึ่งผู้เขียนสรุปว่า ทฤษฎีสัญลักษณ์ของโซซูร์สามารถเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังในการทำความเข้าใจกลไกการสื่อสารในงานโฆษณา และสามารถประยุกต์ใช้กับสื่ออื่น ๆ เพื่อถอดรหัสว่าสัญลักษณ์ในสื่อเหล่านั้นมีบทบาทในการกำหนดความเข้าใจของผู้บริโภคต่อโลกอย่างไรบ้าง

การประยุกต์ใช้บทความนี้สามารถเริ่มต้นได้จากการนำวิธีการวิเคราะห์สื่อด้วยกรอบสัญลักษณ์ไปใช้ในการศึกษาโฆษณาหรือสื่อประชาสัมพันธ์อื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ สื่อดิจิทัล หรือสื่อภาพเคลื่อนไหว โดยมุ่งเน้นที่การทำความเข้าใจว่าสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในสื่อมีบทบาทในการสื่อสารอย่างไร และมีผลต่อความรับรู้ของผู้ชมในลักษณะใด ตัวอย่างเช่น ในการสร้างโฆษณาผลิตภัณฑ์อาหารเพื่อสุขภาพ นักการตลาดสามารถเลือกใช้ภาพหรือคำพูดที่สื่อถึง “สุขภาพ ความเป็นธรรมชาติ” ผ่านตัวหมายที่มีประสิทธิภาพ เช่น สีเขียว ใบไม้ หรือคำว่า “ดีต่อสุขภาพ” ซึ่งทั้งหมดล้วนต้องพิจารณาภายใต้ระบบสัญลักษณ์ตามแนวคิดของโซซูร์ หรือในแวดวงการออกแบบสื่อ บทความนี้ยังสามารถใช้เป็นแนวทางสำหรับนักออกแบบกราฟิกและนักสื่อสารภาพในการเลือกใช้สัญลักษณ์ รูปภาพ สี หรือองค์ประกอบเชิงสุนทรีย์อื่น ๆ ให้สอดคล้องกับความหมายที่ต้องการสื่อสารกับกลุ่มเป้าหมาย โดยไม่จำกัดอยู่แค่การออกแบบเพื่อความสวยงามเท่านั้น แต่ต้องตระหนักถึงความหมายเชิงสังคมที่สัญลักษณ์เหล่านั้นอาจผลิตขึ้นในใจของผู้ชม

ในทางวิชาการ บทความนี้สามารถเป็นตัวอย่างในการสอนนักศึกษาให้เข้าใจวิธีการวิเคราะห์สื่ออย่างมีระบบ ผ่านการฝึกใช้กรอบแนวคิดสัญลักษณ์เชิงโครงสร้าง นักศึกษาจะได้เรียนรู้ว่าการสื่อสารไม่ใช่เพียงการส่งข้อมูลจากผู้ส่งไปยังผู้รับ แต่เป็นกระบวนการสร้างความหมายที่ซับซ้อนซึ่งเกี่ยวข้องกับบริบท สังคม

และวัฒนธรรมนอกจากนี้ ยังสามารถประยุกต์ใช้ในงานวิจัยด้านวัฒนธรรมและสื่อศึกษา โดยใช้กรอบการวิเคราะห์นี้เพื่อศึกษาว่าโฆษณาหรือสื่อในแต่ละยุคสมัย สร้างภาพแทน (representation) ของสิ่งต่าง ๆ เช่น เพศชาติพันธุ์ หรือชนชั้น อย่างไร และภาพแทนเหล่านั้นสะท้อนค่านิยมหรืออุดมการณ์ของสังคมในช่วงเวลานั้นหรือไม่

คำถามท้ายบท

1. ขอให้อธิบายความแตกต่างระหว่างภาษากับคำพูดว่ามีความแตกต่างกันอย่างไรตามทัศนะของโซซูร์
2. ขอให้อภิปรายมุมมองเชิงโครงสร้างที่ใช้ในการวิเคราะห์สื่อต่างๆ ตามแนวคิดของโซซูร์ว่ายังสามารถใช้วิเคราะห์ในสถานการณ์ปัจจุบันได้หรือไม่ พร้อมยกตัวอย่างประกอบการอธิบาย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- de Saussure, F. (1966). *Course in general linguistics* (C. Bally & A. Sechehaye, Eds.; W. Baskin, Trans.). McGraw-Hill.
- Dewanti, D. (2023). Semiotic Analysis of Ferdinand De Saussure's Structuralism on "Energen Green Bean" Advertisement. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4487450>
- Lazzeretti, C. (2023). Exploring the use of emoji in museum social network sites. *Discourse, Context & Media*, 53, 100697. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.dcm.2023.100697>.
- Zappavigna, M., & Logi, L. (2024). How emoji make meaning and enact ambient affiliation: a social semiotic account of emoji-text relations in TikTok comments. *Social Semiotics*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/10350330.2024.2389520>.

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยาจุลคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). *สัญวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิภาษา.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2558). *การปฏิบัติศาสตร์ของโซซูร์ เส้นทางสู่โพสต์โมเดิร์นนิสม์*. กรุงเทพฯ: วิภาษา.
- สุภากร จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บทที่ 10

มายาคติ: โรล็องด์ บาร์ต (Roland Barthes)

เกริ่นนำ

โรล็องด์ บาร์ต (Roland Barthes) นักวิชาการชาวฝรั่งเศส ผู้วิเคราะห์เกี่ยวกับระบบคุณค่าร่วมสมัยทางสังคมและวัฒนธรรมสมัยใหม่ โดยใช้กระบวนการวิเคราะห์ในแบบสัญวิทยาเพื่อแสดงให้เห็นถึงการสื่อความหมายผ่านระบบสัญญาณ บาร์ตให้ความสนใจกับวิธีที่สังคมสมัยใหม่สร้างความหมายผ่าน “สัญญาณ” (signs) ซึ่งเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของการสื่อสารในเชิงวัฒนธรรม หนึ่งในผลงานที่มีอิทธิพลอย่างสูงของบาร์ตคือหนังสือ *Mythologies* พิมพ์ครั้งแรกในปี ค.ศ.1957 เป็นการรวบรวมบทความวิเคราะห์สังคมร่วมสมัยที่เคยตีพิมพ์ในนิตยสาร *Les Lettres nouvelles* บทความเหล่านี้ใช้วิธีวิเคราะห์เชิงสัญวิทยาเพื่ออธิบายว่าภายใต้สิ่งที่ดูเหมือนธรรมดาในชีวิตประจำวัน เช่น การแข่งขันมวยปล้ำ อาหารยอดนิยม รถยนต์แฟชั่น หรือแม้แต่ภาพถ่ายในนิตยสาร กลับแฝงด้วย “มายาคติ” (myths) หรือระบบของความหมายที่ถูกผลิตซ้ำโดยวัฒนธรรม เพื่อค้ำจุนอำนาจและค่านิยมบางอย่างของสังคม โดยเฉพาะในบริบทของสังคมบริโภคนิยม

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาโรล็องด์ บาร์ต (Roland Barthes 1915 – 1980)

โรล็องด์ บาร์ต เกิดในปี ค.ศ. 1915 ณ แคว้นนอร์มันดี (Normaundie) ประเทศฝรั่งเศส หลังจากสำเร็จการศึกษาชั้นปริญญาเอกแล้ว ได้เป็นอาจารย์ในสถาบันการศึกษาอยู่หลายเมืองและหลายประเทศ เช่น เมืองปารีส ประเทศฝรั่งเศส เมืองบูดาเปสต์ ประเทศโรมาเนีย อเล็กซานเดรีย ประเทศอียิปต์ ฯลฯ ในช่วงทศวรรษที่ 1960 – 1970 เป็นช่วงเวลาที่มุ่งมั่นเขียนงานวิจารณ์วรรณกรรมและทฤษฎีด้านวรรณกรรม โดยเน้นการวิเคราะห์ข้อความ (textuality) เป็นหลัก แต่ก็ถูกนักวิชาการฝรั่งเศสบางคน เรียกว่า เป็นพวกกลุ่มวิพากษ์แนวใหม่ (the new criticism) และ

ถูกโจมตีอยู่บ่อยครั้งว่างานเขียนขาดความเคารพต่อนักทฤษฎีรุ่นก่อน ในปี ค.ศ. 1977 ภายหลังการเสียชีวิตของมารดาตัวเอง ได้กลายเป็นแรงบันดาลใจของบาร์ต ในการผลิตงานเขียนถึงวิชาการแสดงความรำลึกถึงมารดาในหนังสือชื่อ *Camera Lucida* (1993) ซึ่งเป็นงานเขียนที่วิเคราะห์ภาพเก่าที่บ้านที่กรุปมารดาเอาไว้ และผลิตบทความเรื่อง *The Death of the Author* (1967) และกลายเป็นผลงานชิ้นสำคัญที่ผลักดันให้ทฤษฎีสัญวิทยาที่ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีวาทศาสตร์แนว มาร์กซิสม์มีมุมมองเชิงวิพากษ์มา เป็นที่แพร่หลายและนักสัญวิทยารุ่นหลังได้นำไป ขยายความต่อเป็นอย่างมาก

จากโซซูร์สู่บาร์ต:

การเปลี่ยนภาษาศาสตร์เป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรม

บาร์ตได้นำเอาหลักสัญวิทยาของโซซูร์ ในการศึกษาภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้าง (structural linguistics) มาขยายความเป็นวิธีการหาความรู้แนวสัญวิทยา หรือสัญศาสตร์ ซึ่งเป็นที่นิยมใช้กันในการศึกษากันในแวดวงวรรณคดีวิจารณ์ (literary criticism) และวัฒนธรรมศึกษา (cultural studies) เพื่อวิเคราะห์ตัวบทประเภทต่าง ๆ โดยภาพรวมแล้ว สัญวิทยา (semiology) และสัญศาสตร์ (semiotics) แม้จะเป็นศาสตร์ที่อยู่บนพื้นฐานหลักของการเป็นวิชาการที่ศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการสื่อความหมาย โดยพิจารณากระบวนการเข้ารหัส (encode) และการถอดรหัส (decode) ในการทำความเข้าใจต่อความหมายที่ถูกสื่อออกมา การศึกษาแนวสัญวิทยานี้จึงถือว่าตัวกำหนดของการสื่อสารไม่ได้ขึ้นอยู่กับกระบวนการของการสื่อสาร แต่ระบบสัญญาณถูกควบคุมการกำหนดการสร้างความหมายโดยสังคม สิ่งรอบตัวและลักษณะของวัฒนธรรมแต่ละวัฒนธรรมนั้นๆ เอง

ในการวิเคราะห์ตามแนวทางของสัญวิทยาบาร์ต เสนอว่า ความหมายของสัญญาณ (sign) มิใช่เพียงการสื่อสารอย่างเป็นกลาง หากแต่เป็น “พื้นที่ที่แฝงอุดมการณ์” ซึ่งบาร์ตเรียกว่า มายาคติ (myth) โดยมายาคติในที่นี้ มิได้หมายถึงนิทานหรือเรื่องเล่า แต่หมายถึง กระบวนการสรุปขยายความคิด (conceptualization) ของผู้คนในแต่ละสังคมต่อปรากฏการณ์หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ความหมายของสัญญาณ จึงเป็นผลผลิตของบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่เฉพาะ

เจาะจงของกลุ่มคนใดกลุ่มหนึ่ง ในการตีความมายาคติจึงต้องอาศัย “รหัส” (codes) ที่รู้กันเฉพาะภายในกลุ่มหรือวัฒนธรรมเดียวกัน ซึ่งหมายความว่า ความเข้าใจในระดับอุดมการณ์ไม่สามารถเข้าถึงได้โดยคนภายนอกที่ไม่ได้อยู่ในระบบความเชื่อนั้นโดยตรง ความหมายที่ปรากฏในมายาคติจึงไม่ได้เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ แต่เป็นสิ่งที่ถูก “สร้าง” และ “ผลิตซ้ำ” ผ่านกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรม และถูกทำให้ดูเหมือนว่าเป็นธรรมชาติ (naturalization) เป็นข้อเท็จจริง หรือเป็นสัจธรรมที่ไม่ต้องตั้งคำถาม ทั้งที่แท้จริงแล้ว สิ่งเหล่านั้นเป็นเพียง “ความหมายที่ถูกสร้างขึ้น” ภายใต้บริบทของประวัติศาสตร์ อำนาจ และวัฒนธรรม

บาร์ต อธิบายว่า กระบวนการทำให้เป็นธรรมชาติ (naturalization) เป็นกลไกทางวาทกรรม ที่มีพลังอย่างมากในการผลิตซ้ำอุดมการณ์ในการทำ “ยอมรับ” ความหมายหนึ่ง ๆ โดยไม่ตั้งคำถาม เพราะถูกนำเสนอให้ดูเหมือนเป็น “เรื่องธรรมชาติ” ทั้งที่แท้จริงแล้วเป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้าง (constructed) ภายใต้เงื่อนไขทางอำนาจและวัฒนธรรมของกลุ่มที่มีบทบาทในการควบคุมการสื่อสารในสังคมนั้นโดยที่เราแทบจะไม่ตระหนัก หรือตั้งคำถามใด ๆ เลย (what goes without saying) ว่าความหมายนั้นมีที่มาที่ไปอย่างไร ซึ่งในยุคที่ชนชั้นกลางมีอำนาจกำกับควบคุมกลไกทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของสังคม คุณค่าและบรรทัดฐานของชนชั้นกลางหรือชนชั้นกระฎุมพี (bourgeois norms) ถูกทำให้กลายเป็นเรื่องธรรมชาติ ผ่านสื่อและมายาคติ และเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยให้ชนชั้นดังกล่าวสามารถครอบงำสังคมได้โดยไม่ต้องใช้ความรุนแรง เพราะคนส่วนใหญ่ “เชื่อ” และ “ยอมรับ” ระบบเหล่านั้นโดยสมัครใจ

การถอดความหมายสองระดับในกระบวนการสื่อสารเชิงสัญลักษณ์

บาร์ตนำแนวคิดของเฟร์ดีนันด์ เดอ โซซูร์ (Saussure) มาขยาย โดยมองว่าสื่อทุกประเภทล้วนเป็นระบบของ “สัญลักษณ์” (sign) ซึ่งประกอบด้วย รูปสัญลักษณ์ (signifier) คือ รูปแบบภายนอก เช่น คำพูด รูปภาพ วัตถุ และความหมายสัญลักษณ์ (signified) คือ แนวคิดหรือความหมายที่ถูกรับรู้ และเสนอว่า สัญลักษณ์ทำงานในสองระดับความหมายลำดับแรก (denotation) คือ ความหมายตรงตามวัตถุ และความหมายลำดับที่สอง (connotation) คือ ความหมายแฝงที่ถูกวัฒนธรรมหรือ

อุดมการณ์กำหนดในการวิเคราะห์ บาร์ตจะให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างรูปสัญลักษณ์ และความหมายสัญลักษณ์ โดยให้คำอธิบายว่า ในรูปสัญลักษณ์นั้นจะมีลักษณะเชิงวัตถุ เช่น เสียง วัตถุ รูปภาพ ส่วนความหมายสัญลักษณ์จะเป็นตัวแทนทางความคิดของสิ่งของต่างๆ ที่ทั้งรูปและความหมายจะรวมตัวกันเรียกว่าสัญลักษณ์และเสนอวิธีการจัดแยกหมวดหมู่ของสัญลักษณ์ด้วยวิธีการสามแบบ วิธีการแรก เป็นการจัดหมวดหมู่ตามวิธีการทำให้ความหมายสัญลักษณ์นั้นเป็นจริง วิธีการที่สอง วิเคราะห์การขยายตัวที่ซ้อนทับกันของความหมายของสัญลักษณ์ที่ต่างๆ และวิธีที่สาม วิเคราะห์ความหมายและการตอบสนองของความหมายต่อรูปสัญลักษณ์ในวัฒนธรรมนั้น ๆ โดยให้ความสำคัญกับกระบวนการของการใช้ภาษาที่สื่อให้เห็นถึงภาพพจน์และความหมายแฝงต่างๆ ที่แสดงออกในวัฒนธรรม จารีตประเพณี และอุดมการณ์หลักของสังคม เพื่อแสดงให้เห็นถึงความหมายของสัญลักษณ์ในระดับอุดมคติที่ก่อตัวขึ้นในความหมายเดิมที่มีมาก่อนอยู่แล้วแต่ถูกสร้างขึ้นเป็นความหมายลำดับที่สองโดยคนในสังคม เช่น ในปัจจุบันคำว่า ‘ชิง’ หากเปิดค้นในพจนานุกรม จะหมายถึงชื่อไม้ล้มลุกชนิดหนึ่ง เหง้ามีกลิ่น รสเผ็ด ใช้ประกอบอาหารและทำยาได้ และความหมายโดยนัย (connotative meaning) เป็นความหมายลำดับที่สอง มีลักษณะเป็นอัตวิสัย (subjective) หรือบางครั้งก็ถูกมองว่าเป็นการตีความที่ถูกใส่ความหมายเชิงสังคม หรือวัฒนธรรม (social/cultural meaning) เอาไว้ เช่น คำว่า ชิง ที่วัยรุ่นนิยมใช้กันในปัจจุบัน แปลความหมายอีกนัยหนึ่งได้ว่า การอวดใส่กัน หรือการเกทับกัน

ดังนั้น การสร้างความหมาย (signification) จึงจะมีสองระดับเช่นกัน โดยความหมายโดยตรงจะถูกสร้างในขั้นที่หนึ่ง ส่วนความหมายโดยนัยจะถูกสร้างในขั้นที่สอง บาร์ตกล่าวว่า สังคมแต่ละสังคมไม่ได้หยุดการสร้างความหมายเพียงเพื่อสื่อสารในลำดับแรกแค่นั้นเท่านั้น แต่สังคมส่วนใหญ่จะสร้างความหมายในลำดับที่สองด้วย โดยแปลง ‘สัญลักษณ์’ ให้กลายเป็น ‘รูปสัญลักษณ์’ ในอีกขั้นหนึ่งที่มี ‘ความหมายสัญลักษณ์’ อันเป็นความหมายทางสังคมเพิ่มเข้าไป และกลายเป็น ‘สัญลักษณ์’ ในระดับความหมายโดยนัย หรือมายาคติ (connotation/myth) อีกทอดหนึ่ง

ระบบของสัญลักษณ์จึงเป็นพื้นที่ที่วัฒนธรรมทำงานผ่านการเข้ารหัสและถอดรหัสความหมาย การที่คนในแต่ละวัฒนธรรมสามารถเข้าใจสัญลักษณ์ได้คล้ายคลึงกัน

ก็เพราะพวกเขาแบ่งปันรหัสหรือชุดความรู้ร่วมกัน การศึกษาสัญวิทยาจึงมิใช่เพียงการวิเคราะห์ว่า “อะไรหมายถึงอะไร” แต่เป็นการเข้าใจว่า “ทำไม” สิ่งนั้นจึงมีความหมายเช่นนั้นในบริบททางสังคมหนึ่ง ๆ ความหมายจึงไม่ใช่สิ่งที่กำหนดไว้ล่วงหน้า แต่เป็นผลของกระบวนการทางสังคมที่ซับซ้อน ซึ่งเปิดโอกาสให้การตีความแตกต่างกันได้ตามบริบท เวลา และผู้รับสารแต่ละคน ซึ่งในการศึกษาบาร์ตให้ความสำคัญกับการสร้างความหมายในลำดับที่สอง เพราะเป็นความหมายที่มักถูกแต่งเติมออกไปจากการสร้างความหมายในลำดับแรก และมักจะเป็นพื้นที่แห่งอุดมการณ์ทางสังคมเอาไว้ ดังนั้นในความหมายโดยนัยจึงแฝงไปด้วยมายาคติและสิ่งซึ่งอยู่เบื้องหลังของมายาคติเหล่านั้น ซึ่งก็คือปฏิบัติการของอุดมการณ์ต่าง ๆ ที่สังคมต้องการครอบงำปัจเจกเอาไว้ อย่างไรก็ตาม บาร์ตได้ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ที่ใดก็ตามที่มีมายาคติทำงานอยู่ ที่นั่นก็จะมีการผลิตมายาคติต่อต้าน (counter-myth) อยู่ด้วย ดังนั้นมายาคติต่าง ๆ จะอยู่ในสนามการต่อสู้ทางความหมายอยู่ตลอดเวลา

ผู้เขียนคือผู้ผลิตสัญญา: แต่ไม่ใช่ผู้ควบคุมความหมาย

ในช่วงกลางศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะในบริบทของฝรั่งเศสช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นักคิดจำนวนมากเริ่มวิพากษ์สถาบัน อำนาจ และความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับภาษา วรรณกรรม และอัตลักษณ์ ในปี ค.ศ. 1967 บาร์ตได้เขียนบทความเรื่อง The Death of the Author (1967) วิพากษ์แนวคิดดั้งเดิมของวรรณกรรมที่ให้ความสำคัญกับ “ผู้เขียน” (author) ในฐานะผู้ผลิตความหมาย หัวใจของบทความนี้คือการโค่นล้มความเชื่อดั้งเดิมที่มองว่า “ผู้เขียน” คือเจ้าของความหมายแต่เพียงผู้เดียวของข้อความ (text) บาร์ตเสนอว่า เมื่อข้อความถูกเขียนขึ้น ความหมายของมันไม่ได้ถูกกำหนดตายตัวโดยเจตนารมณ์ของผู้เขียนอีกต่อไป แต่เป็นสิ่งที่เปิดให้ “ผู้อ่าน” เข้ามาตีความผ่านบริบทและประสบการณ์ของตนเอง ในบริบทของโลกหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralism) ความคิดนี้ได้กลายเป็นจุดตั้งต้นสำคัญที่นำไปสู่การตั้งคำถามต่อแนวคิดเรื่องความจริง ความหมาย และอัตลักษณ์ บาร์ตไม่ได้ปฏิเสธการมีอยู่ของผู้เขียนในทางกายภาพ แต่เขาต้องการชี้ให้เห็นว่าในทางทฤษฎี เราไม่ควรยึดติดกับผู้เขียนในฐานะแหล่งอำนาจของความหมายอีกต่อไป นี่คือการเปลี่ยนจุดเน้นจาก “ต้นกำเนิดของความหมาย” ไปสู่ “ความสัมพันธ์ของสัญญาในข้อความ” และการ “แปลความหมายอย่างไม่

ที่สิ้นสุด” (infinite deferral of meaning) ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของการวิเคราะห์วรรณกรรมและสื่อในยุคหลังสมัยใหม่

แนวคิดนี้มีลักษณะวิพากษ์เชิงการเมืองและอุดมการณ์ เพราะในบริบทของการควบคุมทางวัฒนธรรม อำนาจของผู้เขียนมักใช้เพื่อ “นิยามความหมายที่ถูกต้อง” และปิดกั้นเสียงอื่น ๆ ในการตีความ เช่น งานเขียนที่เกี่ยวกับเพศชาติพันธุ์ ศาสนา หรือการเมือง มักถูกตีความแบบผูกขาดโดย “ผู้เชี่ยวชาญ” หรือ “เจ้าของภาษา” การปลดปล่อยข้อความจากอำนาจของผู้เขียนจึงเท่ากับการเปิดโอกาสให้ผู้คนจากหลากหลายพื้นฐานสามารถแสดงมุมมองของตนเองต่อข้อความนั้นได้ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดหลังโครงสร้างนิยมที่มองว่า ไม่มีความหมายสุดท้าย และทุกการอ่านคือการผลิตความหมายใหม่

บาร์ตจึงเห็นว่าผู้เขียนเป็นเพียงผู้จัดเรียงสัญญาณเข้าไว้ด้วยกัน ไม่ใช่เจ้าของความหมายที่ผูกขาดการตีความข้อความหรือวรรณกรรมจึงไม่ใช่สิ่งที่มีความหมายเพียงหนึ่งเดียว หากแต่เป็นพื้นที่ของความหมายที่หลากหลาย (polysemy) ซึ่งเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลาตามมุมมองของผู้อ่าน และไม่ใช่สิ่งที่ถ่ายทอดจากผู้เขียนสู่ผู้อ่านอย่างตรงไปตรงมา หากแต่เป็นกระบวนการของการผลิตซ้ำและต่อรองระหว่างสัญญาณกับผู้อ่าน ซึ่งต่างก็มีบริบททางวัฒนธรรม อุดมการณ์ และอำนาจเป็นตัวกำหนด การตีความจึงเกี่ยวข้องกับความทรงจำที่อยู่ในสังคม ข้อความหนึ่งชิ้นอาจกลายเป็นพื้นที่ต่อสู้เชิงอุดมการณ์ได้ทันทีเมื่อสัญญาณในข้อความนั้นถูกตีความต่างกันไปโดยกลุ่มผู้อ่านที่มีภูมิหลังต่างกัน ไม่ได้เป็นช่องทางการสื่อสารที่เกิดจากเจตจำนงของผู้ประพันธ์ (authorial intention) เพียงอย่างเดียวเนื่องจากผู้อ่าน (reader) สามารถสร้างความหมายได้เอง ไม่ว่าผู้ประพันธ์นั้นจะมีความตั้งใจหรือเจตนาสื่อสารอะไรออกมาก็ตาม ดังนั้นตัวบททุกชนิดล้วนมีความลื่นไหล ไม่ตายตัว และเปิดกว้างต่อการตีความอยู่ตลอดเวลา ซึ่งบาร์ตเรียกปรากฏการณ์แห่งโลกความหมายดังกล่าวว่าเป็น อวสานของผู้ประพันธ์ (death of the author) ซึ่งเป็นการให้ความหมายในเชิงสัญลักษณ์ถึงความพยายามปลดปล่อยข้อความออกจากอำนาจของการครอบงำความหมายแบบเดิม และเปิดพื้นที่ให้ความหมายกลายเป็นกระบวนการที่ไม่สิ้นสุด เช่น หากเราตีความนิทาน หนูน้อยหมวกแดง แบบดั้งเดิม เราอาจคิดว่าเป็นเรื่องของ “การเชื่อฟังผู้ใหญ่” ตามเจตนาของผู้เขียนยุคก่อน หรือ

ในอีกมุมหนึ่งแต่ในมุมของเฟมินิสต์ ผู้อ่านอาจมองว่าเป็นเรื่องของ “การควบคุมร่างกายผู้หญิง” หรือ “การหลอกล่อของชายในสังคมชายเป็นใหญ่”

ข้อวิพากษ์ต่อแนวคิดของบาร์ต

งานของบาร์ตมีคุณูปการอย่างยิ่งต่อการเปิดโลกทัศน์ของการอ่านและการวิเคราะห์วัฒนธรรมอย่างวิพากษ์ โดยเฉพาะในเรื่องบทบาทของสัญญา อำนาจ การผลิตความหมาย และการรื้อถอนโครงสร้างเดิม แต่ก็มีข้อวิพากษ์ที่สำคัญในเรื่องการละเลยบริบททางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการกำกับกระบวนการอ่านและการสื่อสารในชีวิตจริง โดยนักวิชาการชี้ว่าการลดบทบาทของผู้เขียนลงจนเกือบหมดสิ้น อาจเป็นการละเลยบริบทสำคัญ เช่น ประวัติศาสตร์ ชนชั้น เพศ หรืออัตลักษณ์ของผู้เขียนที่สะท้อนอยู่ในข้อความอย่างเลี่ยงไม่ได้ นอกจากนี้ แม้บาร์ตจะเสนอว่าความหมายเกิดจากผู้อ่าน แต่เขาก็ไม่ได้เสนอกรอบวิเคราะห์ที่ชัดเจนว่า ผู้อ่านคนใด ในบริบทแบบใด มีอำนาจและขีดจำกัดอย่างไรในการอ่านและตีความข้อความ โดยเฉพาะในสังคมที่อำนาจเชิงวัฒนธรรมและเศรษฐกิจยังคงควบคุมการเข้าถึงและการผลิตความรู้ เช่นเดียวกับที่ปีแอร์ บูร์ดิเยอเสนอว่า การอ่านมิได้เป็นกิจกรรมอิสระล้วน ๆ แต่ถูกกำกับด้วยทุน วัฒนธรรมและฮาบิทัสที่สะสมมาจากเงื่อนไขทางสังคม

นอกจากนี้ การวิเคราะห์วัฒนธรรมผ่านแนวคิด “มายาคติ” (Mythologies) ของบาร์ต แม้จะเป็นเครื่องมืออันทรงพลังในการเปิดโปงอุดมการณ์ที่แฝงอยู่ในสิ่งที่ดูเหมือน “เป็นกลาง” หรือ “เป็นธรรมชาติ” เช่น ภาพโฆษณา สื่อกีฬา หรือแม้แต่ภาษาทั่วไป แต่ก็มีข้อวิพากษ์ว่า แนวทางของบาร์ตอาจมีแนวโน้มมองวัฒนธรรมในแง่ลบมากเกินไป โดยละเลยพื้นที่แห่งความหลากหลาย การต่อต้าน หรือความหมายทางเลือกที่อาจเกิดขึ้นได้ในสื่อและวาทกรรมเดียวกัน ซึ่งแม้จะมีข้อถกเถียงมากมาย แต่งานของบาร์ตยังคงทรงอิทธิพลในหลากหลายสาขา ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีศึกษา สื่อศึกษา สัญญาวิทยา และวัฒนธรรมศึกษา โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่าด้วยการสร้างความหมาย การลดบทบาทของโครงสร้าง และการมองวัฒนธรรมเป็นพื้นที่ต่อรองทางอำนาจ ซึ่งยังคงเป็นจุดตั้งต้นที่สำคัญสำหรับการวิจารณ์ร่วมสมัยจนถึงปัจจุบัน ตัวอย่างงานวิจัย เช่น

บทความ “New Age Spectacles: Understanding the Semiotics of Cricket through Roland Barthes’ ‘The World of Wrestling’” (2023) โดย Surya Nandana และ SP Dhanavel เสนอการอ่านเกมกีฬาคริกเกิดผ่านกรอบแนวคิดของโรลันด์ บาร์ต (Roland Barthes) โดยเฉพาะบท “The World of Wrestling” จากหนังสือ Mythologies ซึ่งวิเคราะห์มวยปล้ำอาชีพว่าเป็นการแสดงที่ผสมผสานระหว่างความบันเทิง อารมณ์ และศีลธรรม โดยผู้เขียนเปรียบเทียบว่าคริกเกิดในยุคใหม่ โดยเฉพาะในรูปแบบการแข่งขันที่ได้รับความนิยมอย่าง IPL (Indian Premier League) ก็เป็น “spectacle” ที่ใช้ระบบสัญลักษณ์ซับซ้อนในการสื่อสารอารมณ์ คุณค่า และอุดมการณ์ทางสังคม ไม่ต่างจากมวยปล้ำในยุคบาร์ต โดยบทความเริ่มต้นด้วยการย้ำถึงบทบาทของ “กายภาพ” ในการแสดงของมวยปล้ำ โดยร่างกายของนักมวยปล้ำทำหน้าที่เป็น “signifier” หรือสัญลักษณ์ทางร่างกาย เพื่อสื่อความหมายทางศีลธรรม เช่น ความยุติธรรม ความพ่ายแพ้ หรือชัยชนะ บาร์ตมองว่าการต่อสู้ระหว่าง “ฮีโร่” และ “วายร้าย” ในมวยปล้ำไม่ใช่การแข่งขันที่แท้จริง แต่เป็นการเล่าเรื่องเชิงสัญลักษณ์ที่ทำให้ผู้ชมได้ปลดปล่อยอารมณ์ และยืนยันระบบคุณค่าทางสังคม ในทำนองเดียวกัน กีฬาคริกเกิด (Cricket) แม้จะไม่มีกรอบร่างกายอย่างตรงไปตรงมา กลับเต็มไปด้วยสัญลักษณ์ทางภาพ เสียง การเคลื่อนไหว การแต่งกาย และการแสดงออกของอารมณ์ ซึ่งทำให้เกมกลายเป็นพื้นที่การผลิตและถ่ายทอดความหมายทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นการยกย่องนักกีฬาให้กลายเป็น “ฮีโร่” หรือการประณามผู้เล่นที่พลาดให้เป็น “ผู้ร้าย” ทั้งนี้ ผู้เขียนชี้ให้เห็นว่า แม้คริกเกิดจะมีความแตกต่างจากมวยปล้ำในเชิงโครงสร้างและรูปแบบของการแข่งขัน แต่ทั้งสองต่างมีระบบสัญลักษณ์ที่คล้ายคลึงกันในการสร้างความหมายแก่ผู้ชม นอกจากนี้ บทความยังกล่าวถึงบทบาทของสื่อและการบริโภคภาพลักษณ์นักกีฬา โดยเฉพาะการวิเคราะห์เสื้อผ้า เครื่องแบบ สี และโลโก้ของทีมที่กลายเป็นเครื่องมือสื่อสารอัตลักษณ์ ความรักชาติ หรือการต่อต้านโครงสร้างอำนาจบางประเภท เช่น กรณีของนักกีฬามุสลิมที่ปฏิเสธการสวมเสื้อที่มีโลโก้บริษัทเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ ขณะเดียวกัน ผู้เขียนก็ชี้ให้เห็นว่าการแสดงออกทางอารมณ์ เช่น การฉลอง การตีโพยตีพาย หรือการย่ำสนามหลังทำคะแนน ล้วนเป็น “ภาษากาย” ที่สะท้อนความสัมพันธ์ของนักกีฬาและผู้ชม และสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกีฬา ชาติพันธุ์ และอำนาจทางสังคม โดยยกตัวอย่างกรณีของนักกีฬาที่ตกเป็นเป้าโจมตีจากแฟน ๆ เนื่องจากพื้นเพทางศาสนาหรือชาติพันธุ์

เช่น กรณีของ Mohammed Shami หรือ Arshdeep Singh ซึ่งสะท้อนว่าระบบคุณค่าทางศีลธรรมในกีฬานั้นไม่ได้ตั้งอยู่บนการประเมินความสามารถเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับการเมืองเรื่องอัตลักษณ์ และอคติในสังคมร่วมด้วย และในท้ายที่สุดผู้เขียนเสนอว่า การศึกษาเชิงสัญลักษณ์ของกีฬาอย่างคริกเก็ตสามารถขยายแนวคิดของบาร์ตใน Mythologies ไปสู่บริบทร่วมสมัย เพื่อวิเคราะห์การประกอบสร้างความหมายที่เปลี่ยนแปลงตามบริบทวัฒนธรรม สื่อ และอารมณ์ของสาธารณชน โดยเฉพาะในโลกดิจิทัลที่สื่อมวลชนมีบทบาทในการกำหนดว่าใครคือ “ฮีโร่” หรือ “วายร้าย” ของเรื่องเล่าในแต่ละแมตช์ได้อย่างทรงพลัง บทความจึงเป็นการขยายความเข้าใจในแนวคิด “myth” ของบาร์ตให้ครอบคลุมถึงกีฬาในฐานะพื้นที่วาทกรรมและการเมืองของความหมายในโลกสมัยใหม่

บทความเรื่อง Semiotic Analysis of Gender Inequality in the Film Series Kretek Girl (2024) ซึ่งเป็นการวิเคราะห์สัญลักษณ์ความไม่เท่าเทียมทางเพศในซีรีส์ Kretek Girl โดย Nurul Sakinah และ Rholand Muary และเผยแพร่ในวารสาร Jurnal Sains Sosio Humaniora โดยในบทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสื่อสารความไม่เท่าเทียมทางเพศและการแสดงออกของอุดมการณ์เรื่องเพศผ่านภาพและเรื่องราวในสื่อภาพยนตร์ ผ่านกรอบแนวคิดของ Roland Barthes ในการวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์ เพื่อค้นหาสัญลักษณ์และรหัสที่สะท้อนบทบาทหญิงชายในสังคมผ่านซีรีส์เรื่องนี้

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้เลือกวิเคราะห์ฉากสำคัญทั้ง 6 ฉากในตอนแรก (Episode 1) ของซีรีส์ และพิจารณาฉากสำคัญที่สะท้อนภาพของความไม่เท่าเทียมทางเพศหลายประเภทที่ปรากฏในเรื่องอย่างเด่นชัด จากบทบาทของตัวละครหญิง

กระบวนการเก็บข้อมูลดำเนินการผ่านการสังเกตโดยตรง (observation) และการวิเคราะห์เอกสาร (documentation) กล่าวคือ ผู้วิจัยรับชมซีรีส์อย่างละเอียดและจดบันทึกข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ทั้งบทสนทนา ท่าทาง สี การจัดวางภาพ และการเลือกมุมกล้อง จากนั้นจึงถอดความหมายของสัญญาณทั้งที่เป็นภาพ (non-verbal signs) และถ้อยคำ (verbal signs) ตามกรอบคิดของบาร์ต ระยะเวลาที่ใช้ในการวิเคราะห์ภาพยนตร์อยู่ระหว่างเดือนเมษายนถึงพฤษภาคม ปี 2024 ซึ่งผู้วิจัย

ใช้เวลานี้ในการรวบรวมและถอดรหัสข้อมูลอย่างเป็นระบบ การวิเคราะห์ข้อมูลใช้วิธีการอ่านและตีความเชิงพรรณนา โดยเน้นการอธิบายความหมายของสัญลักษณ์ในฉากสำคัญ ซึ่งรวมถึงการจ้องมองประกอบภาพ การเลือกนักแสดง บทสนทนา และรายละเอียดอื่น ๆ ที่ช่วยเสริมสร้างความหมายเกี่ยวกับเพศในเรื่อง

ในกระบวนการวิเคราะห์ ผู้วิจัยมุ่งเน้นการตีความเชิงลึกที่ไม่เพียงแสดงความหมายภายนอกของฉาก แต่ยังเชื่อมโยงสัญลักษณ์เหล่านั้นเข้ากับวัฒนธรรม และโครงสร้างอำนาจในสังคมอินโดนีเซียที่สะท้อนผ่านตัวละครและบริบทของเรื่องราว โดยการวิจัยในครั้งนี้เน้นการวิเคราะห์เนื้อหาผ่านการตีความตามกรอบแนวคิดของบาร์ต โดยนำเสนอการวิเคราะห์สัญลักษณ์ในสามระดับ ได้แก่ (1) ความหมายตรง (denotation) ซึ่งหมายถึงสิ่งที่ปรากฏอย่างชัดเจนในภาพหรือบทสนทนา (2) ความหมายนัย (connotation) ที่สื่อถึงความหมายรองหรือความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมที่ซ่อนอยู่ และ (3) ตำนาน (myth) ซึ่งหมายถึงระบบของความเชื่อหรืออุดมการณ์ที่ฝังแน่นในวัฒนธรรมและถูกถ่ายทอดซ้ำผ่านสื่อ

ในการนำเสนอบทความเริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงบทบาทของสื่อมวลชน โดยเฉพาะภาพยนตร์และซีรีส์ ซึ่งถือเป็นสื่อทรงพลังที่สามารถสร้าง อธิบาย และส่งต่อภาพของความจริงทางสังคมไปสู่ผู้ชมในวงกว้าง สื่อเหล่านี้จึงมีอิทธิพลต่อการรับรู้ของผู้คนเกี่ยวกับบทบาททางเพศ และสามารถผลิตซ้ำความคิดความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับความเป็นหญิงและชายได้อย่างแนบเนียน โดยซีรีส์ *Kretek Girl* ซึ่งออกอากาศผ่านแพลตฟอร์ม Netflix ได้รับความนิยมอย่างมาก และเป็นตัวอย่างของสื่อร่วมสมัยที่สะท้อนความขัดแย้งทางเพศในบริบทของสังคมอินโดนีเซีย โดยเฉพาะในยุคหลังอาณานิคม ตัวละครหลักคือ ดาซียะห์ (Dasiyah) หรือที่รู้จักกันในชื่อ เจงญา (Jeng Yah) เป็นหญิงสาวที่มีความฝันอยากเป็นผู้ผลิตเครเต็ก (kretek) (เป็นคำในภาษาอินโดนีเซียที่หมายถึงยาสูบ) ที่ดีที่สุด แต่กลับต้องเผชิญกับแรงต่อต้านจากค่านิยมดั้งเดิมที่เชื่อว่าผู้หญิงไม่ควรยุ่งเกี่ยวกับงานด้านนี้

ผลการศึกษาพบว่า ในแต่ละฉากล้วนแสดงให้เห็นถึงรูปแบบต่าง ๆ ของความไม่เท่าเทียมทางเพศ เช่น การลดทอนบทบาทของผู้หญิง (subordination) การทำให้เป็นชายขอบ (marginalization) การเหมารวมทางเพศ (stereotyping)

และการบงการชีวิตของผู้หญิงผ่านการแต่งงาน (patriarchal control) ตัวอย่างเช่น ในฉากที่ดาซียะห์แสดงความสนใจอยากเข้าไปในห้องทำยาสูบ เธอกลับถูกห้ามโดย เต็ดซาดเพียงเพราะเป็นผู้หญิง อีกฉากหนึ่งคือการที่เธอถูกผู้ชายยาสูบสบประมาท ว่า “ไม่มีความรู้เรื่องยาสูบ” ทั้งที่เธอมีความสามารถอย่างมากในการแยกแยะ คุณภาพของใบยาสูบได้อย่างแม่นยำ นอกจากนี้ยังมีฉากที่ผู้เป็นพ่อพยายามจับคู่ เธอกับลูกชายเจ้าของโรงงานยาสูบอีกแห่งเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจ โดยไม่สนใจ ความต้องการของเธอ

นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้นำทฤษฎีการสร้างความจริงทางสังคมของ Berger และ Luckmann มาร่วมอธิบายว่า สื่อมีบทบาทในการกำหนดภาพของความจริง โดยการผลิตซ้ำอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ ทำให้ผู้หญิงยังคงถูกมองว่าเป็นเพศที่อ่อนแอ ขาดความสามารถ และมีหน้าที่จำกัดอยู่เพียงในบ้าน การที่ผู้หญิงถูกผลักให้รับ บทบาทด้านการดูแลบ้านหรือการแต่งงานเพื่อผลประโยชน์ สะท้อนตำนานทาง สังคมที่ยังคงส่งอิทธิพลต่อวิธีคิดในระดับลึกของวัฒนธรรมร่วมสมัย นอกจากนี้ บทความยังเชื่อมโยงกับทฤษฎีสตรีนิยม โดยชี้ให้เห็นว่าซีรีส์เรื่องนี้จะสะท้อนการต่อสู้ ของผู้หญิงในการแสวงหาความเท่าเทียม ทั้งในด้านเศรษฐกิจ ความฝัน และเสรีภาพ ส่วนบุคคล แม้ในบริบทที่สังคมยังคงใช้บรรทัดฐานชายเป็นใหญ่เป็นเครื่องมือในการ ควบคุมและจำกัดบทบาทของผู้หญิงก็ตาม โดยในบทความสรุปว่า ซีรีส์ Kretek Girl เป็นตัวอย่างสำคัญของสื่อร่วมสมัยที่สามารถวิพากษ์โครงสร้างความไม่เท่าเทียม ทางเพศในสังคม โดยการวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์เปิดโอกาสให้เข้าใจถึงนัยทางอำนาจ ที่ซ่อนอยู่ในฉาก ตัวละคร และบทสนทนา ซึ่งทั้งหมดล้วนมีส่วนในการผลิตซ้ำหรือ ทำลายอุดมการณ์ทางเพศในวัฒนธรรมปัจจุบัน งานวิจัยนี้จึงไม่เพียงแต่ชี้ให้เห็นถึง อนาคตทางเพศในสื่อ แต่ยังเสนอให้เกิดการตระหนักรู้และวิพากษ์วิจารณ์อย่างจริงจัง ต่อบทบาทของสื่อในการสร้างโลกทัศน์ทางเพศในสังคมปัจจุบัน

บทความนี้ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสื่อ โดยเฉพาะสื่อบันเทิง เช่น ภาพยนตร์ และซีรีส์ มีบทบาทสำคัญในการสร้างความหมายทางสังคมเกี่ยวกับบทบาทหญิงชาย ซึ่งอาจนำไปสู่การผลิตซ้ำอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ (patriarchy) หรือในทางกลับกัน ก็อาจใช้เป็นเครื่องมือในการตั้งคำถามและต่อต้านโครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม เหล่านั้นได้เช่นกัน ซึ่งหากใช้กรอบการวิเคราะห์เช่นเดียวกับที่บทความนี้เสนอ ใน

การผลิตสื่อต่อไปอนาคต ก็จะสามารถพัฒนาสื่อที่ไวต่อประเด็นความเท่าเทียม และเปิดพื้นที่ให้กับเสียงของผู้หญิงในฐานะผู้กระทำการ ไม่ใช่เพียงผู้ถูกระทำ นอกจากนี้ ข้อค้นพบจากบทความนี้สามารถนำไปใช้เป็นฐานข้อมูลในการออกแบบ สื่อรณรงค์ เช่น การรณรงค์ลดอคติทางเพศในสื่อ การส่งเสริมภาพลักษณ์ของผู้หญิง ในฐานะผู้นำ หรือการตั้งคำถามต่อค่านิยมที่วางผู้หญิงไว้ในบทบาทของผู้ดูแลบ้าน และครอบครัวเท่านั้น โดยสามารถดึงตัวอย่างจากซีรีส์ *Kretak Girl* มาใช้ประกอบการ สื่อสารเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงอคติทางวัฒนธรรมที่ฝังแน่นอยู่ใน สื่อบันเทิงกระแสหลัก

ในการวิเคราะห์สัณยวิทยากับความไม่เท่าเทียมทางเพศในซีรีส์นี้ สามารถใช้เป็น ฐานความรู้สำคัญในการออกแบบนโยบายสาธารณะที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา แนวทางส่งเสริมความเสมอภาคระหว่างเพศในสังคมร่วมสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในบริบทของสื่อมวลชน การศึกษา วัฒนธรรม และสิทธิสตรี ซึ่งผลการศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่าสื่อมีบทบาทอย่างลึกซึ้งในการผลิตซ้ำความเชื่อเกี่ยวกับบทบาทของหญิงชาย ซึ่งมีผลโดยตรงต่อการสร้างโลกทัศน์ของประชาชนเกี่ยวกับความเหมาะสม ความ สามารถ และอำนาจในการตัดสินใจของผู้หญิงในสังคม ดังนั้นในเชิงนโยบาย ผลการ วิจัยจึงสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในกระบวนการออกแบบและพัฒนานโยบายสื่อสาร มวลชนของรัฐ เพื่อส่งเสริมให้สื่อทำหน้าที่อย่างรับผิดชอบ โดยไม่ผลิตซ้ำอคติทางเพศ หรือกรอบคิดชายเป็นใหญ่ การกำหนดแนวทางการกำกับดูแลเนื้อหาในสื่อมวลชน ให้มีมาตรฐานด้านความเท่าเทียมทางเพศจึงถือเป็นเรื่องเร่งด่วน เช่น การสนับสนุน ให้มีคณะกรรมการเฉพาะกิจเพื่อตรวจสอบภาพลักษณ์ของผู้หญิงในรายการ โทรทัศน์ ละคร และโฆษณา หรือการส่งเสริมให้มีการให้ทุนผลิตสื่อสร้างสรรค์ที่ สะท้อนบทบาทของผู้หญิงอย่างหลากหลายและไม่ตอกย้ำภาพเหมารวมเดิม ๆ หรือ ผลการศึกษายังสามารถประยุกต์ใช้ในเชิงนโยบายการศึกษา โดยเฉพาะการ บูรณาการ การรู้เท่าทันสื่อ (media literacy) เข้ากับประเด็นเรื่องเพศภาวะในหลักสูตรการเรียน การสอน ทั้งในระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา เพื่อพัฒนานักเรียน นักศึกษา และเยาวชนให้มีทักษะในการวิเคราะห์และวิพากษ์บทบาททางเพศในสื่ออย่างมี วิจาร์ณญาณ นอกจากนี้ องค์กรภาครัฐที่รับผิดชอบด้านสิทธิสตรีและความเสมอ ภาค เช่น กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ สามารถนำข้อมูลจาก งานวิจัยไปใช้ประกอบการร่างข้อเสนอเชิงนโยบายเพื่อคุ้มครองสิทธิสตรีและสร้าง

กลไกส่งเสริมศักยภาพผู้หญิงในภาคสื่อและวัฒนธรรมอย่างเป็นระบบ และในเชิงนโยบายยังมีได้จำกัดอยู่เพียงในมิติของการวิเคราะห์สื่อเท่านั้น แต่ยังสามารถต่อยอดไปสู่การปฏิรูประบบคิด วัฒนธรรม และโครงสร้างเชิงอำนาจที่กำหนดบทบาทของหญิงชายในสังคม โดยใช้องค์ความรู้จากการวิจัยเชิงสัญญาวิทยาเป็นเครื่องมือสำคัญในการถอดรหัสอคติที่ฝังแน่นในสื่อ และนำมาสู่การออกแบบนโยบายที่ส่งเสริมสิทธิเสรีภาพ ศักดิ์ศรี และความเท่าเทียมทางเพศอย่างยั่งยืนในสังคมร่วมสมัย

คำถามท้ายบท

1. ขอให้อธิบายแนวคิดเรื่องการสื่อความหมายในระดับมายาคติตามแนวคิดของบาร์ตที่เกิดขึ้นในสังคมไทยพร้อมยกตัวอย่างประกอบการอธิบาย
2. ขอให้อธิบายว่า การสื่อความหมาย 3 ระดับ ได้แก่ ความหมายตรง ความหมายแฝง และความหมายในระดับมายาคติหรือความหมายในระดับวัฒนธรรม มีความแตกต่างกันอย่างไร

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Barthes, R. (1993). *Camera Lucida: Reflections on Photography* (R. Howard, Trans.). Vintage Classics. (Original work published 1980).
- Nandana, S., & Dhanavel, S. (2023). New age spectacles: Understanding the semiotics of cricket through Roland Barthes' 'The World of Wrestling.' *Leisure Studies*, 44(1), 112–125. <https://doi.org/10.1080/02614367.2023.2277717>.
- Newton, K. M. (1997). Roland Barthes: 'The death of the author'. In K. M. Newton (Ed.), *Twentieth-century literary theory* (pp. 120–124). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-25934-2_25.
- Sakinah, N., & Muary, R. (2024). Semiotic Analysis of Gender Inequality in the Film Series Kretek Girl. *Jurnal Sains Sosio Humaniora*, 8, 73-84. <https://doi.org/10.22437/jssh.v8i1.36651>

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยาจุลคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). *สัญวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิภาษา.
- โรล็องด์ บาร์ตส์. (2558). *มายาคติ: Mythologies* (วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, ผู้แปล; พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บทที่ 11

ทุนนิยม ชนชั้น การบริโภค: ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard)

นำเรื่อง

ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard) เกิดในปี 1929 ณ เมืองแร็งส์ (Reims) ประเทศฝรั่งเศส ในปี 1966 โบดริยาร์ดได้สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอก ด้านสังคมวิทยาที่มหาวิทยาลัยปารีสที่ 10 นองแตร์ (University of Paris – X Nanterre) หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้ว ได้เริ่มเข้าทำงานเป็นอาจารย์สอนด้าน สังคมวิทยาที่มหาวิทยาลัยปารีสที่ 10 และดำรงตำแหน่งศาสตราจารย์ในปี 1972 ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เอง โบดริยาร์ดได้เริ่มขยายขยายความสนใจมิติของการบริโภค วัตถุมาสู่มิติการบริโภคเชิงสัญลักษณ์และความหมายมากขึ้น และเป็นนักคิดหลัง โครงสร้างนิยมคนหนึ่ง ที่วิจารณ์องค์ความรู้ของยุคสมัยใหม่และระบบทุนนิยม ในช่วงปลายศตวรรษที่ 20

แนวคิดหลักและวิธีวิทยาของ โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard 1929-2007)

โบดริยาร์ดเป็นนักวิชาการที่มีได้รับเอาอิทธิพลจากแก่นักวิชาการคนใด คนหนึ่ง หรือสำนักคิดใดสำนักหนึ่งเท่านั้น หากแต่ความคิดของเขาได้รับอิทธิพลมา จากนักวิชาการหลายท่านจากหลายสำนัก โดยแนวคิดของโบดริยาร์ดได้พัฒนาขึ้น ในช่วงกลางศตวรรษที่ 20 ที่ในขณะนั้นกำลังการผลิตได้ก้าวหน้าขึ้น จนทำให้ระบบ ทุนนิยมเริ่มเผชิญกับปัญหาใหม่ ๆ เช่น การมีอุปทานที่ล้นเกิน (oversupply) หรือ การที่สินค้าและบริการในตลาดเริ่มขายตัวเองไม่ได้อีกต่อไปแล้ว ในสภาพแวดล้อม เช่นนี้ ทุนจึงไม่สามารถเติบโตต่อไปได้เพียงแค่การตอบสนองความต้องการที่มีอยู่ แล้ว แต่ต้องสร้างความต้องการใหม่ ๆ ขึ้น เพื่อให้สินค้าที่ผลิตออกมาอย่างล้นเกิน สามารถถูกบริโภคได้อย่างต่อเนื่อง และนี่เองคือจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้ วัฒนธรรม

และ ระบบสัญญา ถูกดึงเข้ามาผนวกอยู่ในระบบการผลิตสมัยใหม่ ไม่ใช่เพียงเพื่อ
ห่อหุ้มสินค้าเท่านั้น แต่เพื่อเป็นเครื่องจักรสำคัญในการผลิตความหมาย และกระตุ้น
ให้เกิดการบริโภคที่ไม่สิ้นสุด

สินค้าจึงไม่ใช่เพียงวัตถุสำหรับใช้งานอีกต่อไป แต่กลายเป็นสิ่งที่บรรจุ
ความหมาย และคุณค่าทางสังคมเอาไว้ในตัวเองผ่านสัญญา ตัวอย่างเช่น เสื้อผ้า
แบรนด์เนมไม่ได้มีหน้าที่ปกป้องร่างกายเพียงอย่างเดียว แต่ยังบอกถึงชนชั้น ฐานะ
หรือสไตล์เฉพาะตัว โฆษณาไม่ได้ขายแค่สินค้า แต่ขายไลฟ์สไตล์ และอัตลักษณ์แบบ
จำเพาะ สินค้าและการบริโภคจึงกลายเป็นภาษาของสังคม และวัฒนธรรมในโลก
ทุนนิยมใหม่ก็กลายเป็นเครื่องมือผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ ที่ทำให้ระบบบริโภคนิยม
สามารถดำรงอยู่และขยายตัวต่อไปได้ ในบริบทนี้ การผลิตจึงไม่ได้หมายถึงเพียง
การสร้างวัตถุหรือสินค้าทางกายภาพอีกต่อไป หากแต่เป็นกระบวนการสร้างภาพ
ลักษณ์ ความหมาย และสัญญา ที่ถูกแฝงอยู่กับวัตถุเหล่านั้น ขณะเดียวกัน การบริโภค
ก็ไม่ใช่เพียงการตอบสนองต่อความจำเป็นพื้นฐานของชีวิต แต่กลายเป็นการ
ตอบสนองต่อแรงกดดันทางวัฒนธรรมที่หลักให้มนุษย์ต้องซื้อ ต้องแสดงออก และต้อง
สร้างความหมายให้กับตัวเองผ่านวัตถุ สื่อ วัฒนธรรม และภาพจำลอง (simulation/
simulacrum) ที่ถูกผลิตและเผยแพร่ในสังคมอย่างต่อเนื่องไม่มีที่สิ้นสุด

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ โบริยาร์ดจึงหันมาให้ความสนใจในมิติของการบริโภค
(consumption) มากกว่าการวิเคราะห์ในมิติของการผลิต โดยเฉพาะเมื่อมอง
เห็นว่า สินค้า (commodity) ไม่ได้เป็นเพียงผลผลิตทางเศรษฐกิจ แต่คือผลผลิต
เชิงวัฒนธรรมที่จับต้องได้มากที่สุด และปรับเปลี่ยนวิธีการวิเคราะห์จากกรอบ
เศรษฐศาสตร์แบบดั้งเดิม มาสู่การทำความเข้าใจ “สินค้า” ในฐานะตัวแทนของ
ความหมายทางวัฒนธรรม โดยเสนอว่า กระบวนการผลิต การเผยแพร่ และการ
บริโภคสินค้าต่าง ๆ ล้วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเงื่อนไขทางวัฒนธรรมของแต่ละ
สังคม สินค้าจึงถูกผลิตขึ้นในรูปแบบที่แตกต่างกันไป เพื่อให้เหมาะสมกับผู้บริโภค
ในแต่ละพื้นที่และแต่ละชนชั้นทางสังคม ความหลากหลายของสินค้าเหล่านี้ ไม่ได้
มีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อตอบสนองการใช้งานทางกายภาพเท่านั้น หากแต่ทำหน้าที่
ตอบสนองต่อความต้องการเชิงสัญญา และกระตุ้นให้เกิดการบริโภคผ่านภาพลักษณ์
คุณค่า และความหมายทางวัฒนธรรมที่สอดแทรกมากับตัวสินค้า สินค้าในทัศนะ

ของโบดริยาร์ด จึงหมายถึงเครื่องมือในการแสดงออกซึ่งวัฒนธรรม ที่สื่อถึงสนิยม
อัตลักษณ์ และสถานะทางสังคมของผู้บริโภคอย่างชัดเจน

นอกจากนี้ สินค้ายังทำหน้าที่เป็นกลไกในการรักษาระเบียบทางวัฒนธรรม
และโครงสร้างชนชั้น ผ่านการสร้างความแตกต่างเชิงสัญลักษณ์ในกระบวนการบริโภค
เช่น การเลือกใช้แบรนด์หรูซึ่งสะท้อนสถานะของชนชั้นสูง หรือการบริโภค
สินค้าทั่วไป หรือสินค้าที่มีราคาประหยัด สื่อถึงการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มผู้บริโภค
ระดับล่าง จากแนวคิดนี้ โบดริยาร์ดจึงมิได้มองสินค้าในฐานะวัตถุทางเศรษฐกิจ
เพียงอย่างเดียว หากแต่เห็นว่าสินค้าเป็น “สัญลักษณ์ทางสังคม” ที่แฝงความหมาย
เชิงวัฒนธรรม และมีบทบาทสำคัญในการดำรงอยู่ของโครงสร้างอำนาจและชนชั้น
ในสังคมทุนนิยมบริโภค

การจำลอง (simulation) และความจริงเกินจริง (hyperreality) ในทัศนะของโบดริยาร์ด

ในการอธิบายเพิ่มเติมของคำว่า การจำลอง (simulation) ซึ่งอธิบายไว้
ในหนังสือเรื่อง Simulacra and Simulation (1994) ในทัศนะของโบดริยาร์ด
หมายถึง กระบวนการทางวัฒนธรรมที่ภาพ สัญลักษณ์ และสิ่งแทนต่าง ๆ ถูกผลิตขึ้น
อย่างต่อเนื่อง ซ้ำแล้วซ้ำอีก จนกลายเป็นสิ่งที่ผู้คนเชื่อว่าเป็น “ของจริง” แม้ว่าจะ
ไม่มีต้นฉบับที่แท้จริงอยู่เบื้องหลังก็ตาม ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด เช่น รายการโทรทัศน์
ที่ถูกจัดฉากไว้ล่วงหน้า แต่กลับถูกนำเสนอว่าเป็น “ชีวิตจริง” หรือการสร้างภาพลักษณ์
ของสินค้าผ่านโฆษณาที่ทำให้ผู้บริโภครู้สึกว่าการได้ครอบครองสิ่งของนั้นคือ
การได้ครอบครองความสุข หรือคุณค่าทางสังคมบางอย่าง ทั้งที่สิ่งเหล่านั้นอาจไม่มี
อยู่จริง และเมื่อภาพจำลองเหล่านี้ถูกผลิตขึ้นและเผยแพร่ในสังคม การรับรู้ของผู้คน
ก็เริ่มเปลี่ยนแปลง โดยไม่ได้มองหาความจริงจากประสบการณ์ตรงอีกต่อไป หากแต่
รับรู้โลกผ่านภาพและเรื่องเล่าที่ถูกออกแบบมา เช่น ความรักที่สวยงามตามแบบ
ภาพยนตร์ ความสำเร็จตามแบบของโฆษณา หรือแม้แต่ความรู้สึกของความเป็น
ตัวเองที่ถูกหล่อหลอมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ ภายใต้สภาวะเช่นนี้ โบดริยาร์ดจึงเสนอ
แนวคิดเรื่อง “ความจริงเสมือน” (hyperreality) เพื่ออธิบายสถานการณ์ที่ความจริง
และภาพจำลองแยกไม่ออกและภาพจำลองเหล่านั้นดู “จริง” และกลายเป็น

ความจริง มักเป็นลักษณะความจริงที่ถูกสร้างจากสื่อ เพราะสื่อมวลชน โฆษณา และโลกดิจิทัลต่างร่วมกันผลิตภาพแทนความจริงที่แทรกซึมอยู่ในทุกมิติของสังคม และได้ครอบงำการรับรู้ของเราอย่างสมบูรณ์ โบ德里อาร์ตจึงชี้ให้เห็นว่า ในสถานะเช่นนี้ “ความจริง” ไม่ได้ถูกปกปิดหรือบิดเบือนอีกต่อไป หากแต่ได้ “สลายหายไป” และถูกแทนที่ด้วยความจริงจำลองเพราะผู้คนเชื่อในภาพมากกว่าความจริง เชื่อในสิ่งที่ดูจริงมากกว่าสิ่งที่จริง และยอมรับสิ่งจำลองเหล่านั้นเป็นความจริงในชีวิตประจำวันของตนโดยสมบูรณ์

แนวคิดเรื่อง “การจำลอง” และ “ความจริงเกินจริง” ที่โบ德里อาร์ตใช้ในการอธิบายสังคมร่วมสมัย จึงเพื่ออธิบายว่า ในยุคที่เต็มไปด้วยสื่อและภาพลักษณ์ มนุษย์อาจไม่ได้บริโภควัตถุเพื่อความต้องการที่แท้จริง แต่บริโภค “ภาพจำลอง” ของความหมายที่ถูกผลิตขึ้นเพื่อรองรับการขยายตัวของทุนที่ถูกสร้างและผลิตซ้ำไม่รู้จบ และกลายเป็น “ความจริงใหม่” ที่ถูกทำให้เชื่อโดยไม่รู้ตัว โดยในการวิเคราะห์ภาพตัวแทน (representation) นั้น ได้ให้คำอธิบายว่าภาพตัวแทนเป็นระบบภาษาที่เชื่อมโลกของสัญญาณ (sign) กับโลกของความเป็นจริง (the real) เข้าไว้ด้วยกัน โบ德里อาร์ตได้แบ่งยุคความคิดเกี่ยวกับสัญญาณออกเป็น 4 ยุค ในหนังสือเรื่อง Symbolic Exchange and Death (1993) มีความสำคัญเกี่ยวกับสัญญาณว่า สถานะหลังสมัยใหม่ (post-modernism) ถือเป็นจุดสิ้นสุดของยุคสัญญาณในแบบดั้งเดิม กล่าวคือสัญญาณของยุคหลังสมัยใหม่อาจไม่ได้มีความสัมพันธ์อันใดกับของจริงเลย หรืออาจกลายเป็นภาพนิมิตที่สมบูรณ์ในตัวเอง (a sign is ‘its own pure simulacrum’) ตัวอย่างเช่น ภาพยนตร์ที่สามารถสร้างสัญญาณแบบภาพนิมิตของสัตว์ประหลาด เอเลี่ยนส์และก๊อตซิลล่า ฯลฯ ซึ่งโบ德里อาร์ตได้วิเคราะห์กระบวนการสร้างภาพนิมิตโดยจำแนกออกเป็นยุคต่างๆ 4 ช่วง ดังนี้ 1) ยุคก่อนสมัยใหม่ หรือยุคการสร้างภาพนิมิตในลำดับแรก (first-order simulation) หมายถึง ช่วงฟื้นฟูศิลปวิทยาการ (Renaissance) ในโลกตะวันตก ในยุคนี้เป็นยุคที่สัญญาณกับของจริงนั้นเชื่อมโยงกับของจริงอย่างแนบแน่น สัญญาณต่าง ๆ เช่นภาพและเสียงเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นความเป็นจริงขั้นพื้นฐาน ความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาณและของจริงจะอยู่ในลักษณะของ การทำเทียมและเลียนแบบ (counterfeit) ซึ่งผู้คนยังพอจำแนกได้ว่าอะไรเป็นของจริง/ของปลอม เช่น ภาพวาด ปูนปั้น แผนที่ ฯลฯ 2) ยุคฟื้นฟู

ศิลปวิทยาการในยุโรป หรือยุคการสร้างภาพนิมิตในลำดับที่สอง (second-order simulation) ในยุคนี้ เป็นยุคที่สัญญาณเริ่มเป็นมากกว่าภาพตัวแทนโดยสัญญาณต่างๆ จะปิดบังและบิดเบือนความเป็นจริงขึ้นพื้นฐานบางอย่างเอาไว้ แต่ยังคงมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอยู่กับสิ่งที่ดำรงอยู่จริงอยู่บ้าง หรืออาจเรียกได้ว่า เป็นยุคของการผลิตซ้ำของจริงได้เหมือนยิ่งกว่าจริง เช่น การเกิดขึ้นของภาพถ่าย ภาพข่าว การสำเนาด้วยเครื่องถ่ายเอกสาร ฯลฯ ในยุคนี้ของจริงเป็นเช่นไร สำเนาจะทำซ้ำออกมาเหมือนกันกับต้นฉบับเช่นนั้น โดยที่ยังมีตัวอ้างอิงของจริงอยู่และสามารถผลิตซ้ำออกมาได้เป็นจำนวนมาก ๆ ตามตรรกะของระบบอุตสาหกรรม และ 3) ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม หรือยุคการสร้างภาพนิมิตในลำดับที่สาม (third-order simulation) เป็นยุคที่ สัญญาณปิดบังการที่ความเป็นจริงพื้นฐานบางอย่างไม่ได้ดำรงอยู่จริง เช่น อนุสาวรีย์ รูปเคารพต่างๆ ซึ่งในยุคนี้ เป็นจุดเริ่มต้นของสังคมบริโภคนิยมที่สัญญาณได้ถูกใช้เป็นเครื่องหมายแสดงสถานะและอำนาจ ผ่านการบริโภคสินค้า/วัตถุต่าง ๆ ทั้งนี้โบดริแยร์ดกล่าวว่า โลกแห่งภาพนิมิตจะมีลักษณะทั้งเป็นของปลอมที่ถูกทำขึ้น (hype/deception) และเป็นของที่พรางเลือนความจริงออกไป (obfuscation/obscure) เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า การยุบรวมของสัญญาณ (implosion of signs) ซึ่งหมายความว่า ไม่มีเส้นกั้นแบ่งระหว่างรูปสัญญาณกับความหมายสัญญาณ และตัวอ้างอิงของจริงอีกต่อไป 4) ยุคหลังอุตสาหกรรม เป็นยุคสังคมสารสนเทศ ซึ่งมีเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นส่วนสำคัญในวิถีการผลิตของผู้คน และสัญญาณไม่ได้มีความสัมพันธ์ใด ๆ เลยกับความเป็นจริง สัญญาณจึงเป็นเพียงความจริงเสมือนหรือภาพจำลองเท่านั้น ในยุคนี้เองที่ตรรกะการผลิต/บริโภคของสังคมทุนนิยมได้เปลี่ยนผ่านเข้าสู่ตรรกะของการสร้างภาพนิมิต (logic of simulation) ซึ่งตัวโบดริแยร์ดเองได้สนใจศึกษาตรรกะของการสร้างภาพนิมิตที่อยู่ในยุคสังคมหลังอุตสาหกรรม โดยอธิบายว่า แม้ว่าภาพนิมิตกับตัวอ้างอิงของจริงจะไม่มีความสัมพันธ์กันเลย ในยุคดังกล่าวนี้ แต่ภาพนิมิตนี้ กลับทำให้ผู้คนมีแนวโน้มจะถูกล่อลวง (seduced) ด้วยอำนาจของสัญญาณมากยิ่งขึ้น เนื่องจากผู้บริโภคสัญญาณเริ่มขาดศักยภาพในการจำแนกแยกแยะระหว่างของจริงกับสิ่งลวง โดยอธิบายว่า เหตุผลสำคัญที่ทำให้ภาพนิมิตมีอำนาจแห่งการล่อลวง (power of seduction) เป็นเพราะด้านหนึ่งสัญญาณได้ถูกสร้างขึ้นอย่างแนบเนียนและมีกลยุทธ์อันแยบยลจนผู้คนแยกของจริงกับของลวงไม่ได้ชัดเจน ทำให้การจำแนกแยกแยะของผู้บริโภคได้ลดลงน้อยลง ในอีกด้านหนึ่งการที่ผู้คนมีแนวโน้มเสพภาพตัวแทนภาพนิมิตโดยที่ไม่มีประสบการณ์ตรง

เกี่ยวกับของจริงรองรับนั้น ก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เราตกอยู่ใต้อ่านาถลอกลงของโลกสัญญาณดังกล่าวได้ ดังนั้นในการวิเคราะห์ภาพนิมิตทุกครั้ง จึงต้องให้ความสำคัญกับผู้ประกอบสร้างภาพนิมิต (power of simulate) และกำหนดความเป็นจริง (reality) นอกจากนี้ โบตริยาร์ดยังกล่าวเพิ่มเติมว่า การที่โลกทุกวันนี้เต็มไปด้วยการลอกเลียนแบบและสร้างสภาวะเสมือนจริง อันทำให้ผู้คนเริ่มห่างไกลออกไปจากแหล่งที่มาของต้นฉบับ (original) มากขึ้นทุกวัน จะทำให้ผู้คนมีแนวโน้มตกอยู่ในสภาพของการโหยหาอดีต (nostalgia) ที่พยายามจะรำลึกให้ได้ว่าต้นฉบับหรือของจริงดั้งเดิมเคยเป็นอย่างไร เช่น การแต่งกายด้วยชุดไทยแบบย้อนยุค หรือชมภาพยนตร์ย้อนยุค เป็นต้น

สินค้าในโลกแห่งสัญญาณ: การจำแนกสินค้าทั่วไป และสินค้าทางวัฒนธรรมในทัศนะของฌอง โบตริยาร์ด

ในการทำความเข้าใจโลกของการบริโภค โดยเฉพาะการตั้งคำถามกับบทบาทของ สินค้า ในสังคมสมัยใหม่ ซึ่งวัตถุหรือสินค้า กลายเป็น “ระบบของสัญญาณ” ที่สื่อสารความหมายอย่างซับซ้อนและแฝงอุดมการณ์ไว้โดยไม่รู้ตัว โบตริยาร์ด ได้จำแนกประเภทของสินค้าออกเป็นสองประเภทหลัก ๆ คือ สินค้าทั่วไป (consumer commodity) กับสินค้าทางวัฒนธรรม (cultural commodity) โดยทั้งสองมีความแตกต่างกันในแง่หน้าที่ คุณค่าทางสังคม และความสัมพันธ์กับอัตลักษณ์ของผู้บริโภค

ในส่วนของ สินค้าทั่วไปนั้น ให้ความหมายว่า เป็นสิ่งของที่ผลิตขึ้นเพื่อใช้สอยในชีวิตประจำวัน เช่น เสื้อผ้า รองเท้า โทรศัพท์ หรือรถยนต์ สินค้าเหล่านี้ถูกกำหนดคุณค่าจาก ประโยชน์ใช้สอย (use value) ในเชิงเศรษฐศาสตร์ดั้งเดิม หรือความสามารถในการตอบสนองความจำเป็นพื้นฐานของมนุษย์ ในอีกด้านหนึ่ง โบตริยาร์ดกล่าวถึง สินค้าทางวัฒนธรรม ซึ่งครอบคลุมถึงวัตถุหรือบริการที่ผลิตขึ้นในโลกของสื่อ ศิลปะ ความบันเทิง และระบบสัญญาณโดยตรง เช่น ภาพยนตร์ รายการโทรทัศน์ดนตรี แฟชั่น สินค้ากลุ่มนี้มีได้มีคุณค่าจากการใช้งานจริง แต่มีพลังในการผลิตและถ่ายทอดอุดมการณ์ ความหมายทางสังคม และภาพจำลองของชีวิตแบบที่สังคมอยากให้เป็น ตัวอย่างเช่น โฆษณาที่ผูกโยงความสุขเข้ากับการครอบครองสินค้าใด

สินค้าหนึ่ง ในบริบทของสังคมบริโภคนิยมใหม่ สินค้าจึงไม่ได้ถูกบริโภคด้วยเหตุผลด้านการใช้งานเท่านั้น แต่ถูกบริโภคเพราะความสามารถในการสื่อสารความหมาย หรือคุณค่าสัญญาณ (sign value) ที่แฝงมากับตัวสินค้า เพื่อแสดงถึงความหรูหรา ทันสมัย หรือไลฟ์สไตล์บางอย่างที่ตนเองต้องการให้ผู้อื่นรับรู้

ความแตกต่างที่ชัดเจนระหว่างสินค้าทั้งสองประเภทนี้คือระดับของ “ความเป็นจริงจำลอง” (simulation) ที่แฝงมากับสินค้า สินค้าทางวัฒนธรรมมีแนวโน้มที่จะกลายเป็น “ภาพจำลอง” ที่ผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่องจนผู้คนยึดถือเป็นความจริง ตัวอย่างเช่น ภาพลักษณ์ของความสำเร็จที่มาจากการมีบ้านหลังใหญ่และรถหรู อาจไม่ได้มีอยู่จริงในชีวิตของคนส่วนใหญ่ แต่ถูกสื่อและวัฒนธรรมร่วมสมัยหล่อหลอมจนกลายเป็น “แบบจำลองของความฝันร่วมกัน” ที่ทุกคนเชื่อและอยากจะไปให้ถึง โบ德里าร์ดจึงเสนอว่า โลกสมัยใหม่ไม่ได้ถูกขับเคลื่อนด้วยความต้องการพื้นฐานของมนุษย์อีกต่อไป แต่ขับเคลื่อนด้วยระบบของความหมายที่ผลิตซ้ำอย่างไม่รู้จักผ่านสินค้า สื่อ และวัฒนธรรม สินค้าไม่ได้เป็นเพียงของที่ใช้ แต่คือสัญญาณที่ถูกบริโภค เพื่อบอกเล่าตัวตน แสดงสถานะ และมีส่วนร่วมในโครงสร้างทางสังคมแบบใหม่ ในการจำแนกสินค้าของโบ德里าร์ดไม่ได้เป็นเพียงเรื่องของการแยกประเภทวัตถุ แต่เป็นการชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านของโลกที่ “ความจริง” ถูกแทนที่ด้วย “สิ่งจำลอง” และมนุษย์อาจไม่ได้บริโภคเพราะต้องการอีกต่อไป หากแต่บริโภคเพราะเชื่อใน “ภาพแทนของความต้องการ” ที่สังคมสร้างขึ้นเพื่อให้เชื่อเท่านั้นเอง

การวิเคราะห์เชิงสัญญาณ (semiotic analysis)

การวิเคราะห์เชิงสัญญาณ (semiotic analysis) เป็นแนวทางวิธีวิทยาสำคัญที่โบ德里าร์ดใช้ในการทำความเข้าใจโลกของวัตถุ สื่อ และวัฒนธรรมบริโภคในยุคหลังสมัยใหม่ โดยแนวคิดพื้นฐานของการวิเคราะห์เชิงสัญญาณเริ่มต้นจากแนวคิดของเฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) ซึ่งแบ่งสัญญาณออกเป็นสององค์ประกอบคือ รูปสัญญาณ (signifier) และ ความหมายสัญญาณ (signified) โดยรูปสัญญาณคือส่วนที่สามารถสัมผัสได้ เช่น เสียง คำพูด หรือภาพ ส่วนความหมายสัญญาณคือเนื้อหาทางความคิดที่รับรู้จากสิ่งนั้น เช่น ความรัก ความมั่งคั่ง หรืออำนาจ

เมื่อรูปและความหมายรวมกัน จะกลายเป็น “สัญลักษณ์” ที่มีบทบาทในการสื่อสาร และกำหนดความเข้าใจของมนุษย์ที่มีต่อโลก

ในการวิเคราะห์เริ่มต้นจากการแยกแยะสิ่งที่ปรากฏออกเป็นสัญลักษณ์ ซึ่งประกอบด้วยสององค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ “รูปสัญลักษณ์” (signifier) คือสิ่งที่มองเห็นหรือรับรู้ได้ เช่น คำพูด ภาพ สัญลักษณ์ และ “ความหมายสัญลักษณ์” (signified) คือความหมายหรือแนวคิดที่สิ่งนั้นสื่อออกมา เช่น ความหรรษา ความแข็งแกร่ง หรือความรัก เพื่อแยกแยะให้สามารถวิเคราะห์ว่าสื่อหรือวัตถุหนึ่ง ๆ ต้องการสื่อสารอะไร ในขั้นตอนถัดไปคือการตีความในระดับความหมายตรง (denotative meaning) ซึ่งเป็นความหมายพื้นฐานที่สื่อปรากฏให้เห็น เช่น ภาพของผู้ชายใส่สูทอาจสื่อถึงพนักงานบริษัท หรือผู้บริหารระดับสูง และวิเคราะห์ความหมายเชิงนัย (connotative meaning) ซึ่งเชื่อมโยงกับอารมณ์ ค่านิยม หรือวัฒนธรรม เช่น ภาพของผู้ชายใส่สูทอาจสื่อถึงอำนาจ ความมั่นคง หรือสถานะทางชนชั้นในบางบริบททางสังคม

เมื่อเข้าสู่ระดับที่ลึกขึ้น จะเป็นการพิจารณามายาคติหรืออุดมการณ์ (myth/ideology) ที่แฝงอยู่ในความหมายเหล่านั้น โดยอ้างอิงจากแนวคิดของโรลันด์ บาร์ต (Roland Barthes) ที่เสนอว่าสื่อในชีวิตประจำวันไม่ได้เพียงแค่สื่อความหมาย แต่ยังผลิตซ้ำอุดมการณ์บางอย่าง เช่น โฆษณาที่ใช้ภาพหญิงสาวผิวขาว ผอมสูง เพื่อขายผลิตภัณฑ์ความงาม อาจกำลังตอกย้ำมายาคติเรื่องมาตรฐานความงามแบบตะวันตก และในขั้นตอนสุดท้ายของการวิเคราะห์ คือการนำสัญลักษณ์ที่ตีความได้ไปเชื่อมโยงกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม หรือการเมือง เพื่อวิพากษ์ว่า สัญลักษณ์เหล่านี้ส่งผลต่อวิถีคิดของผู้คนอย่างไร ใครเป็นผู้ได้ประโยชน์จากความหมายที่ถูกสร้างขึ้น และความหมายนั้นมีบทบาทในการดำรงหรือท้าทายอำนาจในสังคมหรือไม่ การวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์จึงไม่เพียงแต่แสวงหาความหมาย หากยังเป็นเครื่องมือสำคัญในการเปิดโปงกระบวนการครอบงำทางวัฒนธรรมที่แฝงอยู่ในชีวิตประจำวันอย่างแนบเนียน

ในหนังสือ The System of Objects (1968) เป็นการอธิบายเพิ่มเติมในประเด็นเรื่องสัญลักษณ์ในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ โดยวัตถุ

ที่เลือกบริโภคนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกับมนุษย์ผู้เลือก ซึ่งโบตริยาร์ดได้จำแนกระดับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับวัตถุดังกล่าว หรือเรียกว่า ตรรกะของการบริโภค (logic of consumption) แม้จะไม่ได้แบ่งเป็นตรรกะอย่างเป็นทางการหรือเป็นลำดับชัดเจนแบบหัวข้อในงาน แต่จากการวิเคราะห์เนื้อหาสามารถแบ่งออกได้เป็น 5 ระดับ ได้แก่ 1) ตรรกะของการใช้ประโยชน์ (Use Logic) หมายถึง ความสัมพันธ์ที่มนุษย์บริโภคเพื่อประโยชน์ใช้สอย เป็นตรรกะแบบดั้งเดิมที่ยึดตามความจำเป็นทางชีวภาพและเหตุผลตรงไปตรงมาเช่น การกินข้าวเพื่อให้อิ่มท้อง ซื้อกระเป๋าเพื่อบรรจุของ ซื้อเสื้อกันหนาวในช่วงฤดูหนาว 2) ตรรกะของมูลค่าแลกเปลี่ยน (Exchange Logic) หมายถึง ความสัมพันธ์ที่มนุษย์เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกันโดยมีสิ่งของเป็นตัวกลาง วัตถุถูกมองในฐานะสิ่งที่สามารถ “แลกเปลี่ยนมูลค่า” ได้ เช่น การใช้เงินซื้อสินค้า หรือการประเมินคุณค่าของวัตถุตามราคาตลาด ตรรกะนี้อยู่บนฐานของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม 3) ตรรกะของการแลกเปลี่ยนเชิงสัญลักษณ์ (Sign Logic) หรือตรรกะเชิงคุณค่านามธรรม (logic of ambivalence) หมายถึง วัตถุนั้นได้กลายเป็นสัญลักษณ์ (symbol) บางอย่าง ที่มีความหมายบางอย่างกับปัจเจก และตัวปัจเจกใช้สัญลักษณ์ดังกล่าวสื่อสารแลกเปลี่ยนความหมายกับผู้อื่น เช่น การให้ของขวัญที่ระลึกงานฉาปนกิจ การให้ของขวัญปีใหม่ ตรรกะนี้ สินค้าไม่ได้มีคุณค่าเพราะการใช้งานหรือราคาตลาด แต่มีคุณค่าเพราะ “สื่อความหมายบางอย่าง” เช่น การใช้แบรนด์หรูเพื่อแสดงสถานะ หรือใช้แฟชั่นแนววินเทจเพื่อสื่อถึงตัวตน ซึ่งเป็นแกนหลักของการบริโภคในยุคสังคมบริโภค (consumer society) และ 4) ตรรกะของความแตกต่าง (Logic of Difference) หรือตรรกะของมูลค่าเชิงสัญลักษณ์ (logic of sign value) วัตถุหรือสินค้าในระบบบริโภคไม่ได้มีความหมายในตัวมันเอง แต่มีความหมายเพราะ “แตกต่างจากสินค้าอื่น” จะเกิดขึ้นเมื่อสถานะของตัววัตถุที่บริโภคถูกเปลี่ยนเป็นสัญลักษณ์ (sign) และมนุษย์ใช้สัญลักษณ์นั้นเปรียบเทียบกับสัญลักษณ์อื่น ๆ เพื่อสร้างความแตกต่างระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เช่น รถยนต์สามารถเป็นยานพาหนะนำพาไปถึงจุดหมายได้เหมือนกัน แต่ทว่ารถยนต์แบบประหยัสดักับรถหรูอย่างเบนซ์ ก็อาจเป็นสัญลักษณ์ที่จำแนกความแตกต่าง (distinguish) ระหว่างผู้ซื้กับผู้เป็นเจ้าของออกจากกัน ซึ่งโบตริยาร์ดได้ให้ความสนใจกับตรรกะในระดับนี้มากที่สุด ด้วยเหตุนี้ สัญลักษณ์จึงได้เข้ามากำหนดแบบแผนการบริโภคของผู้คนและถือเป็นกลไกที่ระบบทุนนิยมยุคใหม่ใช้เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่ม (added value) และกระตุ้น

ให้เกิดการบริโภค เนื่องจากวัตถุไม่ได้มีมูลค่าที่แท้จริงของตัวเอง หรือในภาษา
สัทวิทยาเรียกว่า ตัวอ้างอิง (referent) แต่วัตถุมีมูลค่าที่เกิดจากตัวสัญลักษณ์
ถูกสร้างขึ้นนั่นเอง

ข้อวิพากษ์ต่อแนวคิดของโบดริยาร์ด

แนวคิดของโบดริยาร์ดได้กลายเป็นหนึ่งในหมุดหมายสำคัญของการวิพากษ์
โลกสมัยใหม่ โดยเฉพาะในยุคที่สื่อ เทคโนโลยี และระบบทุนนิยมเข้ามาหล่อหลอม
ชีวิตมนุษย์อย่างลึกซึ้ง โบดริยาร์ดนำเสนอแนวคิดเรื่อง “การจำลอง” (simulation)
และ “ความจริงเสมือน” (hyperreality) เพื่อชี้ให้เห็นว่า โลกในปัจจุบันไม่ได้
ประกอบไปด้วยความจริงที่มั่นคงอีกต่อไป หากแต่เต็มไปด้วยภาพแทน ความหมาย
จำลอง และสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นอย่างต่อเนื่องจนไม่มีใครสามารถแยกแยะว่าอะไรคือ
ของจริง และอะไรคือสิ่งจำลองได้อีกแล้ว ซึ่งแนวคิดนี้มีพลังอย่างยิ่งในการวิพากษ์
ระบบสื่อมวลชน โฆษณา และวัฒนธรรมบริโภคที่สร้าง “ความจริงจำลอง” ให้
ผู้คนเชื่ออย่างเต็มใจ ภาพในโทรทัศน์หรือสื่อออนไลน์กลายเป็นสิ่งที่มีพลังเหนือ
ประสบการณ์จริง และสร้างความรู้สึกลึก “เหมือนจริง” จนผู้คนไม่อาจตั้งคำถามต่อ
มันได้อีก โบดริยาร์ดจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เปิดโปงกลไกของภาพลวงที่ทำงานอย่างแนบ
เนียนในชีวิตประจำวันของเรา อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ได้รับการวิพากษ์ในประเด็น
เรื่องการให้มุมมองเกี่ยวกับความจริง โดยโบดริยาร์ดมองว่า ความจริงได้สลายไป
โดยสิ้นเชิง และเรากำลังอยู่ในโลกที่ไม่มีที่ยืนให้กับความเป็นจริงอีกต่อไป ทำให้
เช่นนี้ทำให้เขาถูกมองว่า มีมุมมองแบบสิ้นหวังและไร้ทางออก โดยนักวิชาการ
จำนวนมากตั้งคำถามว่า หากไม่มีความจริงเหลืออยู่เลย แล้วเราจะสามารถวิพากษ์
หรือเปลี่ยนแปลงอะไรได้อีก? มุมมองของโบดริยาร์ดจึงถูกวิจารณ์ว่า ลดทอนพลัง
ของการต่อสู้เพื่อความยุติธรรมในโลกจริง อีกประเด็นหนึ่งที่ถูกหยิบยกขึ้นมา
วิพากษ์คือ วิธีวิทยาของโบดริยาร์ดที่คลุมเครือและไม่เป็นระบบ ไม่นิยมการเก็บ
ข้อมูลเชิงประจักษ์หรือการพิสูจน์ด้วยหลักฐานเชิงสถิติ หากแต่ใช้การวิเคราะห์
เชิงทฤษฎีผ่านตัวอย่างในวัฒนธรรมสมัยนิยม ทำให้แนวคิดของเขาถูกมองว่าเป็น
เพียงการเขียนวรรณกรรมทฤษฎี มากกว่าจะเป็นกรอบวิชาการที่สามารถตรวจสอบ
หรือนำไปใช้ในงานวิจัยเชิงประจักษ์ได้โดยตรง

นอกจากนี้ โบตริยาร์ดยังมักถูกวิจารณ์ว่า ละเลยศักยภาพของมนุษย์ในการต่อต้านหรือสร้างความหมายใหม่ โดยมองมนุษย์ในฐานะผู้ถูกครอบงำด้วยภาพแทนและสัญญาณ โดยไม่มีพื้นที่ให้กับ “agency” หรือความสามารถของปัจเจกบุคคลในการเลือก ปฏิเสธ หรือผลิตความหมายทางเลือก อย่างไรก็ตาม แม้แนวคิดของโบตริยาร์ดจะถูกตั้งคำถามในหลายมิติ แต่งานของเขาก็มีคุณูปการสำคัญในการชี้ให้เห็นว่า โลกยุคใหม่มิได้ประกอบไปด้วยความจริงที่บริสุทธิ์ หากแต่เต็มไปด้วยภาพและสัญญาณที่ทำงานแทนความจริงอย่างแนบเนียน และทำให้ตระหนักถึง “โครงสร้างที่มองไม่เห็น” ของการสื่อสาร วัฒนธรรม และการบริโภค ซึ่งส่งผลต่อจินตนาการและการรับรู้ของผู้คนอย่างลึกซึ้ง แม้โบตริยาร์ดอาจไม่ได้นำเสนอทางออกที่ชัดเจน แต่ก็ได้ตั้งคำถามอันทรงพลังกับโลกที่เราคุ้นเคย และเปิดพื้นที่ให้เรา “มองเห็น” ความไม่จริงที่แฝงอยู่ในความจริงที่เรายึดถือ ซึ่งอาจเป็นจุดเริ่มต้นของการคิดอย่างวิพากษ์และการสร้างโลกแบบอื่นที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามแบบจำลองเดิมอีกต่อไป

ในปัจจุบัน ยังคงมีการนำแนวคิดของโบตริยาร์ดมาใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม ดังตัวอย่างผลงานวิจัยเรื่อง Baudrillard, hyperreality, and the ‘problematic’ of (mis/dis)information in social media (2025) โดย Cathryn van Kessel, Jason D. Manriquez และ Kip Kline นำเสนอการวิเคราะห์ปัญหาของข้อมูลผิดพลาด (misinformation) และข้อมูลบิดเบือน (disinformation) ในสื่อสังคมออนไลน์ โดยใช้กรอบแนวคิดของโบตริยาร์ด เพื่ออธิบายว่าปัญหานี้ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงการตรวจสอบข้อเท็จจริงหรือการสอนการรู้เท่าทันสื่อแบบดั้งเดิมเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับปัญหาที่ลึกซึ้งในระดับโครงสร้าง สภาวะอารมณ์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือระดับภววิสัย (ontology) ของ “ความเป็นจริง” โดยในบทความเริ่มจากอธิบายปัญหาในห้องเรียนที่นักเรียนพูดคุยถึงคลิป TikTok ซึ่งกล่าวหาเจ้าหน้าที่อิสราเอลว่าชุดศพชาวปาเลสไตน์เพื่อนำอวัยวะไปขาย แม้ข้อมูลบางส่วนในคลิปนั้นมีพื้นฐานจากเหตุการณ์จริงในอดีต แต่การเรียบเรียงและการนำเสนอทำให้เกิดการสื่อสารที่ผิดพลาด และสะท้อนให้เห็นว่าผู้คนในยุคนี้ไม่ได้เพียงแคร์รับข้อมูลผิดเท่านั้น แต่ยังอาศัยสื่อในการ “สร้างความจริง” ใหม่ขึ้นมาอีกด้วย โดยบทความเสนอให้เข้าใจปัญหานี้ผ่านมุมมองที่ผู้เขียนเรียกว่า “problematic” คือชุดของปัญหาที่ซ้อนกันอยู่ โดยแบ่งออกเป็น 5 มิติ ได้แก่ ปัญหาเชิงข้อมูล

(informational problems) เน้นที่การตรวจสอบข้อเท็จจริงและความสามารถในการประเมินแหล่งข่าว ปัญหาเชิงรูปแบบของสื่อ (form problems): เช่น ลักษณะของ TikTok หรือภาพตัดต่อที่กระตุ้นอารมณ์ ปัญหาเชิงโครงสร้าง (structural problems) เช่น อัลกอริธึมของแพลตฟอร์ม การเข้าถึงเทคโนโลยี หรือการผลิตซ้ำของอคติทางสังคม ปัญหาเชิงอารมณ์ (emotionality problems): ความโน้มเอียงทางความคิด อคติ และการตอบสนองทางอารมณ์ที่ส่งผลต่อการตีความข้อมูล และปัญหาเชิงภววิสัย (ontological problem) ซึ่งเป็นข้อเสนอใหม่ของบริษัทความนี้คือการตั้งคำถามต่อความจริงว่ามีอยู่จริงหรือไม่ในยุคที่สื่อสร้าง “ความจริงเสมือน” หรือที่โบดริยาร์ดเรียกว่า “hyperreality”

แนวคิด “hyperreality” ของโบดริยาร์ด หมายถึงภาวะที่สื่อและภาพแทนได้เข้ามาแทนที่ “ความจริง” ดั้งเดิม จนไม่สามารถแยกแยะได้อีกต่อไปว่าสิ่งใดคือความจริง สิ่งใดคือภาพแทน และในบางกรณีภาพแทนเหล่านั้นก็กลับกลายเป็นสิ่งที่ผู้คนเชื่อว่า “จริง” มากกว่าความจริงเสียอีก ตัวอย่างเช่น สื่อเกี่ยวกับสงครามอ่าวที่โบดริยาร์ดเคยวิจารณ์ว่าไม่ได้แสดงให้เห็นสงครามจริง แต่กลับสร้าง “ภาพลักษณ์ของสงคราม” ที่ถูกควบคุมโดยกล้องและจอภาพ ทำให้ความจริงของสงครามถูกแทนที่ด้วยสื่อ ในการวิเคราะห์ผ่านจากกรอบแนวคิดนี้ นำไปสู่ข้อเสนอเรื่องการรู้เท่าทันสื่อในปัจจุบันควรก้าวข้ามกรอบของการ “ตรวจสอบข้อเท็จจริง” และ “การวิเคราะห์สื่อ” แบบเดิม ไปสู่การเรียนรู้ในระดับที่ลึกกว่า คือการตั้งคำถามต่อ “ความจริง” เอง และชวนให้นักเรียนได้มีโอกาสสำรวจว่า “ความเป็นจริง” ที่ตนเองรับรู้มันถูกสร้างขึ้นอย่างไรผ่านภาพ เสียง คลิปวิดีโอ และสื่ออัลกอริธึมต่าง ๆ บนโลกดิจิทัล เพื่อให้ผู้เรียนตระหนักว่าความจริงไม่ได้เป็นสิ่งที่ตายตัว หากแต่เปลี่ยนแปลงและถูกสร้างขึ้นใหม่อย่างต่อเนื่องโดยสื่อ การสอนในลักษณะนี้อาจไม่มีคำตอบสำเร็จรูป แต่จะเปิดพื้นที่ให้เกิดการคิดอย่างวิพากษ์ การตั้งคำถาม และการเข้าใจตนเองในฐานะ “ผู้สร้าง” และ “ผู้ถูกสร้าง” โดยระบบสื่อในเวลาเดียวกัน แต่ยังเปิดมุมมองใหม่ให้เข้าใจว่า สื่อในยุคปัจจุบันมิได้เป็นเพียงผู้ถ่ายทอดความจริง หากแต่เป็นผู้สร้างโลกความจริงใบใหม่ และในโลกที่เต็มไปด้วย “ความจริงจำลอง” นี้ การศึกษาจึงควรมุ่งสร้างความเข้าใจเชิงลึกถึงกลไกของการสร้างความจริง เพื่อเสริมสร้างพลเมืองที่สามารถตั้งคำถาม และใช้ชีวิตอยู่กับความ

คลุมเครือของความจริงในโลกยุคดิจิทัลอย่างมีวิจารณ์ญาณและความเข้าใจต่อความ
เปราะบางของตนเองและผู้อื่น

บทความเรื่อง Simulacra and Digital Media: A Study on Baudrillard's Media Theory (2025) โดย Jiawen Ren เป็นงานศึกษาที่นำแนวคิดของฌอง โบตริยาร์ด (Jean Baudrillard) โดยเฉพาะทฤษฎีเกี่ยวกับ Simulacra และ Hyperreality มาประยุกต์ใช้เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ในยุคทุนนิยมดิจิทัล (digital capitalism) ซึ่งมีลักษณะเฉพาะที่เน้นการบริโภคเชิงสัญลักษณ์ (symbolic consumption) มากกว่าการบริโภคเพื่อประโยชน์ใช้สอยจริง งานวิจัยนี้ใช้วิธีการ วิเคราะห์เชิงทฤษฎี โดยนำแนวคิดของ Jean Baudrillard มาเป็นกรอบในการ อธิบายปรากฏการณ์ของสื่อดิจิทัลในยุคทุนนิยมดิจิทัล ใช้แนวทางวิเคราะห์แนวคิด (conceptual analysis) จากการค้นคว้าข้อมูลและการประยุกต์ทฤษฎีกับบริบท ร่วมสมัย อาทิ โซเชียลมีเดีย เทคโนโลยี VR/AR และพฤติกรรมผู้บริโภค เพื่อ แสดงให้เห็นว่าแนวคิด simulacra และ hyperreality สามารถอธิบายโครงสร้าง ทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจของโลกดิจิทัลได้อย่างลึกซึ้ง โดยอธิบายเพิ่มเติมว่า เทคโนโลยีดิจิทัล เช่น โซเชียลมีเดีย อัลกอริทึมการแนะนำสินค้า และการวิเคราะห์ ข้อมูลผู้ใช้ ล้วนทำหน้าที่เสริมสร้างและขยายพลังของ simulacra อย่างต่อเนื่อง การคลิก การแชร์ การกดไลก์ กลายเป็นกระบวนการแปลงพฤติกรรมมนุษย์ให้ เป็น “ทุนทางข้อมูล” (data capital) ที่ขับเคลื่อนระบบทุนนิยมดิจิทัลไปข้างหน้า นอกจากนี้ เทคโนโลยี VR, AR และ Metaverse ยังยิ่งตอกย้ำโลกจำลองที่มีอยู่เหนือ โลกแห่งความเป็นจริง ทำให้มนุษย์สามารถเข้าไปดำรงอยู่ในพื้นที่ที่ถูกก่อสร้างขึ้น และมีประสบการณ์เสมือนจริงที่อาจเหนือกว่าความเป็นจริง

ประเด็นที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งในบทความนี้คือแนวคิดเรื่อง “การยั่วชวน ของสื่อ” (media seduction) ซึ่งผู้เขียนได้นำแนวคิดของโบตริยาร์ดมาต่อยอด เพื่อ อธิบายว่า สื่อดิจิทัล โดยเฉพาะโซเชียลมีเดีย โฆษณา และแพลตฟอร์มออนไลน์ต่าง ๆ มิได้ทำหน้าที่เป็นเพียงช่องทางในการสื่อสารหรือสะท้อนความจริงเพียงเท่านั้น แต่ กลับกลายเป็นเครื่องมือที่ประกอบสร้างความจริงขึ้นมาใหม่ผ่านการจำลองซ้ำของ ภาพ สัญลักษณ์ และอารมณ์ที่ถูกจัดฉากให้ดูสมบูรณ์แบบมากกว่าความเป็นจริง ที่สัมผัสได้ ซึ่งในกระบวนการนี้ สิ่งของหรือสินค้าต่าง ๆ ไม่ได้ถูกผลิตและบริโภค

เพราะคุณสมบัติทางกายภาพ หรือ “ประโยชน์ใช้สอย” (use value) เพียงอย่างเดียว แต่ถูกบริโภคในฐานะ “ตัวแทนทางสังคม” ที่เต็มไปด้วยนัยยะเชิงสัญลักษณ์ ตัวอย่างเช่น กระเป๋าแบรนด์เนมราคาแพงอาจไม่ได้ถูกซื้อเพราะคุณภาพของวัสดุหรือการใช้งาน แต่เพราะหมายถึง “สถานะ” “รสนิยม” และ “ความเป็นคนที่ประสบความสำเร็จ” ซึ่งถูกสร้างขึ้นจากภาพจำลองในโฆษณา ดารา อินฟลูเอนเซอร์ และโลกออนไลน์

ยิ่งไปกว่านั้น ในบริบทของสื่อดิจิทัลที่ข้อมูลภาพ เสียง และวิดีโอถูกผลิตซ้ำอย่างรวดเร็ว ผู้คนไม่ได้เสพสื่อเพื่อเข้าใจความจริง แต่เพื่อเข้าสู่ประสบการณ์ที่ “ดีกว่าความจริง” หรือ “จริงกว่า” ของจริง เช่น ภาพชีวิตที่ได้รับการตกแต่งอย่างงดงามในอินสตาแกรม อาจให้ความรู้สึกอบอุ่นหรูหรามากกว่าชีวิตจริงของเจ้าของบัญชีเสียอีก ผู้ชมจึงตกอยู่ในโลกของภาพจำลองโดยไม่รู้ตัว

ภายใต้บริบทนี้ “การบริโภค” กลายเป็นมากกว่าเพียงการได้ครอบครองวัตถุ แต่คือการเสพประสบการณ์ทางสังคมที่ผูกพันอยู่กับความหมายของสัญลักษณ์ การบริโภคจึงเป็นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ผ่านสิ่งของ เป็นการยืนยันตนเองผ่านภาพที่สื่อสร้างขึ้น และเป็นการมีส่วนร่วมในโลก “เหนือจริง” ที่ภาพแทนกลายเป็นของจริงในความพราเลลระหว่างของจริงกับของจำลองในยุคสื่อดิจิทัล มิได้เป็นเพียงปรากฏการณ์ทางเทคโนโลยี แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างในระดับการรับรู้ (perception) อัตลักษณ์ (identity) และเศรษฐกิจวัฒนธรรม (cultural economy) ซึ่งผลักดันให้มนุษย์มีชีวิตอยู่ในโลกที่ความจริงถูกสร้างขึ้นด้วยภาพ เสียง และสัญลักษณ์มากกว่าประสบการณ์ตรง

การเข้าใจทฤษฎี Simulacra ของโบดริยาร์ดช่วยให้เราตระหนักถึงโครงสร้างทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจที่อยู่เบื้องหลังสื่อยุคดิจิทัล บทความนี้มีคุณูปการสำคัญในการนำแนวคิดปรัชญาหลังสมัยใหม่มาอธิบายกับโลกยุคดิจิทัล โดยเฉพาะในมิติของการบริโภค สื่อ และการสร้างตัวตน ท่ามกลางโครงสร้างอำนาจใหม่ในระบบทุนนิยมที่ดำรงอยู่ผ่าน “ข้อมูล” และ “ภาพลวงตา” มากกว่าความจริงที่จับต้องได้

แนวคิดสำคัญที่ผู้เขียนหยิบยกขึ้นมาคือเรื่องของ simulacra หรือภาพจำลอง และ hyperreality หรือภาวะเหนือจริง ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าในโลกยุคใหม่

ความจริงไม่ได้ดำรงอยู่ในลักษณะของสิ่งที่จับต้องได้อีกต่อไป หากแต่กลายเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นผ่านสื่อ เทคโนโลยี และข้อมูลจำนวนมากที่ถูผลิตและเผยแพร่ซ้ำอย่างต่อเนื่อง ความเป็นจริงในยุคดิจิทัลจึงไม่ได้ถูกกำหนดโดยประสบการณ์ตรงของมนุษย์ แต่กลับถูกกลั่นกรองผ่านภาพ ตัวแทน สัญลักษณ์ และระบบอัลกอริทึมที่เลือกสรรสิ่งที่เราควรเห็น ควรเชื่อ และควรบริโภค ซึ่งจากกรอบแนวคิดนี้ ผู้อ่านสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์โซเชียลมีเดียได้อย่างหลากหลาย โดยเฉพาะพฤติกรรมการสร้างตัวตนผ่านแพลตฟอร์มต่าง ๆ เช่น Instagram, TikTok หรือ Facebook ซึ่งผู้ใช้ไม่ได้เพียงแต่ถ่ายภาพหรือเล่าเรื่องชีวิตประจำวัน แต่ยัง “ประกอบสร้าง” ตัวตนของตนเองผ่านกระบวนการเลือกภาพ การตกแต่ง การจัดฉาก และการคัดสรรภาพลักษณ์ที่จะปรากฏต่อสายตาผู้อื่น กระบวนการเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการสร้าง simulacra หรือภาพจำลองของตัวตน ซึ่งในท้ายที่สุด อาจได้รับการยอมรับว่าเป็น “ตัวจริง” ในโลกสื่อ นอกจากนี้ แนวคิดเรื่อง hyperreality ยังสามารถนำไปใช้วิเคราะห์สื่อบันเทิง ภาพยนตร์ เกม วิดีโอสั้น หรือโลกเสมือนอย่าง Metaverse ซึ่งสร้างสภาพแวดล้อมที่เสมือนจริงจนผู้ใช้งานรู้สึกมีตัวตนและประสบการณ์อยู่ในนั้นอย่างแท้จริง ความรู้สึกสมจริงที่เกิดขึ้นจากเทคโนโลยีเหล่านี้ไม่ได้เป็นเพียงสิ่งหลอกลวง แต่กลายเป็นความจริงรูปแบบใหม่ที่ผู้คนเลือกจะใช้ชีวิตอยู่กับมัน แทนที่จะกลับไปสู่ความจริงในเชิงกายภาพ

ในการประยุกต์ใช้บทความนี้จึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในระดับทฤษฎี แต่สามารถเป็นเครื่องมือวิเคราะห์ทางสังคมที่ทรงพลัง ในการทำความเข้าใจกลไกที่ทำให้ความจริงกลายเป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้าง และอธิบายให้เห็นว่า ภาพ สัญลักษณ์ และสื่อ มิได้เป็นเพียงเครื่องมือในการสะท้อนโลกอีกต่อไป แต่เป็นพลังที่กำหนดว่าโลกคืออะไร และใครควรเป็นใครในโลกนั้น และฉายภาพให้เห็นถึงการบริโภคในยุคดิจิทัลมิได้เกิดขึ้นเพราะความจำเป็น แต่เกิดจากการเสพสัญลักษณ์ทางสังคม ซึ่งสินค้าต่าง ๆ โดยเฉพาะแบรนด์หรูหรือสินค้าแฟชั่น กลายเป็นตัวแทนของสถานะและอัตลักษณ์ที่ผู้บริโภคต้องการแสดงออกให้ผู้อื่นเห็น การซื้อสินค้าในบริบทนี้จึงเป็นการซื้อ “ภาพ” มากกว่าสินค้าในความหมายดั้งเดิม

คำถามท้ายบท

1. จงอธิบายตรรกะของการบริโภค (logic of consumption) ตามแนวคิดของโบทรียาร์ดว่ามีความแตกต่างกันอย่างไร และยกตัวอย่างรูปแบบของการบริโภคตามตรรกะดังกล่าวประกอบคำอธิบาย
2. ขอให้ยกตัวอย่างปรากฏการณ์การบริโภคที่ส่งผลให้เกิดความแตกต่างทางชนชั้นของคนในสังคม และท่านมีแนวทางอย่างไรในการลดช่องว่างของชนชั้นที่เกิดจากการบริโภคดังกล่าว ขอให้อภิปรายพร้อมยกตัวอย่างประกอบ

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice* (R. Nice, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1972).
- _____. (1996). *The system of objects* (J. Benedict, Trans.). Verso. (Original work published 1968).
- _____. (1990). *The logic of practice* (R. Nice, Trans.). Stanford University Press. (Original work published 1980).
- _____. (1993). *Symbolic exchange and death* (I. H. Grant, Trans.). Sage. (Original work published 1976)
- _____. (1998). *The consumer society: Myths and structures* (C. Turner, Trans.). Sage. (Original work published 1970).
- _____. (2005). *The system of objects* (J. Benedict, Trans.). Verso. (Original work published 1968)
- Macintosh, N. B. (2003). From rationality to hyperreality: Paradigm poker. *International Review of Financial Analysis*, 12(4), 453–465. [https://doi.org/10.1016/S1057-5219\(03\)00035-8](https://doi.org/10.1016/S1057-5219(03)00035-8).
- Ren, J. (2025). Simulacra and digital media: A study on Baudrillard's media theory. *Communications in Humanities Research*, 57, 105–111. <https://doi.org/10.54254/2753-7064/2025.22828>

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย (ต่อ)

- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). *สัณยวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- โบดริยาร์ด, ฌอง. (1998). *สังคมบริโภค: ตำนานและโครงสร้าง* (C. Turner, ผู้แปล). ลอนดอน: สำนักพิมพ์เซจ. (ต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรก 1970).
- _____. (1994). *ภาพจำลองและความจริงเกินจริง* (S. F. Glaser, Trans.). สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมิชิแกน. (Original work published 1981)
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บทที่ 12

อำนาจ และวาทกรรม: มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault)

นำเรื่อง

นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส เกิดที่เมืองปัวติเย (Poitiers) ประเทศฝรั่งเศส มีโอกาสได้ประกอบอาชีพทางด้านจิตวิทยาและทำหน้าที่แพทย์ฝึกหัด ณ โรงพยาบาลโรคจิตที่โรงพยาบาล St. Anne's mental hospital ที่เมืองปารีส (Paris) โดยเป็นนักสังคมวิทยาคนแรกๆ ที่เริ่มตั้งคำถามถึงความสัมพันธ์ในเรื่อง ความรู้กับอำนาจ และเน้นระดับของความเป็นภววิสัย (level of objectivity) ในการวิเคราะห์สังคม และให้ความสนใจระดับของความเป็นภววิสัยที่เรียกว่า วาทกรรม/ปฏิบัติการ (discourse/practice) อำนาจและความรู้ คุณูปการที่สำคัญต่อแวดวงวิชาการของฟูโกต์ คือ การรื้อสร้าง ความหมายของคำว่า อำนาจ และพยายามชี้ให้เห็นว่า อำนาจในสังคมสมัยใหม่ ไม่ได้มีแค่อำนาจที่มีลักษณะรวมศูนย์ เป็นระบบชัดเจน หรือมีสถาบันที่แน่ชัดรองรับเท่านั้น หากแต่อำนาจในสังคมยังมีด้านที่แนบเนียนและแทรกซึมทั่วทั้งสังคม ซึ่งฟูโกต์เรียกอำนาจดังกล่าวนี้ว่า อำนาจชีวะ (bio-power) ในความหมายถึงอำนาจที่ไม่ยึดโยงผูกติดกับตัวบุคคลหรือศูนย์กลางอำนาจ แต่มีอิทธิพลและเกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์มากกว่าอำนาจในลักษณะใดๆ ในสังคม

แนวคิดหลักและวิธีวิทยา มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault 1926-1984)

บริบทสังคม ในช่วงพัฒนางานวิชาการขณะนั้น อยู่ในช่วงทศวรรษที่ 1960 ที่งานวิชาการของฝรั่งเศสกำลังประสบกับวิกฤตศรัทธาต่อสำนักสาขาวิชาที่มีอยู่ เพราะไม่สามารถหาคำตอบที่เป็นทางออกแก่สังคมได้ และเป็นยุคที่เชื่อว่า ปัญญาชนคือผู้มีบทบาทเป็นอย่างยิ่งที่ในการที่จะนำสังคมไปสู่การเปลี่ยนแปลง อย่างไรก็ตาม

ในทัศนะของฟูโกต์นั้น ให้ความเห็นว่า ความรู้ที่เกิดจากปัญญาชน ไม่สามารถสร้างให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใด ๆ เพราะปัญญาชนเองก็อาจถูกครอบงำ วาทกรรมที่เกิดขึ้นจากปัญญาชน จึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบอำนาจ ดังนั้นกลุ่มบุคคลที่จะต้องได้รับการเยียวยาและปลดปล่อยก่อน ก็คือปัญญาชนนั่นเอง

ในการอธิบายความจริงที่ปรากฏขึ้นในสังคมนั้น ฟูโกต์ มีพื้นฐานความเชื่อที่เกี่ยวกับความจริงว่า การรับรู้ความจริงที่เกิดขึ้นในสังคมนั้น ไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการรับรู้ของสมอง แต่ความจริงถูกสร้างขึ้นผ่านระบบภาษาและอิทธิพลจากปัจจัยอื่นๆ เช่น ศิลปะ วรรณกรรม สถาปัตยกรรม จนถึงข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งทั้งหมดล้วนมีส่วนในการสร้างความจริงในสังคมทั้งสิ้น ความจริงจึงไม่ใช่สิ่งที่ถูกค้นพบ แต่ความจริงถูกสร้างขึ้นจากกฎเกณฑ์ที่กำหนด ซึ่งในสังคมหนึ่ง ๆ จะมีระเบียบวิธีในการจัดการกับความจริง (regime of truth) สิ่งนั้นก็คือวาทกรรม ที่จะทำหน้าที่ในการสร้างความจริงให้เกิดขึ้น สร้างให้เกิดการยอมรับ และสร้างให้คนในสังคมแยกแยะสิ่งถูก ผิดภายใต้กรอบความรู้ที่ถูกสร้างขึ้น ดังนั้นในทัศนะของฟูโกต์ เมื่อความจริงเป็นสรรพสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น ถูกแสดงออกมาผ่านปฏิบัติการทางภาษา และส่งผลต่อการตัดสินใจ กำหนดว่าสิ่งใดจริง สิ่งใดไม่จริงแล้ว ความจริงจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายใต้กรอบของอำนาจ หรืออีกนัยหนึ่ง ความจริงก็คือ อำนาจนั่นเอง ฟูโกต์ จึงให้ความหมายความจริงว่าเป็น การรวมตัวของกฎที่มีการแยกระหว่างสิ่งที่จริง (the true) กับสิ่งที่ไม่จริง (the false) และมีอำนาจที่ผูกอยู่กับสิ่งที่จริงด้วย ดังนั้นการนิยามจึงเป็นกลไกทางสังคมที่มีอำนาจในการกำหนดควบคุม และบงการคนในสังคม

วิธีวิทยาแบบโบราณคดี (Archaeology): การเปิดโปงเงื่อนไขของความรู้

หากศึกษาพัฒนาทางการทางความคิดของฟูโกต์ในช่วงแรกนั้น เช่น ในช่วงปี ค.ศ. 1980 จะพบว่า งานส่วนใหญ่มุ่งเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ของความรู้ ภาษา ความจริง การก่อรูปของวาทกรรม และพื้นที่ปฏิบัติการทางวาทกรรม เช่น การแพทย์สมัยใหม่ สถานบำบัดจิตเวช คุก โดยตัวอย่างเหล่านี้ เป็นตัวอย่างของพื้นที่ที่ทำให้ความสัมพันธ์ของความรู้ ภาษา ความจริง และการก่อรูปทางวาทกรรม

เกิดขึ้นได้ โดยในการศึกษาความจริง ซึ่งเป็นการศึกษาปฏิบัติการวาทกรรมนี้ พูโกต์ เสนอวิธีวิทยาแบบโบราณคดี (archaeology) ที่มีจุดเน้นสำคัญในการปรับเปลี่ยนความคิดจากที่เคยมองมนุษย์เป็นวัตถุในการศึกษา (order thing) มาเน้นศึกษาโครงสร้างทางวาทกรรม (order of discourse) โดยค้นหารอยแยก/การแตกหัก (rupture/discontinuity) ของโครงสร้างทางความคิด กรอบความรู้ ในช่วงเวลาต่าง ๆ ของประวัติศาสตร์ เปรียบเสมือนนักโบราณคดีที่ขุดคุ้ยลงไปในพื้นที่ดิน เพื่อเปิดเผยเงื่อนไขเชิงประวัติศาสตร์และวาทกรรม ที่ทำให้ชุดความรู้หนึ่ง ๆ ปรากฏขึ้น และได้รับสถานะว่า “เป็นจริง” ในช่วงเวลาหนึ่ง มากกว่าจะถามว่า “ข้อเท็จจริงคืออะไร” หรือ “ความรู้ถูกหรือผิดหรือไม่” และนำเสนอไว้ในหนังสือ เรื่อง The Archaeology of Knowledge (1969) และ The Order of Things (1966)

วิธีวิทยาแบบโบราณคดี (archaeology) ของมิเชล พูโกต์ มิได้เป็นเพียงเทคนิคในการค้นหา “ต้นกำเนิดของความรู้” หากแต่เป็นวิธีคิดที่พยายามทำความเข้าใจกับโครงสร้างที่ทำให้ชุดความรู้หนึ่ง ๆ ปรากฏและได้รับสถานะว่าเป็นความจริงในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง โดยมองว่าความรู้ไม่ใช่สิ่งที่ดำรงอยู่อย่างเป็นกลาง หากเป็นผลของวาทกรรม กฎเกณฑ์ และอำนาจที่จำเพาะเจาะจงในแต่ละยุคสมัย วิธีวิทยานี้ประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญหลายประการ ซึ่งช่วยให้เราสามารถ “อ่าน” ความรู้ในแบบที่ต่างออกไปจากประวัติศาสตร์เชิงเส้นหรือประวัติศาสตร์ของความก้าวหน้าแบบเดิม องค์ประกอบสำคัญของวิธีวิทยาแบบโบราณคดี

ประการแรก คือ การวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse Analysis) พูโกต์เสนอว่า สิ่งที่สำคัญไม่ใช่เพียงเนื้อหาของคำพูดหรือข้อความ แต่คือบริบท วงจร และโครงสร้างที่อนุญาตให้ข้อความหนึ่งสามารถถูกพูดได้ ความรู้ในแต่ละช่วงเวลาจึงอยู่ภายใต้ “วาทกรรม” ที่สั่งระเบียบว่า อะไรควรถูกกล่าวถึง ใครมีสิทธิกล่าว และความรู้ใดเป็นที่ยอมรับ

ในการศึกษา พูโกต์เสนอให้มองวาทกรรมด้วยเกณฑ์ 3 ประการ 1) การก่อรูปทางวาทกรรม (discursive formation) ผู้ศึกษาต้องวิเคราะห์หาการก่อตัวของวาทกรรมซึ่งขึ้นอยู่กับชุดของกฎเกณฑ์ (set of rules) ต่าง ๆ ในสังคม เนื่องจากวาทกรรม เป็นความรู้ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ถูกนิยามว่าเป็นความจริง ภายใต้กรอบ

ความรู้แบบหนึ่งอันเป็นผลจากปฏิบัติการของความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการนิยามความหมาย วาทกรรมจึงทำหน้าที่เชื่อมโยงความรู้กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจเสมอ

2) เกณฑ์ของการเปลี่ยนผ่านของวาทกรรม ผู้ศึกษาต้องวิเคราะห์ว่าวาทกรรมมีการปรับเปลี่ยนภายในและมีจุดเปลี่ยนในการก่อตัวของเกณฑ์ใหม่อย่างไรบ้าง และ

3) เกณฑ์ของการเชื่อมโยง ผู้ศึกษาต้องวิเคราะห์ชุดของความสัมพันธ์ที่นิยามและกำหนดเงื่อนไขของวาทกรรมนั้น เพื่อให้เห็นความเกี่ยวข้องกับวาทกรรมอื่น ๆ รวมทั้งปฏิบัติการที่ไม่ใช่วาทกรรม ซึ่งวาทกรรมนั้นทำงานอยู่ ซึ่งในการวิเคราะห์จะชี้ให้เห็นถึงกลไกทางอำนาจที่มาพร้อมกับวาทกรรมที่เข้าบังการเรื้อนร่างมนุษย์ จากการผนวกรวมเข้ากับกลไกต่าง ๆ และแทรกซึมอยู่ในทุกความสัมพันธ์ของสังคม เช่น กิจกรรมทางเศรษฐกิจ การอบรมขัดเกลา การศึกษา เป็นต้น โดยการใช้อำนาจในรูปแบบใหม่นี้ มุ่งกระทำต่อจิตใต้สำนึก/จิตวิญญาณของมนุษย์ให้เกิดการสยบยอมจากการที่มนุษย์ยอมรับความรู้ใดความรู้หนึ่งว่าเป็นความจริง ความรู้นั้นก็จะมีอำนาจมากำกับควบคุมตัวเรา โดยไม่จำเป็นต้องมีตัวตนของผู้บังคับ แต่เราจะบังคับตนเองผ่านการควบคุม/บังการ “เรื้อนร่าง/ร่างกาย” (the body) พูโกต์เรียกร่างกายของผู้บังคับตนเองได้ว่า ตัวตนที่สยบยอมต่ออำนาจ (docile body) อันหมายถึง ร่างกายที่เชื่อฟังและปฏิบัติตาม ซึ่งพูโกต์อธิบายว่า อำนาจชนิดนี้จะพลางตัวเองอย่างแยบยลในนามของ ความรู้ (knowledge) ที่ถูกสถาปนาขึ้นเป็นระบอบความจริง (regime of truth) ซึ่งจะสามารถเห็นการเคลื่อนไหวของพลังอำนาจต่างๆ ที่ไม่ได้เปิดเผยออกมาให้เห็นตรงๆ ได้ผ่านปฏิบัติการผ่านเรื้อนร่างของมนุษย์

ประการที่สอง คือ “กฎของการกล่าว” (Rules of Formation) โดยพูโกต์ให้ความสำคัญกับคำถามว่า ภายใต้เงื่อนไขแบบใด ความรู้หนึ่งจึงสามารถเกิดขึ้นได้ โดยไม่ได้สนใจว่าใครเป็นผู้ค้นพบความรู้ แต่สนใจว่าอะไรคือกฎเกณฑ์ที่ทำให้การกล่าวบางอย่างสามารถปรากฏในสนามวาทกรรม เช่น ใครมีสถานะพอที่จะพูดบางเรื่องได้? วัตถุหรือหัวข้อใดที่สามารถกล่าวถึงได้อย่างเปิดเผย? หัวข้อใดที่ถูกห้ามหรือถูกละเลย? กฎเหล่านี้มิได้ถูกระบุอย่างชัดเจน แต่แฝงอยู่ในกระบวนการผลิตและยอมรับความรู้ในแต่ละช่วงเวลา

ประการที่สาม คือ ความไม่ต่อเนื่อง (Discontinuity) วิธีโบราณคดีตั้งคำถามต่อแนวคิดแบบเส้นตรงที่เห็นว่าประวัติศาสตร์ของความรู้คือการพัฒนาหรือ

ก้าวหน้าจากอดีตสู่ปัจจุบัน พุโกต์กลับมองว่า ประวัติศาสตร์ของความรู้เต็มไปด้วย “รอยแยก” หรือ “จุดพลิกผัน” ซึ่งทำให้ระเบียบความรู้เก่าถูกแทนที่ด้วยระเบียบใหม่อย่างไม่ต่อเนื่อง เช่น การเปลี่ยนผ่านจากความรู้ทางธรรมชาติในยุคคลาสสิกสู่ชีววิทยาสสมัยใหม่ ไม่ได้เกิดจากการสะสมความรู้แบบค่อยเป็นค่อยไป แต่เกิดจากการเปลี่ยนมุมมอง วิธีคิด และการจัดระเบียบของวาทกรรมอย่างรุนแรง

ประการสุดท้าย คือ การปฏิเสธ “เจ้าของความรู้” หรือ “ความเป็นผู้แต่ง” (Author) พุโกต์ตั้งคำถามต่อความคิดที่ว่า ความรู้คือผลงานของปัจเจกบุคคลผู้มีความสามารถเฉพาะตัว เช่น นักปราชญ์ นักวิทยาศาสตร์ หรือผู้ประดิษฐ์ เขาเสนอว่า ตัวตนของ “ผู้แต่ง” มีใช้ต้นทางของความหมาย แต่เป็นเพียงฟังก์ชันหนึ่งของวาทกรรมเท่านั้น สิ่งสำคัญกว่าคือโครงสร้างและเงื่อนไขที่ทำให้ข้อความหนึ่งสามารถเกิดขึ้นได้ วิธีโบราณคดีจึงไม่พยายามหาว่าใคร “เป็นคนแรกที่พูด” หากแต่วิเคราะห์ว่า สังคม วัฒนธรรม และอำนาจได้เปิดหรือปิดพื้นที่ให้ความรู้นั้นสามารถกล่าวได้อย่างไรองค์ประกอบทั้งสี่ของวิธีวิทยาแบบโบราณคดีช่วยให้เรามองความรู้ไม่ใช่ในฐานะสิ่งที่ค้นพบโดยปราชญ์ในห้องทดลองเท่านั้น แต่ในฐานะผลิตผลของโครงสร้างทางวาทกรรมที่แฝงด้วยอำนาจ เงื่อนไข และความไม่ต่อเนื่องที่เฉพาะเจาะจงในแต่ละยุคสมัย วิธีการเช่นนี้เปิดโอกาสให้เราวิพากษ์ความรู้ที่เคยดูเหมือนเป็นกลางและเข้าใจว่าแม้แต่ “ความจริง” เองก็มีประวัติศาสตร์ของตัวเอง

วิธีวิทยาวงศาวาทกรรม (Genealogy)

ในช่วงที่สอง นับตั้งแต่กลางปี ค.ศ. 1990 เป็นการมุ่งเน้นการตั้งคำถามเกี่ยวกับอำนาจ และพยายามตั้งคำถามว่า ปัจเจกชนสามารถต่อต้านอำนาจภายใต้วาทกรรมที่ครอบงำนั้นได้หรือไม่ และทำอย่างไร โดยงานในช่วงนี้จะเน้นย้ำให้เห็นถึงส่วนพลังของปัจเจกในการ ตีบรรณ ต่อสู้ ภายใต้การครอบงำของวาทกรรม มุ่งเน้นการตั้งคำถามเกี่ยวกับอำนาจ โดยใช้วิธีวิทยาวงศาวาทกรรม (Genealogy) ซึ่งเป็นการค้นหาการเกิดขึ้นของวิธีการใช้อำนาจใน การสร้างระเบียบวินัยและความรู้ โดยเป็นความพยายามในการอธิบายว่ามนุษย์ถูกสร้างและกำหนดตัวตนภายใต้กรอบความรู้ได้อย่างไร โดยในการศึกษาจะใช้วิธีการวิเคราะห์ วาทกรรม (Discourse and Discourse Analysis) เพื่อเป็นกรอบในการแยกแยะความสัมพันธ์ เชื่อมโยงส่วน

ต่าง ๆ ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของแนวคิดต่าง ๆ ที่แฝงอยู่ภายใต้ปฏิบัติการของวาทกรรมเหล่านั้น ผลงานที่ปรากฏที่กล่าวถึงประเด็นของพลังปัจเจกในการต่อต้านในยุคนี้ เช่น ในงาน Discipline and Punish (1977) ที่แสดงให้เห็นถึงภาคปฏิบัติการของการสร้างวินัยที่มีพลังอำนาจในการสร้างความเป็นตัวตนที่สยบยอมต่ออำนาจ (docile body) รวมถึงเป็นการจำแนกบุคคล (classification) ด้วยการแยกบุคคลที่เป็นพลเมืองดีกับนักโทษที่มีการกระทำที่เบี่ยงเบนจากบรรทัดฐานของสังคม จากการเกิดขึ้นของโครงสร้างทางกฎหมายและกฎเกณฑ์ทางอาญาวิทยาที่ทำให้เกิดพื้นที่ใหม่ในการสร้างความเป็นตัวตนของนักโทษเหล่านั้นขึ้นมา โดยในหนังสือเล่มนี้พยายามชี้ให้เห็นว่า เมื่อบุคคลตกอยู่ภายใต้อำนาจของวาทกรรมนั้นแล้ว จะสามารถหลอมรวมตัวเองให้มีความแตกต่างหรือต่อต้านวาทกรรมภายใต้เงื่อนไขได้หรือไม่ และให้คำอธิบายว่า ในการต่อต้านอำนาจวาทกรรมนั้น บุคคลอาจทำโดยการไม่ยอมดำรงตนตามกรอบวาทกรรมที่สังคมกำหนด หรือปฏิเสธที่จะหยุดนิ่งอยู่กับอัตลักษณ์ใดๆ อย่างตายตัว ทั้งด้วยวิธีการทำให้เส้นกั้นระหว่างพื้นที่คลุมเครือสับสน หรือการสร้างอัตลักษณ์ใหม่เพื่อพยายามสั่นคลอนอำนาจและเปิดมิติของการต่อต้านให้กว้างขึ้น

ในทัศนะของฟูโกต์ ความรู้ และอำนาจ เป็นสิ่งที่ควบคู่กันเสมอ เพราะสิ่งใดจะกลายเป็นความรู้ได้จะต้องอาศัยอำนาจความเชื่อของผู้ที่คนในสังคม และในทางกลับกันความรู้ก็จะก่อให้เกิดอำนาจตามมา อำนาจในรูปแบบใหม่นี้จึงอยู่ในรูปแบบของกรอบความรู้ (episteme) ที่เป็นแหล่งอ้างอิงของผู้คนในสังคมในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ในการทำงานร่วมกันระหว่างอำนาจและความรู้ จะอาศัยกลไกทางระเบียบวินัย (discipline) รวมถึงระบบและกฎเกณฑ์ ที่ถูกปลูกฝังผ่านองค์ความรู้จากสถาบันต่าง ๆ ทางสังคม เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา เป็นต้น และเมื่อความรู้เหล่านี้ได้รับการต่อยอดจนกลายเป็นหลักคิด คนในสังคมก็จะมี ความเชื่อ ว่า ความรู้นั้น เป็นความจริง และรับเอาความจริงนั้นมาควบคุมตนเองให้มีระเบียบวินัยตามระบอบที่สังคมเชื่อว่าเป็นความจริงโดยไม่ตั้งคำถาม เพราะการสร้างความจริงเหล่านั้นได้ถูกกระทำผ่านระบอบความจริงและฝังลึกในระดับจิตวิญญาณและจิตใต้สำนึกของมนุษย์และในการใช้ชีวิตประจำวันของแต่ละคน และคนในสังคมก็จะสั่งสอนตัวเองด้วยการลงมือ บงการ ควบคุม จัดการตนเองไปตามระบอบความจริงนั้น เรียกได้ว่าเป็นการสร้างอัตบุคคล (self-subjectivity)

ซึ่งคำอธิบายดังกล่าวนี้ ปรากฏในผลงาน เช่น *Madness and Civilization*, *The Birth of the Clinic*, *The Order of Things*, *The Archaeology of Knowledge* และในหนังสือ *Discipline and punish : the birth of the prison* translated by Alan Sheridan (New York: Pantheon Books, 1977) อธิบายเรื่อง ความบ้า ความเจ็บไข้ได้ป่วย ความเป็นคนคุก ล้วนเป็นการนิยามวาทกรรมที่ไม่ใช่แค่การพูดเฉย ๆ แต่เป็นการจัดจำแนกให้คนเป็นคนอื่น โดยใช้สถาบันมาตอกย้ำให้เห็นความแตกต่างนั้นชัดเจนขึ้น ซึ่งวาทกรรมจะสร้างความเข้าใจ ความหมายด้วยการเชื่อมโยงกับกฎที่มากำกับการทำหน้าที่ของวาทกรรมนั้น ซึ่งกฎนี้ไม่ใช่กฎของภาษา แต่เป็นกฎที่ผันแปรไปตามกรอบความรู้ของช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ในประวัติศาสตร์

ในการถ่ายทอดอุดมการณ์ทางสังคม (ideology) ซึ่งนอกจากจะกระทำการผ่านชีวิตประจำแล้ว ยังกระทำผ่านวรรณกรรม เช่น การสอดแทรกระบบคุณค่าต่าง ๆ ในหนัง เพลง หรือวรรณกรรมรูปแบบอื่น ๆ ที่เป็นการแสดงภาพตัวแทน (Representation) ที่ต้องการนำเสนอ และจะมีลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย ในการวิเคราะห์อำนาจ (analysis of power) ในวาทกรรมของฟูโกต์ จึงทำการวิเคราะห์ทั้งอำนาจแบบที่มีเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดและอำนาจที่ไม่ใช่เศรษฐกิจ (non-economic analysis of power) และแสดงออกมาในรูปแบบของความสัมพันธ์ โดยความสัมพันธ์นี้มีใช่เป็นความสัมพันธ์แบบภายนอกแต่เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากภายในสิ่งนั้นๆ เอง เช่น ความรู้ เศรษฐกิจ เพศ เป็นต้น ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคม ภาษา (language) จึงเป็นจุดเน้นหลักในการวิเคราะห์ของฟูโกต์ ซึ่งนอกจากจะเป็นเรื่องของการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ทางอำนาจ (power relations) แล้ว ยังถูกใช้แสดงถึงความสัมพันธ์กับมนุษย์คนอื่น และปฏิบัติการและตำแหน่งต่างๆ ที่ยึดโยงกับสิ่งเหล่านั้น และแสดงให้เห็นถึงอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อำนาจในการสร้างวินัย (disciplinary power) ซึ่งเข้ามาแทนที่อำนาจของระบบพิพดัลและระบบกษัตริย์ที่มีมาก่อนหน้านั้น ซึ่งอำนาจดังกล่าวนี้เป็นอำนาจที่อยู่ในตัวของบุคคล ที่มีอำนาจอย่างไม่จำกัด

อำนาจในการสร้างวินัย (Disciplinary Power)

ในช่วงที่สามนั้น จะมุ่งเน้นการประกอบสร้างเกี่ยวกับจริยศาสตร์ ตัวกระทำการทางเพศหรือตัวตนทางเพศที่ถูกสร้างขึ้นบนฐานความเชื่อของศาสนาคริสต์ และให้คำอธิบายว่าเพศไม่ใช่เรื่องที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ แต่เป็นความคิดที่ถูกสร้างขึ้นมาในช่วงศตวรรษที่ 17-18 เช่น ผลงานเรื่อง *The History of Sexuality, Volumes Two and Three* ที่ชี้ให้เห็นถึงอำนาจในการสร้างวินัย (disciplinary power) ที่ปรากฏตัวขึ้นและมีอำนาจมากกว่าอำนาจที่อยู่ในแบบของการสร้างวินัยในรูปแบบเดิม โดยเป็นอำนาจที่ควบคุมการกระทำและทำให้ปัจเจกบุคคลจำนวนมากให้อยู่มกระทำการเสมือนอยู่ในภาวะปกติ (normality) และเป็นอำนาจที่ปรากฏตัวในอีกรูปแบบหนึ่งในยุคสมัยใหม่ก็คือ อำนาจที่กระทำต่อร่างกาย (bio-power) ที่มีคุณลักษณะเช่นเดียวกับอำนาจในการสร้างวินัย อย่างไรก็ตาม มีสิ่งที่แตกต่างกว่าคือ อำนาจที่กระทำต่อร่างกายนั้น เน้นไปที่ร่างกายของประชากรทั้งหมด แทนที่จะเป็นเฉพาะปัจเจกหรือเฉพาะกลุ่ม โดยในงานเขียนเรื่อง *The History of Sexuality* (1984) เป็นผลงานชิ้นสำคัญที่ชี้ให้เห็นว่า ในศตวรรษที่ 18 ปริณชิตเรื่องเพศ (sexuality) ได้กลายมาเป็นจุดเน้นของวาทกรรมอย่างเข้มข้น โดยมีเป้าหมายที่จะจัดระเบียบควบคุมและจัดการเรื่องเพศโดยการสร้างนิยามของความปกติเรื่องเพศตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา และพยายามกำหนดขอบเขตที่ชัดเจนในเรื่องของความเป็นปกติและอัตลักษณ์ทางเพศ (sexual identities) ที่เป็นไปภายใต้บริบทของสังคมแต่ละสังคมที่มีลักษณะเฉพาะ โดยฟูโกต์ให้ความสนใจอย่างมากกับเรื่องของกระบวนการใช้อำนาจ โดยเฉพาะอำนาจที่กระทำต่อร่างกาย (bio-power) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ปรากฏให้เห็นอยู่ตลอดเวลาในสังคม และให้ความสนใจมากกว่าอำนาจดังกล่าวนี้ มีความสัมพันธ์กับความรู้ (knowledge)

วิธีการวิเคราะห์แบบฟูโกต์ คือการใช้มุมมองวิพากษ์ที่พิจารณาถ้อยคำ คำศัพท์ หรือประพจน์ต่าง ๆ โดยเน้นว่าคำเหล่านั้นถูกเชื่อมโยงหรือแยกออกจาก “ความจริง” อย่างไร ใครเป็นผู้มีอำนาจในการให้ความหมาย และสิ่งใดถูกมองว่า “เกี่ยวข้อง” หรือ “ไม่เกี่ยวข้อง” กับความจริงนั้น ตัวอย่างเช่น ในยุคหนึ่ง “คนบ้า” ถูกนิยามโดยแพทย์ว่าเป็นผู้ที่มีความคิดเบี่ยงเบนไปจากบรรทัดฐานของสังคม ความหมายนี้สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของความรู้ทางการแพทย์ในการกำหนดขอบเขตของ

ความปกติและความผิดปกติ การวิเคราะห์วาทกรรมตามแนวฟูโกต์จึงมุ่งเน้นไปที่การเปิดเผยความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ดำรงอยู่ในสังคม ซึ่งแสดงออกผ่านภาษา การปฏิบัติ และความรู้ เช่น คำกล่าวว่า “ผู้ชายเป็นช้างเท้าหน้า ผู้หญิงเป็นช้างเท้าหลัง” หรือ “มีลูกมากจะยากจน” ซึ่งแม้เป็นคำพูดที่ดูธรรมดา แต่ก็สะท้อนชุดความคิดและบรรทัดฐานที่มีอำนาจในแต่ละยุคสมัย การเริ่มต้นเข้าใจแนวทางของฟูโกต์จึงอาจเริ่มจากการพิจารณาคำที่สังคมใช้ว่าคำเหล่านั้นเมื่อถูกพูดซ้ำหรือใช้อย่างต่อเนื่อง ได้ก่อให้เกิดผลต่อบุคคลและกลุ่มต่าง ๆ อย่างไร ทั้งในแง่ของสิ่งที่สังคมอนุญาตให้ทำหรือไม่ให้ทำ ตลอดจนการตั้งคำถามว่า คำเหล่านั้นกลายเป็น “บรรทัดฐาน” ทางสังคมได้อย่างไร และมีที่มาอย่างไรในเชิงประวัติศาสตร์และอำนาจ

ข้อวิพากษ์ต่อแนวคิดของฟูโกต์

ฟูโกต์ เป็นนักปรัชญาและนักทฤษฎีสังคมชาวฝรั่งเศสผู้มีอิทธิพลอย่างมากในศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะในด้านความรู้ อำนาจ และการก่อรูปของตัวตน (subjectivity) ผลงานของเขาท้าทายกรอบความคิดแบบดั้งเดิมเกี่ยวกับความรู้ ความจริง และอำนาจ และได้กลายเป็นจุดตั้งต้นของการวิพากษ์ในหลากหลายสาขา อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางการยอมรับ ฟูโกต์ก็เผชิญกับเสียงวิจารณ์จำนวนมากจากทั้งนักทฤษฎีร่วมสมัยและนักวิชาการรุ่นหลังที่มองว่างานของเขามีข้อจำกัดหลายประการ หนึ่งในข้อวิพากษ์หลักคือ การที่ปฏิเสธแนวคิดเรื่องสัจนิยมสากล (universal truth) โดยมองว่า “ความจริง” ไม่ได้มีอยู่อย่างเป็นกลาง หากแต่เป็นสิ่งที่ถูกผลิตขึ้นผ่านกลไกของวาทกรรมและโครงสร้างอำนาจในแต่ละยุคสมัย แนวคิดนี้ทำให้ฟูโกต์ตกอยู่ภายใต้คำวิจารณ์จากนักคิดสายเหตุผลนิยม เช่น ฮาเบอร์มาส ที่มองว่าการขาดกรอบจริยธรรมสากลอาจนำไปสู่การไม่สามารถตัดสินการกระทำใด ๆ ได้อย่างมีหลักเกณฑ์ เช่น การวิพากษ์การละเมิดสิทธิมนุษยชนหรืออำนาจนิยมในรูปแบบต่าง ๆ

นอกจากนี้ ฟูโกต์ยังเสนอว่าอำนาจมิได้กระจุกตัวอยู่ในรัฐหรือผู้มีอำนาจเท่านั้น แต่แทรกซึมอยู่ในทุกมิติของชีวิตประจำวัน ทั้งในโรงเรียน โรงพยาบาล คู่รัก หรือแม้แต่ในความรู้ทางวิทยาศาสตร์ โดย แนวคิดเรื่อง “อำนาจที่กระจายตัว” นี้ ก็ถูกวิจารณ์ว่าทำให้นักวิเคราะห์ขาดจุดยึดในการทำความเข้าใจเชิงโครงสร้าง เช่น

บทบาทของชนชั้นหรือระบบเศรษฐกิจ โดยเฉพาะจากนักวิชาการสายมาร์กซิสม์ ที่มองว่าแนวคิดของฟูโกต์ละเลยอำนาจที่เกิดจากโครงสร้างเชิงวัตถุอย่างระบบทุนนิยม

ในด้านการอธิบายตัวตน ฟูโกต์เห็นว่า “ปัจเจกบุคคล” ไม่ได้มีอยู่โดยธรรมชาติ แต่เป็นผลผลิตของวาทกรรมและกระบวนการควบคุมทางสังคม (disciplinary power) เช่น การบันทึก การตรวจตรา และการทำให้เป็นปกติ แนวคิดนี้ แม้จะช่วยคลี่คลายความเข้าใจเกี่ยวกับการก่อรูปตัวตนในสังคมสมัยใหม่ แต่ก็ถูกวิจารณ์ว่าให้ความสำคัญกับโครงสร้างมากจนลดทอนศักยภาพในการต่อต้านของปัจเจกชน โดยเฉพาะในสายสตรีนิยมนับว่า ขาดการมองเห็น agency หรือพลังของปัจเจกในการเปลี่ยนแปลงตนเองและสังคม และในแนวคิดเรื่อง “วาทกรรม” ของฟูโกต์เองก็เผชิญกับคำวิจารณ์ว่าใช้ในลักษณะที่คลุมเครือ และขาดความชัดเจนในเชิงระเบียบวิธี เช่นในงานวิเคราะห์สื่อ หรือภาษาศาสตร์ ที่ต้องการการกำหนดแนวทางการวิเคราะห์เชิงประจักษ์อย่างเป็นระบบ แม้จะมีข้อวิพากษ์เหล่านี้ แต่งานของฟูโกต์ก็ยังคงมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อแนวคิดหลังสมัยใหม่ (postmodernism) และแนวคิดวิพากษ์ (critical theory) โดยเฉพาะในการเปิดพื้นที่ใหม่ให้การตั้งคำถามต่อ “สิ่งที่เคยถูกมองว่าเป็นธรรมชาติ” ทั้งในเรื่องของอำนาจ เพศสภาพ ความรู้ และความเป็นปกติ ฟูโกต์ไม่ได้ให้คำตอบที่ตายตัว แต่เสนอวิธีคิดใหม่ที่ชวนให้เราตั้งคำถามกับสิ่งที่เคยเชื่อมั่นว่าถูกต้องแน่นอน งานของเขาจึงยังคงเป็นประเด็นให้ถกเถียง ศึกษา และขยายผลต่อไปในหลากหลายสาขาวิชาในโลกร่วมสมัย

ในปัจจุบันการวิเคราะห์ตามแนวทางของฟูโกต์นั้น ยังปรากฏให้เห็นมากมายในงานวิจัยหลายเรื่อง ทั้งการวิเคราะห์ระดับมหภาคในแง่มุมมองของอำนาจรัฐ เศรษฐศาสตร์การเมือง วรรณกรรม วัฒนธรรมชุมชน กระทั่งแยกย่อยลงสู่ระดับจุลภาคที่เกี่ยวข้องกับตัวตนและอัตลักษณ์ของกลุ่มคนต่างๆ โดยงานของฟูโกต์ นับเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะช่วยทำความเข้าใจความสลับซับซ้อนของชีวิตทางสังคมสมัยใหม่ ด้วยการนำเอาการตีความไปใช้ในการวิเคราะห์ร่างกาย ความเป็นตัวตน และการรับรู้แบบต่างๆ ตลอดจนวิธีการที่กำหนดความเป็นตัวตนของมนุษย์ เพื่อ

เพิ่มมุมมองต่อปรากฏการณ์และวิธีการที่ครอบคลุมในการอธิบายปรากฏการณ์สังคมที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในปัจจุบัน

บทความเรื่อง Discipline, Surveillance, Control: A Foucaultian Perspective on the Enforcement of Planning Regulations (2011) โดย Neil Harris เสนอแนวคิดเชิงวิพากษ์ต่อระบบการบังคับใช้กฎหมายผังเมืองในประเทศอังกฤษ โดยนำกรอบวิเคราะห์จากฟูโกต์ เพื่ออธิบายว่า การวางแผนและควบคุมการใช้พื้นที่ไม่ใช่เพียงแค่กระบวนการทางเทคนิคหรือการจัดระเบียบกายภาพของเมืองเท่านั้น หากแต่เป็นกลไกของอำนาจ (power) ที่ทำงานอย่างแยบยลผ่านกระบวนการต่าง ๆ ได้แก่ การจัดสรรพื้นที่ (spatial distribution) การกำหนดบรรทัดฐานทางพฤติกรรม (norms) การเฝ้าระวัง (surveillance) และการลงโทษ (punishment) ในโดยนำแนวคิดมาใช้ในการอธิบายเพื่อแสดงให้เห็นว่า การลงโทษในอดีตซึ่งเน้นการแสดงอำนาจผ่านพิธีกรรมความรุนแรง เช่น การทรมานในที่สาธารณะ ค่อย ๆ ถูกแทนที่ด้วยระเบียบวินัย (discipline) และการเฝ้าระวัง ซึ่งมีเป้าหมายในการสร้าง “พลเมืองที่เชื่อฟัง” โดยมีจำเป็นต้องใช้อำนาจบังคับโดยตรง อีกต่อไป Harris นำกรอบนี้มาอธิบายการวางผังเมืองว่า เป็นส่วนหนึ่งของกลไกอำนาจที่พยายามกำกับพฤติกรรมของประชาชนให้สอดคล้องกับสิ่งที่รัฐนิยามว่า “ความปกติ” ผ่านการกำหนดรูปแบบของบ้านเรือน การใช้ที่ดิน และพฤติกรรมในชีวิตประจำวัน ตัวอย่างเช่น กรณีการเลี้ยงสุนัขจำนวนมากเกินไปในบริเวณบ้าน ซึ่งถูกตีความว่าเกินขอบเขตของ “การใช้พื้นที่อยู่อาศัยตามปกติ” แสดงให้เห็นถึงการที่กฎหมายผังเมืองกลายเป็นกลไกกำหนดพฤติกรรมและชีวิตส่วนตัวของพลเมือง

บทความยังกล่าวถึงบทบาทของ “การเฝ้าระวังตนเอง” ซึ่งเกิดจากการที่ประชาชนถูกฝึกให้จับจ้องพฤติกรรมของตนและผู้อื่น โดยรัฐมีจำเป็นต้องใช้ทรัพยากรในการตรวจตราทุกแห่ง แต่กลับอาศัยเทคนิคการร้องเรียน และการมีส่วนร่วมของประชาชนเอง เช่น การแจ้งเบาะแสดผ่านเว็บไซต์ หรือการถ่ายภาพเพื่อเป็นหลักฐาน โดยสิ่งเหล่านี้สะท้อนหลัก panopticism ที่ฟูโกต์ เสนอ คือ อำนาจที่ทำให้แต่ละคนรู้สึกว่าคุณกำลังถูกมองอยู่ตลอดเวลา และเลือกที่จะประพฤติอยู่ใน

กรอบโดยอัตโนมัติ ซึ่งในด้านการลงโทษ Harris ชี้ว่า แม้ระบบจะเน้น “การส่งเสริมการปฏิบัติตาม” มากกว่าการลงโทษ แต่ก็ยังใช้กลยุทธ์การลงโทษเชิงสัญลักษณ์เพื่อ “แสดงอำนาจของรัฐ” เช่น การรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างผิดกฎหมายโดยการเผยแพร่ภาพก่อนและหลังในสื่อมวลชน หรือการเผยแพร่ผลของการดำเนินคดีเพื่อให้เกิด “บทเรียนสาธารณะ” ตามแนวคิดของฟูโกต์ ที่เห็นว่า “การลงโทษต้องเป็นการสอน ไม่ใช่แค่การตอบโต้” ในบทสรุปผู้เขียน เสนอว่า การบังคับใช้กฎหมายผังเมืองมีไว้กระบวนกรที่เป็นกลางหรือปราศจากอคติ หากแต่เป็น “ระบอบปฏิบัติ” (regime of practices) ที่เต็มไปด้วยกลไกของอำนาจและความรู้ (power/knowledge) ที่ควบคุมวิธีคิด พฤติกรรม และชีวิตประจำวันของผู้คน และเสนอให้ใช้กรอบของ ฟูโกต์ ในการตั้งคำถามเชิงจริยธรรมต่อบทบาทของรัฐในการควบคุมชีวิตของผู้คนผ่านพื้นที่ทางกายภาพ ซึ่งบทความนี้ได้ปฏิเสธความจำเป็นของการบังคับใช้กฎหมายผังเมือง แต่ต้องการเสนอว่ากระบวนการเหล่านี้ควรถูกพิจารณาอย่างรอบด้านผ่านมุมมองวิพากษ์ โดยเฉพาะในแง่ของอำนาจ การควบคุม และผลกระทบที่มีต่อเสรีภาพและความเป็นส่วนตัวของประชาชนในสังคมเสรีนิยมร่วมสมัย

บทความเรื่อง Biopolitics and the COVID-19 Pandemic: A Foucauldian Interpretation of the Danish Government’s Response to the Pandemic (2022) โดย Philip Højme โดยผู้เขียนใช้วิธีวิพากษ์วิเคราะห์เชิงปรัชญา (philosophical analysis) และการตีความเชิงทฤษฎี (interpretive approach) เพื่อศึกษาการตอบสนองของรัฐบาลเดนมาร์กต่อสถานการณ์การระบาดของโรค COVID-19 โดยเน้นการใช้กรอบแนวคิดของ Michel Foucault เกี่ยวกับชีวการเมือง (biopolitics) ซึ่งเป็นแนวคิดที่อธิบายถึงกระบวนการที่รัฐสมัยใหม่ใช้อำนาจควบคุมประชากรผ่านกลไกด้านสุขภาพ กฎหมาย และการบริหารจัดการชีวิตมนุษย์ในสังคม ผู้เขียนยังเชื่อมโยงแนวคิดของนักคิดร่วมสมัยคนอื่น ๆ เช่น Giorgio Agamben และ Judith Butler เข้ากับกรอบของฟูโกต์ เพื่อขยายการวิเคราะห์ในมิติของ “ชีวิตที่เปลือยเปล่า” (bare life) และ “ชีวิตที่เปราะบาง” (precarious life) โดยเห็นว่าสถานการณ์โรคระบาดได้ทำให้มนุษย์จำนวนมากถูกลดทอนสถานะลงเหลือเพียงหน่วยทางชีววิทยา ซึ่งรัฐสามารถบริหาร จัดการ หรือแม้กระทั่งกำหนดคุณค่าของชีวิตเหล่านั้นได้ตามดุลยพินิจของอำนาจ

การวิเคราะห์เชิงวิพากษ์นี้ชี้ให้เห็นว่า แม้มาตรการของรัฐจะมีลักษณะเป็น การดูแลสุขภาพของประชาชน แต่ก็แฝงไปด้วยตรรกะของการควบคุม ปรับพฤติกรรม และแทรกแซงเสรีภาพส่วนบุคคล โดยเฉพาะเมื่อรัฐสามารถใช้อำนาจใน “ภาวะ ยกเว้น” เพื่อดำเนินการอย่างผิดกฎหมายได้ เช่น ในกรณีมีคำสั่งให้ทำลายมิงค์ทุกตัว ที่เลี้ยงอยู่ในฟาร์มทั่วประเทศ รวมจำนวนกว่า 15 ล้านตัว โดยให้เหตุผลว่า มีการตรวจ พบไวรัส COVID-19 กลายพันธุ์ที่เรียกว่า “Cluster 5” ในมิงค์บางส่วน ซึ่งอาจแพร่ ระบาดสู่มนุษย์ และอาจส่งผลกระทบต่อประสิทธิภาพของวัคซีนในอนาคต ซึ่งไม่ เพียงแต่เป็นการจัดการกับสัตว์ที่เป็นพาหะ แต่ยังสะท้อนถึงการลดทอนคุณค่า ของชีวิตที่รัฐเห็นว่าไม่มีความจำเป็นต่อระบบ หรืออาจเป็นอันตรายต่อ “ประชากร ส่วนรวม” ที่รัฐต้องการปกป้อง

นอกจากนี้ ในการประกาศล็อกดาวน์มาเปรียบเทียบกับแนวคิดเชิงทฤษฎี เพื่ออธิบายถึงโครงสร้างอำนาจที่แฝงอยู่เบื้องหลังนโยบายของรัฐในช่วงวิกฤต เพื่อ ตีความนโยบายของรัฐในระดับโครงสร้าง และชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่าง การใช้อำนาจของรัฐกับการจัดการต่อชีวิตของประชาชนในบริบทของความเล็ง และความตาย ซึ่งผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่ามาตรการต่าง ๆ ที่รัฐบาลนำมาใช้เพื่อ ควบคุมโดยเฉพาะในช่วงแรกของการระบาด เป็นการขยายอำนาจรัฐออกไปนอก ขอบเขตกฎหมายตามปกติ หลายมาตรการ เช่น การสั่งกักตัวโดยไม่มีข้อบังคับ ทางกฎหมาย เป็นตัวอย่างของการดำเนินการใน พื้นที่นอกกฎหมาย (extra-legal sphere) สะท้อนการใช้อำนาจเด็ดขาดของรัฐโดยลดความสำคัญของกระบวนการ ประชาธิปไตย ซึ่งผู้เขียนชี้ให้เห็นถึงความย้อนแย้งในการบังคับใช้มาตรการเหล่านี้ ว่าแม้จะส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนผ่านความไว้วางใจและความ เป็นชุมชน แต่ในบางกรณี รัฐกลับใช้อำนาจในลักษณะเผด็จการ บทความนี้จึงชี้ ให้เห็นว่า แม้มาตรการที่รัฐใช้อาจดูมีเหตุผลในทางสาธารณสุข แต่หากไม่ถูกตรวจสอบ วิพากษ์ ก็อาจนำไปสู่การสถาปนาอำนาจแบบใหม่ที่จะเมิดสิทธิเสรีภาพ และ ทำให้การควบคุมชีวิตกลายเป็นเรื่องปกติ (normalization of control) ซึ่งเป็น หัวใจของสิ่งที่ฟูโกต์ อธิบายว่า เป็นรูปแบบหนึ่งของอำนาจทางการเมืองที่มุ่งควบคุม ชีวิตมนุษย์ในฐานะพลเมือง

ในบทความนี้ ผู้เขียนจึงเสนอแนวคิดทางเลือกที่เรียกว่า “ชีวคอมมิวนิสต์” (biocommunism) ซึ่งเป็นความพยายามในการคิดนอกกรอบชีวนโยบายแบบรัฐนิยม โดยมองว่ามนุษย์ไม่ควรถูกกลดทอนเหลือเพียงหน่วยทางชีวภาพที่รัฐควบคุมได้ แต่ควรได้รับการยอมรับในฐานะปัจเจกบุคคลที่มี “ความเปราะบาง” และ “ชีวิตเฉพาะตัว” ที่รัฐควรรับฟัง เข้าใจ และคุ้มครอง ไม่ใช่แค่ในฐานะประชากรเชิงสถิติ แนวคิดนี้จึงเป็นเป็นแนวคิดที่เรียกร้องการให้คุณค่ากับความเปราะบางร่วมกันของมนุษย์ (shared vulnerability) โดยให้เห็นว่าการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์นั้นผูกพันกับเงื่อนไขทางสังคมที่ไม่เสมอภาค เช่น การเข้าถึงวัคซีน หน้ากาก หรือบริการสาธารณสุข ดังนั้นการสร้างสังคมที่เป็นธรรมจึงต้องเริ่มต้นจากการรับฟังเสียงของผู้ที่ถูกทำให้เปราะบางที่สุด มิใช่การกำหนดนโยบายแบบรวมศูนย์บนฐานของข้อมูลเชิงสถิติเท่านั้น

ในแง่ของการวิเคราะห์นโยบายสาธารณะ แนวคิดที่ปรากฏในบทความนี้สามารถนำไปใช้เพื่อประเมินความสมดุลระหว่าง “สุขภาพส่วนรวม” กับ “สิทธิของปัจเจก” โดยเฉพาะในสถานการณ์ที่รัฐใช้เหตุผลด้านสาธารณสุขในการควบคุมหรือจำกัดเสรีภาพของประชาชน เช่น การล็อกดาวน์ การบังคับสวมหน้ากาก หรือการติดตามพฤติกรรมของประชาชนผ่านเทคโนโลยี การตั้งคำถามว่าเหตุผลเหล่านี้มีน้ำหนักเพียงใด และถูกใช้อย่างเป็นธรรมหรือไม่ จึงเป็นประเด็นสำคัญที่บทความนี้เปิดพื้นที่ให้พิจารณาอย่างลึกซึ้ง นอกจากนี้ บทความชี้ให้เห็นว่ากลุ่มคนเปราะบาง เช่น แรงงานข้ามชาติ ผู้ไร้บ้าน หรือผู้ที่ไม่สามารถทำงานจากที่บ้านได้มักได้รับผลกระทบจากมาตรการของรัฐมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ ทั้งในด้านสุขภาพ เศรษฐกิจ และโอกาสในการเข้าถึงวัคซีนหรือบริการทางการแพทย์ ความเหลื่อมล้ำเช่นนี้สามารถนำไปสู่การสร้างแนวทางใหม่ในการออกแบบนโยบาย ที่ให้ความสำคัญกับเสียงของผู้ที่ถูกกลดเลี่ยในระบบ เช่น การมีส่วนร่วมของชุมชน การออกแบบบริการสุขภาพที่ยืดหยุ่นตามบริบท และการป้องกันไม่ให้รัฐใช้อำนาจเกินขอบเขตโดยไม่มีกลไกตรวจสอบ ซึ่งสามารถนำไปสู่แนวทางในการออกแบบสังคมที่ยุติธรรมขึ้น โดยเน้นความเปราะบางร่วมของมนุษย์ในฐานะสิ่งมีชีวิตที่ต้องพึ่งพาซึ่งกันและกัน และสร้างระบบที่เป็นธรรมโดยไม่ทิ้งใครไว้ข้างหลัง

คำถามท้ายบท

1. จงอธิบายว่า วาทกรรมตามแนวคิดของฟูโกต์ หมายถึงอะไร และลองยกตัวอย่างคำที่คิดว่าเป็นวาทกรรมมาหนึ่งคำ และอธิบายว่าคำนั้นส่งผลต่ออดีต หรือปัจจุบันอย่างไร
2. ขอให้อธิบายแนวคิดเรื่องร่างกายใต้บังคับการของฟูโกต์ พร้อมยกตัวอย่างที่มีความสอดคล้องกับปรากฏการณ์ในสังคม

เอกสารอ้างอิง

ภาษาอังกฤษ

- Foucault, M. (1962). *Madness and civilization: A history of insanity in the Age of Reason* (R. Howard, Trans.). London: Tavistock. (Original work published 1961).
- _____. (1966). *The order of things: An archaeology of the human sciences* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). London: Tavistock. (Original work published 1966).
- _____. (1972). *The archaeology of knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Tavistock. (Original work published 1969)
- _____. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Penguin Books. (Original work published 1975).
- Harris, N. (2011). Discipline, surveillance, control: A Foucaultian perspective on the enforcement of planning regulations. *Planning Theory & Practice*, 12(1), 57–76. <https://doi.org/10.1080/14649357.2011.545631>.
- Højme, P. (2022). Biopolitics and the COVID-19 pandemic: A Foucauldian interpretation of the Danish government's response to the pandemic. *Philosophies*, 7(2), 34. <https://doi.org/10.3390/philosophies7020034>.

ภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.
- จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยาขุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย (ต่อ)

- เชษฐา พวงหัตถ์. (2546). *แนวความคิดหลักทางสังคมวิทยา เรื่องโครงสร้าง-ผู้
กระทำการ (Structure–Agency)*. เอกสารประกอบการประชุมทาง
วิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 2, 19–20 ธันวาคม 2546,
โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชั่น, กรุงเทพฯ. คณะกรรมการสภา
วิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา, สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). *สังคมวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยมกับ
การศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิชาสา.
- _____. (2554). *วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ
และความเป็นอื่น* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: วิชาสา.
- ฟูโกต์, มิเชล. (2554). *ร่างกายใต้บังคับการ* (ทองกร โภคธรรม, ผู้แปล). กรุงเทพฯ:
คบไฟ.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2557). *มิเชล ฟูโกต์ : Michel Foucault*. กรุงเทพฯ : วิชาสา.
- ธีรพงศ์ สกฤตศรี กนกวรรณ ธารวรรณ และคมกฤษ ตะเพียนทอง. (2560). *พัฒนาการ
ข้ามยุค : อุดมการณ์เพศดัดแปลง(ไม่เคย)ได้. สารอาศรมวัฒนธรรมมหาวิทยาลัย
วลัยลักษณ์*. 17(2): 91-108.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมาร์ท, แบร์รี. (2555). *มิเชล ฟูโกต์* (จามะรี เชียงทอง และสุนทร สุขสรณจิต,
ผู้แปล). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2555). *คิดอย่างมิเชล ฟูโกต์ คิดอย่างวิพากษ์: จากวาทกรรม
ของตัวตนถึงจุดเปลี่ยนของอัตตา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งมหาวิทยาลัย
เชียงใหม่.

บทส่งท้าย

ตลอดทั้งเล่ม หนังสือเล่มนี้ได้พาผู้อ่านสำรวจแนวคิดหลักและวิธีวิจัยที่หลากหลายซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของทฤษฎีสังคม ตั้งแต่แนวคิดคลาสสิกของมาร์กซ เดอร์ไคม์ และเวเบอร์ ไปจนถึงกระแสหลังโครงสร้าง เช่น พุโกต์ ฮาร์เบอมาส และ โบตริยาร์ด ที่ช่วยให้เห็นถึงพลวัตของความคิดทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ อำนาจ และวาทกรรม โดยแต่ละแนวคิดไม่ได้มีสถานะเป็นเพียงกรอบทฤษฎีที่หยุดนิ่ง หากแต่เป็นเครื่องมือในการมองโลก ที่ช่วยให้เราสามารถตั้งคำถามต่อสิ่งที่เราคิดว่า “ปกติ” ได้อย่างมีวิจารณญาณ

สิ่งหนึ่งที่เห็นได้ชัดเจนคือ ไม่มีแนวคิดใดสามารถครอบคลุมหรืออธิบายความซับซ้อนของชีวิตทางสังคมได้ทั้งหมด เพราะแต่ละทฤษฎีต่างมีพื้นฐานอันแตกต่างกันทั้งในด้านประวัติศาสตร์ อุดมการณ์ สมมุติฐานเกี่ยวกับมนุษย์ และเป้าหมายทางวิชาการ การพยายามใช้ทฤษฎีเดียวในการตีความทุกปรากฏการณ์ในสังคม อาจทำให้มองข้ามมิติที่สำคัญของความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ทั้งหมด ทฤษฎีจึงไม่ใช่กรอบที่ต้องเลือกอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เป็นชุดของเครื่องมือที่เปิดโอกาสให้เราสลับมุมมองและเข้าใจโลกในหลากหลายระดับ ทั้งในเชิงโครงสร้าง ปฏิบัติการ อัตลักษณ์ และอำนาจ ดังนั้นในการศึกษาแนวคิดและทฤษฎีสังคมจึงไม่ควรยึดติดกับการ “เลือกข้าง” หรือ “เลือกทฤษฎีที่ถูกต้องที่สุด” หากแต่ควรมองว่าทฤษฎีต่าง ๆ เปรียบได้กับเครื่องมือทางความคิดที่เราสามารถเลือกใช้ให้เหมาะสมกับวัตถุประสงค์ ลักษณะของปัญหา หรือมุมมองที่ต้องการเน้นย้ำ เปรียบเสมือนเรามี “แว่นตาสากลสี” ที่เมื่อเปลี่ยนแว่น ก็จะเห็นภาพที่แตกต่างกันไป ซึ่งเมื่อกล่าวดังนี้ ก็ไม่ได้แปลว่าภาพใดผิดหรือถูก แต่เป็นการเปิดให้เห็นมิติอื่นที่ซ่อนอยู่ใต้พื้นผิวของสิ่งที่เราเคยคิดว่ารู้แล้ว ตัวอย่างเช่น หากใช้กรอบของมาร์กซ เราอาจมองเห็นโครงสร้างทางชนชั้นและความไม่เท่าเทียมในระบบเศรษฐกิจ แต่หากใช้กรอบของพุโกต์ เราอาจพบว่าความไม่เท่าเทียมไม่ได้จำกัดอยู่ที่การผลิตและทุนเท่านั้น แต่ยังแฝงอยู่ในกลไกของความรู้ วินัย การจัดการร่างกาย ระบบสุขภาพ การศึกษา มิติทางเพศ อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม และอื่น ๆ ซึ่งการทำความเข้าใจในลักษณะดังกล่าวนี้จะช่วยทำให้เราตระหนักว่ามีผลต่อการสร้างอำนาจอย่างไรในระดับปัจเจก

นอกจากนี้ ความเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี เช่น โลกดิจิทัล ปัญญาประดิษฐ์ หรือโซเชี่ยลมีเดีย ก็เปิดพื้นที่ใหม่ ๆ ที่บางครั้งก็ต้องผจญแนวคิดข้ามสำนัก เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์เหล่านี้อย่างรอบด้านยิ่งขึ้น ดังนั้น การใช้ทฤษฎีจึงไม่ควรเป็นการเลือกสิ่งที “ถูก” หรือ “ผิด” อย่างตายตัว แต่ควรเปิดพื้นที่สำหรับการเทียบเคียง เชื่อมโยง ตั้งคำถาม และแสวงหาความเข้าใจเชิงลึกในหลายระดับ พร้อมไปกับการยอมรับว่าโลกทางสังคมนั้นไม่มีคำอธิบายชุดเดียวที่ครอบคลุมทุกอย่าง หากแต่ต้องสลับมุมมอง การตีความใหม่ และพร้อมที่จะ “เปลี่ยนแวน” อยู่เสมอ แนวคิดและทฤษฎีจึงมิใช่เพียงชุดความรู้สำหรับการวิเคราะห์สังคมเท่านั้น แต่ยังเป็นแนวทางในการเรียนรู้ที่จะมองสังคมอย่างไตร่ตรอง เพื่อเป็นการเปิดพื้นที่ให้กับความเข้าใจความซับซ้อนที่สอดคล้องกับความจริงของโลกสมัยใหม่

ขณะเดียวกัน วิธีวิจัยในทฤษฎีสังคมก็ไม่ได้เป็นเพียงเทคนิคในการเก็บข้อมูล หรือพิสูจน์สมมุติฐานเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องกับวิธีที่นักวิจัยมีปฏิสัมพันธ์กับโลก มีท่าทีต่ออำนาจ และมีจริยธรรมในการทำความเข้าใจกับความเป็นมนุษย์ การเลือกวิธีวิจัยจึงเป็นทั้งเรื่องของแนวคิด ท่าที และจุดยืนทางวิชาการ ในแง่นี้ วิธีวิจัยจึงไม่ใช่เพียงเครื่องมือในการเข้าถึง “ข้อเท็จจริง” หากแต่เป็นกระบวนการที่สะท้อนท่าที ความเข้าใจ และจุดยืนของนักวิจัยต่อความเป็นมนุษย์และโครงสร้างทางสังคมที่ดำรงอยู่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การเลือกวิธีวิจัยในทฤษฎีสังคมจึงเป็นมากกว่าการเลือกกระบวนแบบสอบถามหรือการสัมภาษณ์เชิงลึก หากแต่เป็นการเลือก “วิธีที่เราจะเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับโลก” และเป็นกระบวนการที่สะท้อนถึง จุดยืนทางวิชาการและจริยธรรมในการมองโลกของนักวิจัย ว่าเลือกจะมองผู้คนและสังคมในลักษณะใด เลือกจะฟังเสียงแบบไหน และเลือกจะตั้งคำถามต่ออะไร การวิจัยจึงกลายเป็นภารกิจที่ไม่เพียงแต่สร้างองค์ความรู้ หากแต่เป็นการแสดงความรับผิดชอบต่อโลกที่เรามีส่วนในการอธิบายและนำเสนอต่อสาธารณะ ด้วยเหตุนี้ ผู้ศึกษาทฤษฎีสังคมจึงต้องเรียนรู้ที่จะมีความยืดหยุ่นทางความคิด เปิดรับมุมมองที่หลากหลาย และพร้อมที่จะอธิบายความจริงด้วยความระมัดระวัง โดยไม่ยึดติดกับชุดคำอธิบายใดอย่างเบ็ดเสร็จ

ในท้ายที่สุด ตำราเล่มนี้ไม่ได้มุ่งเสนอคำตอบสำเร็จรูป แต่หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการคิดต่อ ถามต่อ และวิจัยต่อ ทั้งในเชิงทฤษฎีและภาคสนาม เพื่อให้ทฤษฎีสังคมไม่เพียงอยู่ในตำรา แต่ยังมีชีวิตอยู่ในการปฏิบัติ การตั้งคำถาม และการเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างมีความหมายเพราะผู้เขียนตระหนักว่าสังคมมิใช่สิ่งที่นิยามหรืออธิบายได้โดยง่าย หากแต่เป็นพลวัตที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ภายใต้เงื่อนไขของอำนาจ วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และการปฏิบัติของผู้คน จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของตำราเล่มนี้ จึงมิใช่การสรุปชุดคำตอบให้ผู้อ่านเชื่อหรือยึดถือ แต่มุ่งให้เกิดการต่อยอดทั้งในเชิงทฤษฎีและการนำไปประยุกต์ใช้ในการวิจัยอย่างมีหลักคิด หลักวิเคราะห์ และมีผลลัพธ์ที่มิใช่เพียงการผลิตผลงานวิจัย ผลักดันนโยบายใหม่ หรือสร้างนวัตกรรมใด ๆ เพียงเท่านั้น แต่คือการเปลี่ยนแปลงวิธีที่ผู้คนรับรู้ อธิบาย และมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน และเปลี่ยนจากการเป็นผู้ถูกกระทำไปสู่การเป็นผู้มีเสียง ผู้มีความรู้ และผู้ร่วมกำหนดอนาคตของตนเองและชุมชนอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม

ตำราเล่มนี้ยังมีข้อจำกัด โดยเฉพาะในด้านขอบเขตของข้อมูลเชิงประจักษ์ที่อาจยังไม่ครอบคลุมทุกภูมิภาคและทุกมิติของสาขาที่ยังจำเป็นต้องดำเนินการต่อไปในอนาคต อย่างไรก็ตามเชื่อว่าข้อจำกัดเหล่านี้จะไม่ใช่อุปสรรค หากแต่จะสร้างแรงบันดาลใจให้ผู้อ่านเกิดการพัฒนาคำถามและความรู้อย่างต่อเนื่องและเปิดพื้นที่สำหรับการวิจัยใหม่ ๆ ที่ตอบสนองต่อความท้าทายของสังคม และการพัฒนาหลักสูตรระดับบัณฑิตศึกษาในอนาคตต่อไป

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ

- Althusser, L. (1969). For Marx. London Allen Lane 1971 ‘Ideology and ideological state apparatuses’. In Lenin and Philosophy. Londod New Left Book. 1984 Essays on Idelogy. London Verso.
- Althusser, L. (2005). *For Marx* (B. Brewster, Trans.). Verso Books. (Original work published 1965).
- Althusser, L. and Etienne Balibar (eds.). (1970). *Reading Capital*. London. New Left Books.
- Althusser, L., & Balibar, E. (2014). *On the reproduction of capitalism: Ideology and ideological state apparatuses* (G. M. Goshgarian, Trans.). Verso Books. (Original work published 1970)
- Althusser, L., Balibar, É., Macherey, P., Rancière, J., Establet, R., Brewster, B., & Fernbach, D. (2016). *Reading capital: The complete edition* (B. Brewster & D. Fernbach, Trans.). Verso. (Original work published 1965).
- Avineri, S. (1968). *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139171410>
- Baehr, P. (2001). The “Iron Cage” and the “Shell as Hard as Steel”: Parsons, Weber, and the Stahlhartes Geh use Metaphor in the Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. *History and Theory*, 40(2), 153-169. <http://www.jstor.org/stable/2678029>
- Barthes, R. (1993). *Camera Lucida: Reflections on Photography* (R. Howard, Trans.). Vintage Classics. (Original work published 1980).
- _____. (1977). *Outline of a theory of practice* (R. Nice, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1972).

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

- Barthes, R. (1990). *The logic of practice* (R. Nice, Trans.). Stanford University Press. (Original work published 1980).
- _____. (1996). *The system of objects* (J. Benedict, Trans.). Verso. (Original work published 1968).
- _____. (1993). *Symbolic exchange and death* (I. H. Grant, Trans.). Sage. (Original work published 1976)
- _____. (1998). *The consumer society: Myths and structures* (C. Turner, Trans.). Sage. (Original work published 1970).
- _____. (2005). *The system of objects* (J. Benedict, Trans.). Verso. (Original work published 1968)
- Baudrillard, J. (2005). *The System of Objects* (J. Benedict, Trans.). Verso. (Original work published 1968)
- Brandmayr, M. (2020). Social Media and the Concept of Interpellation. In M. Kranert (Ed.), *Discursive Approaches to Populism Across Disciplines: The Return of Populists and the People* (pp. 145-170). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-55038-7_6
- Capra, F. (1975). *The Tao of Physics*. London: Wildwood House.
- _____. (1982). *The Turning Point*. New York: Simon and Schuster.
- _____. (1989). *Uncommon Wisdom: Conversations with Remarkable People*. Flamingo.
- _____. (1996). *The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. Anchor Books.
- Chilton, S., & Wyant Cuzzo, M. S. (2005). Habermas's theory of communicative action as a theoretical framework for mediation practice. *Conflict Resolution Quarterly*, 22(3), 325-348. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/crq.106>

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

- de Saussure, F. (1966). *Course in general linguistics* (C. Bally & A. Sechehay, Eds.; W. Baskin, Trans.). McGraw-Hill.
- Dewanti, D. (2023). Semiotic Analysis of Ferdinand De Saussure's Structuralism on "Energen Green Bean" Advertisement. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4487450>
- Durkheim, É. (1951). *Suicide: A study in sociology* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). Free Press. (Original work published 1897)
- _____. (1964). *The division of labour in society* (G. Simpson, Trans.). Free Press. (Original work published 1893)
- _____. (1982). *The rules of sociological method* (W. D. Halls, Trans.). Free Press. (Original work published 1895)
- _____. (2008). *The elementary forms of religious life* (C. Cosman, Trans.). Oxford University Press. (Original work published 1912)
- Foucault, M. (1962). *Madness and civilization: A history of insanity in the Age of Reason* (R. Howard, Trans.). London: Tavistock. (Original work published 1961).
- _____. (1966). *The order of things: An archaeology of the human sciences* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). London: Tavistock. (Original work published 1966).
- _____. (1972). *The archaeology of knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Tavistock. (Original work published 1969).
- _____. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Penguin Books. (Original work published 1975).

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

- Fraser, N. (1990). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80. <https://doi.org/10.2307/466240>
- Fuchs, C. (2020) Communication and Capitalism: A Critical Theory. University of Westminster Press. <https://doi.org/10.16997/book45>
- Gerth, H.H., & Wright Mills, C. (Eds.). (1948). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H.H. Gerth, & C. Mills, Trans.; 1st ed.). Routledge.
- Giddens, A. (1971). *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Giddens, A., & Sutton, P. W. (2009). *Sociology*. Polity Press.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci* (Q. Hoare & G. Nowell-Smith, Eds. & Trans.). International Publishers.
- Gramsci, A. (2014). *A great and terrible world: The pre-prison letters 1908–1926* (D. Boothman, Ed. & Trans.). Lawrence & Wishart.
- Guba, E. G. (Ed.). (1990). *The paradigm dialog*. Sage Publications, Inc.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Vol. 1. Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans.). Boston: Beacon Press. (Original work published 1981).
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger, Trans.; with the assistance of F. Lawrence). Polity Press. (Original work published 1962).

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

- Harris, N. (2011). Discipline, surveillance, control: A Foucaultian perspective on the enforcement of planning regulations. *Planning Theory & Practice*, 12(1), 57–76. <https://doi.org/10.1080/14649357.2011.545631>.
- Højme, P. (2022). Biopolitics and the COVID-19 pandemic: A Foucauldian interpretation of the Danish government's response to the pandemic. *Philosophies*, 7(2), 34. <https://doi.org/10.3390/philosophies7020034>.
- Kitchin, P. J. (2021). Bourdieu's practice theory as a multilevel framework for exploring change indisability sport: a case study of disability cricket. *Managing Sport and Leisure*, 28(6), 601–617. <https://doi.org/10.1080/23750472.2021.1944820>
- Koltai, J., Kmetty, Z., & Bozsonyi, K. (2021). From Durkheim to Machine Learning: Finding the Relevant Sociological Content in Depression and Suicide-Related Social Media Discourses. In T. Rudas & G. Péli (Eds.), *Pathways Between Social Science and Computational Social Science: Theories, Methods, and Interpretations* (pp. 237-258). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54936-7_11
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press: Chicago.
- _____. (1970). *The structure of scientific revolutions*. 2nd Edition, Chicago Uni. The University of Chicago Press.
- Lazzeretti, C. (2023). Exploring the use of emoji in museum social network sites. *Discourse, Context & Media*, 53, 100697. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.dcm.2023.100697>.

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

- Ma, R. (2024). Habitus and Cultural Capital in Higher Education: Chinese Students' Academic and Cultural Adaptation at UK Universities. *Transactions on Social Science, Education and Humanities Research*, 7, 126-133. <https://doi.org/10.62051/by5szs68>.
- Marx, K., & Engels, F. (1969). *The German ideology* (C. J. Arthur, Ed.). International Publishers. (Original work published 1846)
- Marx, K., Engels, F., Isaac, J. C., & Lukes, S. (2012). *The Communist Manifesto*. Yale University Press.
- Max Weber. (1947). *The Theory of Social and Economic Organizations*. (Handerson, A.M. and Parsons, T. Trans). New York: Free Press.
- McCartney, G., Bartley, M., Dundas, R., Katikireddi, S. V., Mitchell, R., Popham, F., Walsh, D., & Wami, W. (2019). Theorising social class and its application to the study of health inequalities. *SSM - Population Health*, 7, 100315. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2018.10.015>
- Macintosh, N. B. (2003). From rationality to hyperreality: Paradigm poker. *International Review of Financial Analysis*, 12(4), 453-465. [https://doi.org/10.1016/S1057-5219\(03\)00035-8](https://doi.org/10.1016/S1057-5219(03)00035-8).
- Mishra, C., & Rath, N. (2020). Social solidarity during a pandemic: Through and beyond Durkheimian Lens. *Social Sciences & Humanities Open*, 2(1), 100079. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2020.100079>
- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Mulligan, C. E. A., & Godsiff, P. (2023). Datalism and Data Monopolies in the Era of A.I.: A Research Agenda. *ArXiv*, [abs/2307.08049](https://arxiv.org/abs/2307.08049).

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

- Nandana, S., & Dhanavel, S. (2023). New age spectacles: Understanding the semiotics of cricket through Roland Barthes' 'The World of Wrestling.' *Leisure Studies*, 44(1), 112–125. <https://doi.org/10.1080/02614367.2023.2277717>.
- Newman, J., Mintrom, M., & O'Neill, D. (2022). Digital technologies, artificial intelligence, and bureaucratic transformation. *Futures*, 136, 102886. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102886>
- Newton, K. M. (1997). Roland Barthes: 'The death of the author'. In K. M. Newton (Ed.), *Twentieth-century literary theory* ((pp. 120–124). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-25934-2_25.
- Nur, R., Aba, A., & Nur, J. (2025). The hegemony behind “Freedom to study on an independent campus (MBKM)”: A Gramsci analysis. *Jurnal Edukasi Terkini*, 1, 20-33. <https://doi.org/10.70310/80fv5d40>.
- Rahman, H. A. (2021). The Invisible Cage: Workers' Reactivity to Opaque Algorithmic Evaluations. *Administrative Science Quarterly*, 66(4), 945-988. <https://doi.org/10.1177/00018392211010118>
- Ren, J. (2025). Simulacra and digital media: A study on Baudrillard's media theory. *Communications in Humanities Research*, 57, 105–111. <https://doi.org/10.54254/2753-7064/2025.22828>
- Ritzi, C. (2023). The hidden structures of the digital public sphere. *Constellations*, 30(1), 55–60. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12664>.)

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

- Samuelsson, K. (1964). *Religion and Economic Action: A Critique of Max Weber*. Harper & Row.
- Stocchetti, M. (2019). Selfie and Interpellation - A Preliminary Study of the Role of Ideology in the Social Construction of Reality, Self and Society in the Digital Age. *KOME, Online first*. <https://doi.org/10.17646/KOME.75672.37>
- van Kessel, C., Manriquez, J. D., & Kline, K. (2025). Baudrillard, hyperreality, and the ‘problematic’ of (mis/dis)information in social media. *Theory & Research in Social Education*, 53(2), 249–271. <https://doi.org/10.1080/00933104.2024.2439302>.
- Vila, P., Ford, M. T., & Avery-Natale, E. (2022). Althusserian Interpellations: Intellectual Trajectory and New Avenues. *Rethinking Marxism*, 34(4), 558–578. <https://doi.org/10.1080/08935696.2022.2144069>.
- Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology* (H. H. Gerth & C. W. Mills, Eds.). New York: Oxford University Press.
- _____. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization* (A. M. Henderson, & Talcott Parsons, Trans.). New York: The Free Press of Glencoe.
- _____. (2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (S. Kalberg, Ed.; S. Kalberg, Trans.; 1st ed.). Routledge.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). Berkeley: University of California Press.

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ (ต่อ)

Zappavigna, M., & Logi, L. (2024). How emoji make meaning and enact ambient affiliation: a social semiotic account of emoji-text relations in TikTok comments. *Social Semiotics*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/10350330.2024.2389520>.

ภาษาไทย

กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี: เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.

คาร์ล มาร์กซ และเฟรเดริก เองเงิลส์. (2517). *คำประกาศแห่งความเสมอภาค*. (องค์กรนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ผู้แปล). กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์.

โคเซอร์, แอล. เอ. (2533). *แนวความคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอนคาร์ล มาร์กซ (Master of Sociological Thought)* (จามะรี พัทธังวรงค์, ผู้แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

โคเซอร์, แอล. เอ. (2537). *แนวความคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอนแมกซ์ เวเบอร์ (Master of Sociological Thought)* (อังกาบ กอศรีพน, ผู้แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เจมส์ กอร์ดิน ฟินเลย์สัน. (2559). *ฮาเบอร์มาส: มนุษย์กับพื้นที่สาธารณะ (Habermas: A very short introduction)* (วรารักษ์ เฉลิมพันธุ์ศักดิ์, ผู้แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 1). สวนเงินมีมา. กรุงเทพฯ : สวนเงินมีมา.

จิราภา วรเสียงสุข. (2559). *ทฤษฎีสังคมวิทยายุคคลาสสิก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอ็ม แอนด์ เอ็ม เลเซอร์พริ้นต์.

ชาย โพธิ์สิตา. (2550). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

บรรณานุกรม

ภาษาไทย (ต่อ)

- ชัยวัฒน์ ถิระพันธุ์. (2537). *ทฤษฎีไร้ระเบียบ: ทางแพร่งของสังคมสยาม*. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ : มูลนิธิ ภูมิปัญญา.
- ชวิตรา ตันติมาลา. (2560). พื้นที่สาธารณะและการผลิตพื้นที่: ความหมายใหม่ของความสัมพันธ์ทางสังคม. *บรรณศาสตร์ มศว*, 10 (1), 92-103.
- ชาญ พนารัตน์. (2564). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 4). ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2545). *สัญญาวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- _____. (2554). *วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- เชษฐา พวงหัตถ์. (2546). *แนวความคิดหลักทางสังคมวิทยา เรื่องโครงสร้าง-ผู้กระทำการ (Structure-Agency)*. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 2, 19-20 ธันวาคม 2546, โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชั่น, กรุงเทพฯ. คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา, สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2557). *มิเชล ฟูโกต์ : Michel Foucault*. กรุงเทพฯ : วิชาษา.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2558). *การปฏิวัติศาสตร์ของโซซูร์ เส้นทางสู่โพสต์โมเดิร์นนิสม์*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- ธีรพงศ์ สกฤตศรี กนกวรรณ ธารวรรณ และคมกฤษ ตะเพียนทอง. (2560). *พันธนาการข้ามยุค : อุดมการณ์เพศดิน (ไม่เคย) ได้. สารอาศรมวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์*. 17(2): 91-108.
- พิทยา บวรวัฒนา. (2547). *รัฐประศาสนศาสตร์: ทฤษฎีและแนวการศึกษา* (ค.ศ.1887- ค.ศ.1970). (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย (ต่อ)

- มักซ์ เวเบอร์. (2561). *จริยธรรมโปรเตสแตนต์กับจิตวิญญาณแห่งทุนนิยม (The Protestant ethic and the spirit of capitalism)* (อชิป จิตตฤกษ์, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: โครงการวรรณกรรมไม่จำกัด
- โบดริยาร์ด, ฌอง. (1998). *สังคมบริโภค: ตำนานและโครงสร้าง* (C. Turner, ผู้แปล). 런던ดอน: สำนักพิมพ์เซจ. (ต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรก 1970).
- _____. (1994). *ภาพจำลองและความจริงเกินจริง* (S. F. Glaser, Trans.). สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมิชิแกน. (Original work published 1981)
- ยศ สันตสมบัติ. (2526). *จากวรรณถึงเทวดา: มาร์กซิสม์และมานุษยวิทยา มาซิสม์*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ฟูโกต์, มิแชล. (2554). *ร่างกายใต้บังคับการ* (ทองกร โภคธรรม, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- โรลิ่งตัน บาร์ตส์. (2558). *มายาคติ: Mythologies* (วรรณพิมล อังคศิริสรพ, ผู้แปล; พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- วัชรพล พุทธรักษา. (2550). แนวความคิดการครองอำนาจนำ (Hegemony) ของ กรัมสกี (Gramsci): บททดลองเสนอในการอธิบายปรากฏการณ์ทางการเมืองไทย. ใน *เอกสารประกอบการประชุมวิชาการรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์แห่งชาติ ครั้งที่ 8* (ณ ศูนย์การประชุมนานาชาติ ไบเทคบางนา, 13 ธันวาคม 2550).
- _____. (2557). *บทสำรวจความคิดทางการเมืองของ อันโตนิโอ กรัมสกี* (A Survey of Gramsci's Political Thought). กรุงเทพฯ: สมมติ.
- _____. (2561). *อันโตนิโอ กรัมสกี กับการจัดวางความคิดทางการเมือง: ปรัชญา ปฏิบัติ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และการปลดปล่อยมนุษย์* (Gramsci and Political Installation: Philosophy of Praxis, Social Transformation, and Human Emancipation). กรุงเทพฯ: สมมติ.
- วิทยา ศักยานันท์. (2533). *ปรัชญามาร์กซ์*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บรรณานุกรม

ภาษาไทย (ต่อ)

- สุนีย์ ประสงค์บัณฑิต. (2553). *แนวความคิดฮาปัทสของ ปีแอร์ บูร์ดิเยร์ กับทฤษฎีทางมานุษยวิทยา*. ศูนย์มานุษยวิทยา (องค์การมหาชน).
- สุเทพ สุนทรเณสัช. (2540). *ทฤษฎีสังคมวิทยาร่วมสมัย*. เชียงใหม่: บริษัท สำนักพิมพ์โกบอลวิชั่น จำกัด.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2565). *ทฤษฎีสังคมวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 10). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมาร์ท, แบร์รี. (2555). *มิเชล ฟูโกต์* (จามะรี เชียงทอง และสุนทร สุขสราญจิต, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2550). *บทวิทยุรายการ “รู้รักภาษาไทย” ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2550 เวลา 07.00-07.30 น.* <http://legacy.orst.go.th/?knowledge=กระบวนทัศน์-18-เมษายน-1550>
- หลุยส์ อัลธุสแซร์. (2557). *อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ* (กาญจนา แก้วเทพ, ผู้แปล; ปิยศิลป์ บุลสถาพร, บ.ก.) (พิมพ์ครั้งที่ 2). สำนักพิมพ์สยามปริทัศน์.
- อรุณี สันจิตติวนิชย์. (2560). *ฐานปรัชญาของระบบราชการในอุดมคติ (บทความปริทัศน์)*. วิทยาสารเกษตรศาสตร์ สาขาสังคมศาสตร์ 38, 679-688.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2555). *คิดอย่างมิเชล ฟูโกต์ คิดอย่างวิพากษ์: จากวาทกรรมของตัวตนถึงจุดเปลี่ยนของอัตตา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ดัชนีเรื่อง

ก		การฆ่าตัวตายแบบเสียสละชีวิต	23
กรงเหล็กแห่งเหตุผล	60, 67	เพื่อผู้อื่น	
กระบวนการผลิตซ้ำ	78	การฆ่าตัวตายเพื่อตนเอง	23
กระบวนการทัศน์	ฉ, 1, 2	การจัดองค์กรสมัยใหม่	65
กระบวนการทัศน์โครงสร้างหน้าที่	6	การจำลอง	185
กระบวนการทัศน์ความขัดแย้ง	7	การทำความเข้าใจเชิงตีความ	52
กระบวนการทัศน์ปฏิสัมพันธ์	7	การทำความเข้าใจเชิงตีความ	52
เชิงสัญลักษณ์		ที่เกิดจากการสังเกตโดยตรง	
กลไกด้านการปราบปราม	80	การทำความเข้าใจเชิงตีความ	53
กลไกทางอุดมการณ์	80, 81, 84, 89	ที่เกิดจากการอธิบายสาเหตุ	
กลุ่มโครงสร้างนิยม	8	ของการกระทำ	
กลุ่มทางประวัติศาสตร์	99-100	การทำให้ตัวตนกลายเป็นทาส	82
กลุ่มพลังทางการเมือง	103	ของอำนาจ	
กลุ่มพลังทางสังคม	104	การธำรงรักษาสภาพที่เป็นอยู่	79, 86
กลุ่มสถานภาพ	63	การนับถือโทเท็ม	24
กลุ่มหลังโครงสร้างนิยม	8	การบริโภคนิยม	184
การกระทำทางสังคม	49, 51	การบริหารงานแบบองค์การ	65
การก่อตัวทางสังคม	78	การแบ่งงานกันทำ	16-17
การก่อรูปทางวาทกรรม	168-169	การแบ่งแยกแรงงานแบบถูกบังคับ	17
การขาดการประสานงาน	17-18	การแบ่งแยกแรงงานแบบ	17
การครองอำนาจนำ	95	ไร้บรรทัดฐาน	
การครองอำนาจนำทางวัฒนธรรม	107	การประกอบสร้างอัตลักษณ์	90
การควบคุมที่ไร้หน้า ไร้ตัวตน	69	การเป็นตัวแทน	118
การคาดคะเน	78	การผลิตซ้ำ	78-79
การฆ่าตัวตาย	21-22	การผลิตซ้ำความสัมพันธ์	83-84
การฆ่าตัวตายจากการควบคุม	24	ทางการผลิต	
การฆ่าตัวตายที่เกิดจากภาวะ	23	การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด	79, 86
ไร้บรรทัดฐาน		อุดมการณ์	

การผลิตซ้ำสภาพเงื่อนไขในการผลิต	83
การมีอยู่จริง	3
การยุบรวมของสัญญาะ	187
การเรียกเพื่อกำหนดตัวตน	81-82
การวัดชนชั้น	145
แบ่งตามแนวตั้ง	145
แบ่งตามแนวนอน	145
การวิเคราะห์ช่วงเวลาทาง ประวัติศาสตร์	100
การวิเคราะห์เชิงสัญญาะ	189-190
การวิเคราะห์ภาพตัวแทน	186
การสร้างความหมาย	172
การสร้างความหมาย ในลำดับที่สอง	173
การสื่อสารแบบทางเดียว	119
การสื่อสารแบบบนลงล่าง	119
การสื่อสารแบบเปิด	120
การสื่อสารแบบสองทาง	120
การหาประโยชน์เฉพาะตน	21
การอธิบายเหตุผลแบบนิรนัย	4
การอธิบายเหตุผลแบบอุปนัย	5
การอ่านแบบดูอาการ	86-88
กำหนดนิยม	146-147

บ

ข้อเท็จจริงทางสังคม	13
ข้อเท็จจริงทางสังคมที่เป็น นามธรรม	13
ข้อเท็จจริงทางสังคมที่เป็น รูปธรรม	13

ค

ความขัดแย้งทางชนชั้น	39
ความจริง	3-4, 206, 209
ความจริงเกินจริง	185-186
ความจริงจำลอง	192, 194
ความเป็นกลางทางค่านิยม	54
ความเป็นปึกแผ่นเชิงกลไก	16, 28
ความเป็นปึกแผ่นเชิงอินทรีย์	16, 28
ความเป็นปึกแผ่นทางสังคม	15-16
ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทางสังคม	15
ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์	142
ความรู้สึกร่วม	162-163
ความสัมพันธ์ในการผลิต	36
ความหมายตรง	190
ความหมายโดยนัย	172
ความหมายเชิงสัญลักษณ์	7
ความหมายเชิงอัตวิสัย	50
ความหมายสัญญาะ	171-172, 189-190
คาร์ล มาร์กซ	33
โครงสร้างทางสังคม	5, 138
โครงสร้างส่วนบน	35, 95, 100
โครงสร้างส่วนล่าง	36

ง

เงื่อนไข	205
----------	-----

จ

จิตวิญญาณของกลุ่ม	25
-------------------	----

เจตจำนงค์อิสระ	21	ตัวอ้างอิง	192
เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส	115-116		
จ		ก	
ฉันทานุมัติทางศีลธรรม	21	ทฤษฎีระดับจุลภาค	6
		ทฤษฎีระดับมหภาค	6
ช		ทุนทางสังคม	140
ชนชั้น	63, 67	ทุนวัฒนธรรม	144
ชนชั้นกรรมาชีพ	63	ทุนเศรษฐกิจ	145
ชนชั้นกลาง	105, 119, 134	ทุนสัญลักษณ์	142
ชนชั้นนายทุน	63	น	
ณ		แนวคิดมนุษยนิยม	78
ฌอง โบตริยาร์ด	183	แนวคิดมาร์กซิสต์	78-79
ญ		บ	
ญาณวิทยา	3	บุคคลสาธารณะ	119
		แบบอุดมคติ	55
ด		ป	
ตรรกะของการใช้ประโยชน์	191	ปฏิบัติการของอุดมการณ์	86
ตรรกะของการบริโภค	191	ปัญญาชน	102
ตรรกะของการแลกเปลี่ยน	191	ปัญญาชนดั้งเดิม	102
เชิงสัญลักษณ์		ปัญญาชนอินทรีย์	102
ตรรกะของการสร้างภาพนิมิต	187	ปีแอร์ บูร์ดิเยอ	137
ตรรกะของความแตกต่าง	191	ผ	
ตรรกะของมูลค่าเชิงสัญลักษณ์	191	ผู้กระทำการ	19
ตรรกะของมูลค่าแลกเปลี่ยน	191	ว	
ตรรกะเชิงคุณค่านามธรรม	191	พลังการผลิต	36
ตัวบท	169	พื้นที่ประชาสังคม	97, 119
ตัวสัญลักษณ์	192		
ตัวหมาย	161		

พื้นที่สาธารณะ	116-124	ยุคหลังอุตสาหกรรม	187
พื้นที่สาธารณะแบบเทียม	122		
w		s	
เฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์	155	รสนิยม	143-144
ภ		ระบบทุนนิยม	36, 60-61
ภววิทยา	3	ระบบศักดินา	38, 78
ภาวะพยาธิสภาพของสังคม	17	ระบบสังคมนิยม	78
		รูปสัญลักษณ์	159, 171, 189-190
		โรลิ่งด์ บาร์ต	169-170
u		a	
มโนทัศน์	1	ลักษณะของการخذใช้และخذเซย	16
มโนธรรมร่วม	25	ลักษณะของการปราบปราม	16
มายาคติ	170	ว	
มายาคติต่อต้าน	173	วัตถุนิยมประวัติศาสตร์	35, 37
มิเชล ฟูกูต์	201-202	วาทกรรม	203-204, 207
แมกซ์ เวเบอร์	49	วิธีการผลิต	36-37
ย		วิธีการศึกษาในแนวปฏิฐานนิยม	50
ยุคการสร้างภาพนิมิต	186-187	วิธีวิทยา	3
ในลำดับที่สอง		วิธีวิทยาทางวาทกรรม	205
ยุคการสร้างภาพนิมิต	187	วิภาษวิธี	35
ในลำดับที่สาม		วิภาษวิธีวัตถุนิยม	37
ยุคการสร้างภาพนิมิต	186	วิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์	37
ในลำดับแรก		ส	
ยุคความคิดเกี่ยวกับสัญลักษณ์	186	สงครามแห่งการช่วงชิงพื้นที่	98
ยุคก่อนสมัยใหม่	186	ทางความคิด	
ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม	187	สนาม	139
ยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ	186-187	สถานะทางสังคม	63
ในยุโรป			

สภาวการณ์ทางศีลธรรม	25
สภาวะไร้บรรทัดฐาน	19-20, 23
สังคมแบบคอมมิวนิสต์	38
สังคมแบบดั้งเดิม	15-16
สังคมแบบทุนนิยม	38
สังคมแบบโบราณ	37
สังคมแบบศักดินา	38
สังคมบุพพกาลคอมมิวนิสต์	37
สังคมอุตสาหกรรม	60-61
สัญญาะ	159-160
สัญลักษณ์	7, 161
สินค้า	184-185
สินค้าทั่วไป	188
สินค้าทางวัฒนธรรม	188-189

ค

หลักนิติธรรม	18
หลักวิชาชีพ	34
หลุยส์ อัลธุสเซอร์	77-78

อ

อัตลักษณ์	173-175
อันโตนิโอ กรัมสกี	95-96
อำนาจในการสร้างวินัย	208
อำนาจแห่งการล่อลวง	187
อุดมการณ์	36, 79, 82
อุดมการณ์ตรงข้าม	85
อุดมการณ์ทางเลือก	85
อุดมการณ์แบบกระฎุมพี	78
อุดมการณ์หลัก	84
อุปทานที่ล้นเกิน	183
เอมิล เดอร์ไคม์	13-14

ฮ

ฮาบีทัส	139, 146
---------	----------

ที่ปรึกษาทางวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กนกวรรณ ธราวรรณ
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณัฐสุดา เต้พันธ์
คณะจิตวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อำนวย พิรุณสาร
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร